

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΒΛΕΜΜΑ

Revista de Estudos Helênicos - UERJ - No.14 - 2024

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΒΛΕΜΜΑ

Revista de Estudos Helênicos

Número 14 - 2024

Setor de Grego – Instituto de Letras – UERJ

UNIVERSIDADE DO ESTADO DO RIO DE JANEIRO
CENTRO DE EDUCAÇÃO E HUMANIDADES
INSTITUTO DE LETRAS
DEPARTAMENTO DE LETRAS CLÁSSICAS E ORIENTAIS
SETOR DE GREGO
Rua São Francisco Xavier, 524 – Bloco A – 11.005

TO ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΒΛΕΜΜΑ - Revista de Estudos Helênicos

Número 14 – 2024
ISSN – 2526-3609

Editoras:

Dulcileide Virginio do Nascimento Braga - UERJ

Fernanda Lemos de Lima - UERJ

Conselho consultivo:

Ioánnis Petrópoulos (Universidade Demócritos da Trácia)

Kalliópi Samiótou (Vanderbilt University – EUA)

Nikoletta Tsitsanoudi-Malidis (Universidade de Ioánnina – Grécia)

Tania Martis Santos (UFRJ)

Sumário

Apresentação

Dulcileide Virginio do Nascimento Braga

Fernanda Lemos de Lima.....7

Ανάπτυξη της γνώσης και της κατανόησης των ανθρωπίνων αξιών μέσα από τις παιγνιώδεις δραστηριότητες της φυσικής αγωγής και του ψυχοδράματος στην (προ)σχολική ηλικία

Χαρίλαος Ζάραγκας, Αποστόλης Μέκρας.....9

Παρατηρήσεις για την επικαιρότητα της θεωρίας του Αριστοτέλους περί Επιείκειας στο πεδίο του σύγχρονου Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου

Προκόπιος Παυλόπουλος.....27

«Πολιτική εικονοποιία στο ελληνικό κοινοβούλιο για την κρίση στην Ουκρανία: εργαλειοποιώντας τα δίπολα αντιπαράθεσης»

Αθανάσιος Σαμαράς.....69

Ο δημόσιος λόγος για την ακριτική Ελλάδα με επίκεντρο το Καστελλόριζο. Δημοσιογραφικός και πολιτικός λόγος πως αλληλοεπιδρούν; τι είδους επιρροές δέχονται και πώς αναπαράγονται σε περιόδους κρίσεων;

Αλεξία Κουλούρη.....94

Επαυξημένη πραγματικότητα: διδάσκοντας με τους δασκάλους μας στις ακριτικές περιοχές

Ροζελίτα Φραγκουδάκη.....109

Οι γλωσσικές τεχνολογίες στην υπηρεσία της εκπαίδευσης: η περίπτωση των ακριτικών περιοχών

Παναγιώτης Γάκης, Θεόδωρος Κόκκινος, Χρήστος Τσαλίδης.....122

Ο Πλάτωνας στη silicon valley. Γλώσσα κι εκπαίδευση στην εποχή της google

Θεόδωρος Παπαϊωάννου.....139

Apresentação

Dulcileide Virginio do Nascimento Braga - UERJ

Fernanda Lemos de Lima – UERJ

Com imensa satisfação, apresentamos mais um número do periódico To Ελληνικό Βλέμμα – Revista de Estudos Helênicos, produzida pelo setor de Grego do Instituto de Letras UERJ.

No presente número, continuamos trazendo as contribuições recolhidas pela professora Nikoletta Tsitsanoudi-Malidis e pelo Professor Emil Theodorópoulos, recolhidas a partir da Universidade de Verão, organizada pela Universidade de Ioánnina em parceria com diversos outros centros acadêmicos da Grécia e de outros países. Essa edição da Universidade de Verão foi realizada na Ilha de Kastellórizo, um território de fronteiras culturais e linguísticas do ambiente helênico, encavado entra Ásia e Europa e trazendo, justamente por isso, reflexões inúmeras sobre a língua grega e sua interação com outras línguas e culturas.

Do pensamento aristotélico a respeito das bases do Direito internacional público, passando pela reflexão sobre os discursos parlamentares e pelas peculiaridades da língua grega e de seu ensino em regiões de fronteira, chegamos ao ensino da língua e suas interações a partir de ferramentas tecnológicas.

Contamos, assim, no presente número, com contribuições de instituições da Grécia, como a Universidade de Ioánnina, a Universidade do Pelopóneso, a Universidade de Atenas, o Parlamento Grego, a Universidade Aberta Grega, a Neurolingo e a Study in Greece. Além disso, a publicação conta com a colaboração da instituição estadunidense Merrimack College. Tal diversidade de contribuições se dá através de um trabalho de parcerias e trocas acadêmicas fundamentais para a

divulgação das reflexões a respeito da produção de conhecimento e das várias nuances da língua e da cultura gregas. Boa leitura!

**ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗΣ
ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΑΞΙΩΝ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΑΙΓΝΙΩΔΕΙΣ
ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΦΥΣΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ
ΨΥΧΟΔΡΑΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ (ΠΡΟ)ΣΧΟΛΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ**

Χαρίλαος Ζάραγκας¹ - Π.Τ.Ν. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Αποστόλης Μέκρας² -Υπ. - Π.Τ.Ν. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Περίληψη

Σκοπός του εργαστηρίου είναι προσεγγίσουμε με βιωματικό επικοινωνιακό τρόπο βασικές αξίες των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Έχοντας σαν βασικό μας εργαλείο το ψυχόδραμα, τις παιγνιώδεις δραστηριότητες και την ιστορία της φυσικής αγωγής και του αθλητισμού, θα εστιάσουμε: α) στις ανθρώπινες αξίες και β) στην παράλληλη ανάπτυξη λεξιλογίου που σχετίζονται με αυτές. Αναμένεται ότι οι συμμετέχοντες-εκπαιδευτικοί θα γνωρίσουν πώς μπορούν να συνδυάσουν δραστηριότητες με τις οποίες μπορούν να καθοδηγήσουν τους μαθητές, να εργαστούν σε ομάδες, με αποτέλεσμα: α) οι έννοιες των ανθρωπίνων αξιών να γίνουν πιο εύκολα αντιληπτές στους μαθητές και β) φυσικά οι μαθητές να αρχίζουν να τις υπερασπίζονται στον κοινωνικό τους χώρο.

Λέξεις κλειδιά: Ψυχόδραμα, φυσική αγωγή, (προ)σχολική εκπαίδευση, ανθρώπινες αξίες

¹ Αναπλ. Καθηγητής Π.Τ.Ν. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων - hzaragas@uoi.gr

² Υπ. Διδάκτωρ Π.Τ.Ν. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων - a.mekras@uoi.gr

Abstract

Aim of the workshop is to approach in an experiential communicative way the concepts of responsibility, respect, freedom, equality, and emotional understanding, which are basic values of human rights, and which deserve to be promoted both through sports and education. Using as our main tool psychodrama, playful activities, and the history of physical education as our main tools, we will focus on a) human values and b) the parallel development of vocabulary related to them. The experiential workshop is based on the combined method of physical education with psychodrama and aims at the social development of the students' personality through the understanding of concepts-values related to human rights. It is expected that the participants-educators will learn the technical method how of how they can combine activities of cognitive objects, such as those of physical education and psychodrama with which they can guide students work in groups. This will lead to a) the concepts of human values become more easily understood by the students and b) of course, the students begin to support them both in the school and in their later social life.

Keywords: Psychodrama, physical education, (pre)school education, human values

1. Εισαγωγή

Το ψυχόδραμα είναι μια κοινωνιομετρική μέθοδος που μελετά την αλήθεια με δραματικές μεθόδους (Ρήγα, 1990). Οι τεχνικές του ψυχοδράματος εφαρμόζονται στον Επαγγελματικό Προσανατολισμό, στην Εκπαίδευση και συγκεκριμένα στη διδασκαλία της Λογοτεχνίας και της Ιστορίας σε ποικίλες επαγγελματικές κατηγορίες, π.χ. εκπαίδευση των αστυνομικών, στο στρατό, αλλά και στο χώρο της εργασίας, στην εκπαίδευση στελεχών, στις ασφαλιστικές εταιρείες κ.λπ. (Τσέργας, 2003 ; Yablonsky, 1981), στον αγωνιστικό αθλητισμό για την αντιμετώπιση του προαγωνιστικού άγχους

(Zaragas, 2021), στην ενίσχυση της αυτοαποτελεσματικότητας σε εκπαιδευτικούς της Α/βάθμιας εκπαίδευσης (Βαρβεράκη, 2021).

Ο Τσιάρας (2005), στο βιβλίο του θέτει ένα ερώτημα με δύο εκδοχές στον αναγνώστη: α) «ποιο είναι το χαρακτηριστικό ενός τυφλού ανθρώπου;» και β) «σου δένω τα μάτια και σου ζητώ να βρεις ένα αντικείμενο που είναι δίπλα σου». Ποιες είναι οι αντιδράσεις του αναγνώστη σε αυτές τις δύο περιπτώσεις; Σίγουρα στην πρώτη περίπτωση θα δώσεις μια λεκτική περιγραφή (διανοητική κατάσταση του αναγνώστη), ενώ στη δεύτερη θα προσποιηθείς ένα τυφλό άτομο, θα αναπαραστήσεις έναν τυφλό (διανοητική, συναισθηματική κατάσταση του αναγνώστη). Σίγουρα η συγκίνηση και η δυναμική της είναι ένα νέο στοιχείο που προστίθεται στη διαδικασία της μάθησης στη δεύτερη περίπτωση και την κάνει πιο δυνατή. Ίσως αναπτύξει το συναίσθημα της συμπάθειας για τα τυφλά άτομα περισσότερο. Πολλές φορές στην εκπαίδευση χρησιμοποιούμε και αντιμετωπίζουμε έννοιες – λέξεις που αποτυγχάνουμε να τις περιγράψουμε και η δράση μπορεί να μας βοηθήσει να τις κατανοήσουμε (Κουρετζής, 1991, σελ. 52). Σύμφωνα με αυτό τον τρόπο εμφανίζεται εμβάθυνση στην αντίληψη του αναγνώστη και όχι μια επιφανειακή (επιδερμική), επιπόλαια γνώση). Η αντιληπτική εμβάθυνση, ή η σε βάθος κατανόηση των πραγμάτων (επίγνωση) είναι αυτή που σχετίζει τη φαντασία και τη δράση στο χώρο και το χρόνο (Τσιάρας, 2005). Ο πιο αποτελεσματικός τρόπος για να ανοίξει κανείς το δρόμο για την επίγνωση μέσα από τη δράση είναι να δημιουργήσει ένα πλαίσιο το οποίο ενθαρρύνει τον αυθορμητισμό και μειώνει τις αντιστάσεις. Η δράση, μέσω των προσωπικών κινητήριων δυνάμεων, αποτελεί την προϋπόθεση για την ανάπτυξη του «Εγώ» των παιδιών, τα οποία με αυτό τον τρόπο αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες, αλλά έχουν και την ευθύνη των ενεργειών τους (Zimmer, 2007). Όταν οι άνθρωποι νιώθουν ότι τους επιτρέπεται να εκφραστούν ελεύθερα, να μιλήσουν και να δράσουν όπως επιθυμούν και να ενεργήσουν εκ των έσω, να είναι αληθινοί με τον εαυτό τους και ειλικρινείς με τους άλλους τότε το σημαντικό εσωτερικό υλικό (η πρωτότερη γνώση σχετική με το εξεταζόμενο θέμα) θα ενεργοποιηθεί αυθόρμητα και θα περάσει από την προσωπική παρελθοντική αλήθεια σε θέματα άμεσου ενδιαφέροντος.

Η αρχαία και η σύγχρονη ιστορία της φυσικής αγωγής και του αθλητισμού αναδεικνύει γεγονότα μεγάλης μορφωτικής αξίας. Η Αγωνιστική και συγκεκριμένα οι Ολυμπιακοί Αγώνες γίνονται το πεδίο ανάδειξης αλλά και λύσης των ανθρωπιστικών προβλημάτων και των αξιών όπως είναι ο ρατσισμός και η καταπολέμησή του. Τα αναρίθμητα αυτά γεγονότα πέρα από τη μνημόνευσή τους έχουν και τεράστια μορφωτική και παιδαγωγική αξία όταν μεταλαμπαδεύονται μέσα από κατάλληλα διδακτικά κανάλια (Zaragas, 2021).

Το πρωί της 16ης Οκτωβρίου 1968, στους θερινούς Ολυμπιακούς Αγώνες στο Μεξικό οι αθλητές Tommie Smith και John Carlos κέρδισαν τον αγώνα των 200 μέτρων με παγκόσμιο ρεκόρ 19,83 και 20,06 δευτερόλεπτα, και κατέκτησαν αντίστοιχα το χρυσό και το χάλκινο μετάλλιο. Ο Peter Norman από την Αυστραλία τερμάτισε δεύτερος με χρόνο 20,06 δευτερόλεπτα. Μετά την ολοκλήρωση του αγώνα, οι τρεις αθλητές ανέβηκαν στο βάθρο για να παραλάβουν τα μετάλλιά τους από τον David Cecil, 6ο Μαρκήσιο του Έξετερ. Οι δύο αθλητές των Η.Π.Α. έλαβαν τα μετάλλιά τους χωρίς παπούτσια, αλλά φορώντας μαύρες κάλτσες, αντιπροσωπεύοντας συμβολικά τη φτώχεια των ανθρώπων της μαύρης φυλής και το ρατσισμό στις Η.Π.Α. Κατά την ανάκρουση του αμερικανικού εθνικού ύμνου απέδωσαν τον χαιρετισμό με σκυμμένα κεφάλια, μια χειρονομία που έγινε πρωτοσέλιδο σε όλο τον κόσμο. Καθώς έφευγαν από το βάθρο αποδοκιμάστηκαν από το πλήθος. Ο Norman, εξέφρασε ενσυναίσθηση και συμπάρασταση με τα ιδανικά των δύο Αμερικανών αθλητών.

Οι ανθρώπινες αξίες του σεβασμού, της υπευθυνότητας, της ελευθερίας, της ισονομίας και της συναισθηματικής κατανόησης, αναδύονται από την κριτική ανάλυση του παραπάνω παγκοσμίως ιστορικού αθλητικού γεγονότος.

2. Σκοπός και στόχοι

Μέσα από το συνδυασμό της αφήγησης ενός ιστορικού αθλητικού γεγονότος όπως παραπάνω - των δύο αφροαμερικανών αθλητών - και της μεθόδου του ψυχοδράματος επιχειρείται η βιωματική, η συνεργατική, η επικοινωνιακή

και ανακαλυπτική προσέγγιση των ανθρώπινων αξιών – εννοιών, όπως ο σεβασμός, η υπευθυνότητα, η ισονομία, η ελευθερία και η ενσυναίσθηση. Στόχος είναι η κατάκτηση της συγκεκριμένης διαδικασίας από τους συμμετέχοντες, δηλαδή να γνωρίσουν και να κατανοήσουν την παιδαγωγική συνδυαστική αυτή μέθοδο, έτσι ώστε να την χρησιμοποιούν στη συνέχεια για να γίνονται κατανοητά και εφαρμόσιμα από τους μαθητές, οι ανθρώπινες αξίες τις οποίες, στη συνέχεια θα τις εφαρμόζουν και θα τις υπερασπίζονται στο δικό τους κοινωνικό χώρο.

3. Διάρκεια και αριθμός συμμετεχόντων

Ενενήντα λεπτά (90'). Εκπαιδευτικοί, δημοσιογράφοι, μέχρι 25 άτομα, το ανώτερο όριο συμμετοχής.

4. Εννοιολογικοί ορισμοί

Ο *σεβασμός* είναι η εκτίμηση που έχει κάποιος /α, η τιμή που αποδίδει κάποιος/α για άλλον/η, ή, η τήρηση, η υπακοή του λόγου, των θεσμών και των κανόνων, των Νόμων, στο Σύνταγμα. Ο τρόπος συμπεριφοράς που φανερώνει αναγνώριση της αξίας του άλλου (Μπαμπινιώτης, 1998).

Η *υπευθυνότητα* είναι η επίγνωση, η συναίσθηση και υιοθέτηση της ευθύνης που έχει κανείς να ενεργεί με υπεύθυνο τρόπο. Υποχρέωση προς λογοδοσία (Βοσταντζόγλου, 1998).

Η *ισονομία* είναι η κοινωνική και πολιτική ισότητα, η ισότητα απέναντι στους Νόμους. Η ισότητα υποχρεώσεων και δικαιωμάτων όλων των πολιτών απέναντι στο Νόμο, η αντιμετώπιση όλων των πολιτών εκ μέρους του κράτους ως ίσων (Μπαμπινιώτης, 1998).

Η *ελευθερία* είναι η δυνατότητα αυτόβουλης και απεριόριστης δράσεως, σύμφωνα με τις επιθυμίες κάποιου /κάποιας, η απουσία εξαναγκασμού ή καταπίεσης. Η *ελευθερία βουλήσεως* είναι το δικαίωμα του ανθρώπου να διαμορφώνει από μόνος του τη θέλησή του, χωρίς να παρεμποδίζεται από εσωτερικούς και εξωτερικούς παράγοντες και να ενεργεί σύμφωνα με αυτήν. Η *ελευθερία πνεύματος* είναι η απουσία κάθε παράγοντα που εμποδίζει και περιορίζει την αδέσμευτη ανάπτυξη της σκέψης και της παιδείας. Η

Ελευθερία είναι κάθε επιμέρους δικαίωμα που συνδέεται με την ελευθερία σε ατομικές, σε θρησκευτικές, συνδικαλιστικές γνώμες, σκέψεις, εκφράσεις του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι (Μπαμπινιώτης, 1998).

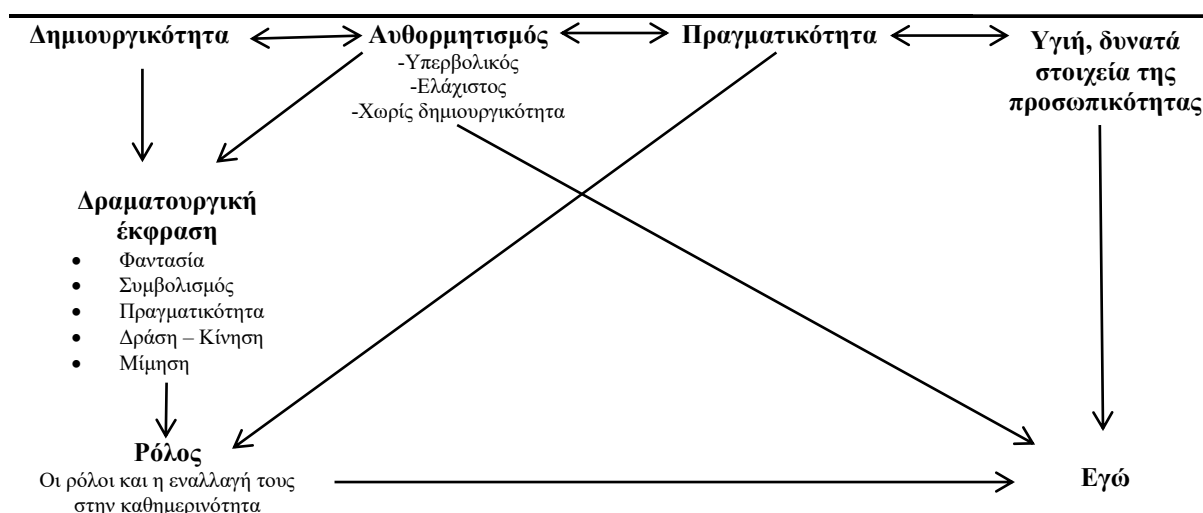
Η *ενσυναίσθηση* (εμπάθεια, empathy) είναι η γνωστική ενημερότητα και κατανόηση των σκέψεων και των συναισθημάτων ενός άλλου ατόμου, πολλές φορές ο ενστερνισμός και η ανάληψη του ρόλου του. Το άτομο, δηλαδή, στην περίπτωση αυτή βλέπει και εκτιμά από τη σκοπιά του άλλου. Η χρήση του όρου με αυτή τη σημασία συναντάται στη βιβλιογραφία για την ηθική ανάπτυξη, όπου μερικοί θεωρητικοί υποστηρίζουν ότι η ενσυναίσθηση είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάπτυξη ενός ηθικού κώδικα. Η ενσυναίσθηση είναι η έμμεση συναισθηματική ανταπόκριση στις συναισθηματικές εμπειρίες ενός άλλου ατόμου η οποία απεικονίζει ή αντικατοπτρίζει αυτή τη συναισθηματική κατάσταση (Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια Λεξικό, 1990, τόμος 4, σελίδα 1917). *Ενσυναίσθηση* είναι η ικανότητα του ατόμου να κατανοεί και να μοιράζεται τη συγκίνηση, τις σκέψεις και τη συμπεριφορά των άλλων ατόμων (Χουντουμάδη & Πατεράκη, 1989).

5. Θεωρητικό υπόβαθρο

5.1 Ψυχαναλυτικό Ψυχόδραμα

Η έρευνα της αλήθειας μέσα από δραματικές μεθόδους καθώς και η διερεύνηση του εσωτερικού κόσμου του ανθρώπου είναι ο σκοπός του Ψυχοδράματος (Moreno, 1965a). Ο ιδρυτής του ψυχοδράματος δίνει έμφαση στους παράγοντες της δημιουργικότητας, του αυθορμητισμού, των δυνατών - υγιών στοιχείων της προσωπικότητας, του «Εγώ» και των ρόλων. Συμβαίνει το «Εγώ» να διαμορφώνεται και να προκύπτει από διάφορους ρόλους που διαδραματίζει στην καθημερινότητά του ο άνθρωπος και δεν συμβαίνει το αντίστροφο, δηλαδή το «Εγώ» να διαμορφώνει τους ρόλους (Moreno-Toeman, 1970 & 1989). Η μίμηση μέσα από τη δράση προσφέρει ευκαιρίες τόσο για θεραπευτικούς όσο και για ψυχοπαιδαγωγικούς σκοπούς. Η ψυχοδραματική διαδικασία διακρίνεται σε τρεις φάσεις: α) τη φάση της Προθέρμανσης κατά την οποία επιδιώκεται η προετοιμασία των συμμετεχόντων, η δημιουργία του σεναρίου και η διανομή των ρόλων για τη

σκηνική δράση, β) τη φάση της Σκηνικής Δράσης, όπου λαμβάνει χώρα το ψυχοδραματικό παιχνίδι, η δραματοποίηση του σεναρίου, και γ) τη φάση μετά τη Δράση, όπου ακολουθεί συζήτηση, και επεξεργασία των όσων διαδραματίστηκαν στη σκηνή, με το θεραπευτή και το ακροατήριο (Zaragas, 2021). Το Ψυχαναλυτικό Ψυχόδραμα χρησιμοποιείται για διαγνωστικούς, θεραπευτικούς και διδακτικούς σκοπούς (Τσέργας, 2003). Ο Anzieu (1968) αξιοποίησε τη διάκριση του Lacan (1979) σε πραγματικό, φαντασιακό και συμβολικό επίπεδο σκέψης στην ψυχοδραματική διαδικασία, ενώ εφήρμοσε τη θεωρία του μεταβατικού χώρου και των μεταβατικών φαινομένων του Winnicott (1979) στο Αναλυτικό Ψυχόδραμα και ιδιαίτερα κατά τη φάση της σκηνικής δράσης ως ένα ευρύτερο πλαίσιο κατανόησης της ωριμαντικής διαδικασίας και της αλλαγής μέσα από τη θεραπεία.

Σχήμα 1: απεικονιστική απόδοση των βασικών εννοιών της Θεωρίας του Ψυχαναλυτικού Ψυχοδράματος του Moreno

5.2. Η Θεωρία της Μετασχηματίζουσας Μάθησης

Η συγκεκριμένη θεωρία στοχεύει στην ερμηνεία και εφαρμογή της μαθησιακής διαδικασίας κατά την οποία λαμβάνουν χώρα οι μετασχηματισμοί των πεποιθήσεων, των παραδοχών και των στάσεων. Αυτή η διεργασία θα οδηγήσει τον εκπαιδευόμενο στην κατασκευή μιας νέας νοηματοδότησης των εμπειριών του, η οποία θα αξιοποιηθεί στο μέλλον ως ένας οδηγός για δράση (Mezirow, 2007). Κατά τη διαδικασία της

κοινωνικοποίησης του ατόμου συνδιαμορφώνεται ένα σύστημα αντιλήψεων, δηλαδή πεποιθήσεις που αφορούν τον κόσμο του ατόμου, τους άλλους αλλά και τον ίδιο του τον εαυτό, καθώς επίσης και τον τρόπο που ερμηνεύει την πραγματικότητα και τον κόσμο. Αιτίες για αυτή τη διαμόρφωση είναι τόσο η οικογένεια και οι επιρροές της όσο και οι κοινωνικές, ιστορικές, πολιτισμικές συνθήκες. Αυτό το σύστημα αντιλήψεων, των πεποιθήσεών του ή το σύστημα των πιστεύω του, πολλές φορές λειτουργεί είτε συνειδητά, είτε ασυνείδητα ως εμπόδιο, προκειμένου το άτομο να αντιληφθεί ή να επεξεργαστεί νέα δεδομένα που προκύπτουν στη ζωή του. Βασική έννοια στη θεωρία (Mezirow, 2007), είναι η εμπειρία της ζωής η οποία μπορεί να φέρει το μετασχηματισμό, την αλλαγή των αντιλήψεων του ατόμου.

«Μετασχηματίζουσα Μάθηση, ορίζεται η μαθησιακή διεργασία, κατά την οποία μετασχηματίζουμε δεδομένα πλαίσια αναφοράς (νοητικές συνήθειες, νοηματοδοτικές προοπτικές, νοητικά σύνολα) έτσι ώστε αυτά να γίνουν πιο περιεκτικά, πολυσιδηά, ανοικτά, συναισθηματικά έτοιμα για αλλαγή και στοχαστικά, προκειμένου να παράγουν πεποιθήσεις και απόψεις που θα αποδειχθούν περισσότερο αληθινές ή πιο ικανές να δικαιολογήσουν την παρώθηση σε δράση».
(Mezirow, 2007, σελ. 47)

Αποπροσανατολιστικό Δίλημμα	Αυτοεξέταση των συναισθημάτων που προκαλεί η παραπάνω κατάσταση, συνήθως φόβος, ντροπή, ενοχή, θυμό, κ.α.
Κριτικός Στοχασμός	Αξιολόγηση των παραδοχών που προκύπτουν από την αυτοεξέταση των συναισθημάτων
Ορθολογικός Διάλογος	Αναγνώριση των πηγών που προκαλούν τη δυσaráσκεια και μοίρασμα με τα άλλα μέλη της εκπαιδευτικής ομάδας
Προοπτική Αναθεώρησης ή Μετασχηματισμός	• Διερεύνηση επιλογών για νέους ρόλους, σχέσεις και δράσεις. • Σχεδιασμός ενός προγράμματος δράσης. • Απόκτηση γνώσεων και δεξιοτήτων για την υλοποίηση του σχεδίου. • Δοκιμή των νέων ρόλων. • Οικοδόμηση ικανότητας και αυτοπεποίθησης για τους νέους ρόλους και τις σχέσεις. • Επανένταξη στη ζωή σύμφωνα με τις συνθήκες που έχουν πλέον διαμορφωθεί από τις νέες προοπτικές.

Πίνακας 1: των βασικών εννοιών της Θεωρίας της Μετασχηματίζουσας Μάθησης (Mezirow, 2007).

6. Περιγραφή - Δραστηριότητες

Το Β.Ε. είχε διάρκεια 90' λεπτά.

1η: Παιχνίδι γνωριμίας

Διάρκεια: 10' λεπτά.

Στόχος: Η γνωριμία των μελών της ομάδας.

Ο συντονιστής προτείνει στους συμμετέχοντες να καθίσουν όλοι σε κύκλο και αυτός κάθεται στο κέντρο του κύκλου πετώντας στη συνέχεια μια μικρή σε μέγεθος μπάλα στο κάθε μέλος και αυτός λέει το όνομά του επαναφέροντας τη μπάλα στο συντονιστή. Αυτό επαναλαμβάνεται για όλα τα μέλη της ομάδας. Σε ένα δεύτερο γύρω επαναλαμβάνεται η δραστηριότητα με τη διαφορά, ότι όταν το κάθε μέλος πιάνει τη μπάλα, τότε η υπόλοιπη ομάδα αναφωνεί το όνομά του και όχι αυτός. Στη συνέχεια, ο συντονιστής διαλέγει τυχαία κάποιο μέλος από την ομάδα, αναφέρει για αυτό τι έχει φανταστεί σχετικά με ποια αθλητική δραστηριότητα θα μπορούσε να κάνει. Το μέλος ακούει και διορθώνει, αν συμφωνεί ή αν επιθυμεί να συμπληρώσει κάτι. Έπειτα, το μέλος αυτό παρουσιάζει κατά τον ίδιο τρόπο τον διπλανό του. Έτσι, συνεχίζεται όλη η ομάδα.

2η: Κινητική έκφραση

Διάρκεια: 10' λεπτά.

Στόχος: Η ανάπτυξη οικειότητας μεταξύ των μελών και η ανάπτυξη της αίσθησης ότι ανήκω σε μια ομάδα που κάνει αποδεκτό αυτό που προτείνω.

Ο συντονιστής προτείνει πρώτος μια κινητική δράση που θα ήθελε να επαναλάβει όλη η ομάδα. Κουνάει τα υψωμένα χέρια του στην ανάταση δεξιά – αριστερά και ταυτόχρονα χοροπηδάει ψηλά με τα δύο πόδια. Όλη η ομάδα επαναλαμβάνει για μικρό χρονικό διάστημα την κινητική δράση που πρότεινε ο συντονιστής. Στη συνέχεια με τη σειρά όλα τα μέλη της ομάδας αναλαμβάνουν να κάνουν με τη σειρά τη δική τους κινητική δράση και την ομάδα να την επαναλαμβάνει.

3η: Εμπιστοσύνη

Διάρκεια: 7' λεπτά.

Στόχος: Η ανάπτυξη της εμπιστοσύνης μεταξύ των μελών της ομάδας.

Η ομάδα χαλάει τον κύκλο και κινείται ελεύθερα μέσα στο χώρο. Ο συντονιστής καλεί το κάθε μέλος να πιάσει κουβέντα με άλλο μέλος και να γίνουν αρχικά ζευγάρια και μετά τετράδες. Οι υποομάδες αυτές περπατάνε και συζητούν μεταξύ τους, προσέχοντας να μη συγκρουστούν με τις άλλες υποομάδες. Μετά ο συντονιστής ζητάει από τα μέλη της κάθε τετράδας να

μπουν σε σειρά ο ένας πίσω από τον άλλον, να πιαστούν με τα δύο χέρια από τους ώμους του μπροστινού τους και να κλείσουν τα μάτια. Στη συνέχεια το πρώτο μέλος της τετράδας έχοντας ανοικτά τα μάτια γίνεται οδηγός και οδηγεί όλη την ομάδα μέσα στο χώρο με κινήσεις σε ευθεία, καμπύλη ή τεθλασμένη γραμμή, αποφεύγοντας τις συγκρούσεις με τις άλλες τετράδες. Η δράση επαναλαμβάνεται περνώντας όλοι από τη θέση του οδηγού.

4η: Αφήγηση αθλητικής ιστορίας

Διάρκεια: 8' λεπτά.

Στόχος: Τα μέλη να γνωρίσουν και να κατανοήσουν το ιστορικό αθλητικό γεγονός.

Η ομάδα βρίσκεται ξανά στον κύκλο. Ο συντονιστής αφηγείται την αθλητική ιστορία με τους δύο Αμερικανούς Ολυμπιονίκες και εκπροσώπους της Μαύρης Φυλής, όπως προαναφέρεται παραπάνω με περισσότερες λεπτομέρειες. Ακολουθεί διαλεκτική συζήτηση.

5η: Καταιγισμός Ιδεών - Συζήτηση - Δημιουργία

Διάρκεια: 20' λεπτά.

Στόχος: Πρώτη δημιουργία και έκφραση έκθεση, ζέσταμα ομάδας.

Ζητείται από τα μέλη και τους δίνεται ολιγόλεπτος χρόνος να δημιουργήσουν μια ιστορία αντίστοιχη του παραπάνω αθλητικού αφηγήματος δίνοντας το κάθε μέλος τη δική τους διάσταση στο γεγονός. Μετά όσα μέλη δημιούργησαν την δική τους εκδοχή την αφηγούνται μέσα στην ομάδα. Στη συνέχεια, η ομάδα επιλέγει το αφήγημα αυτό που νομίζουν ότι τους εκφράζει περισσότερο για να το ακούσουν ξανά. Στην περίπτωση του Β.Ε., τα μέλη επέλεξαν την πραγματοποιηθείσα αθλητική ιστορία, όπως έγινε το 1968.

Ο συντονιστής ζητάει από την ομάδα, να εκδραματίσουν στο «εδώ και τώρα» αυτή την ιστορία. Η ιδέα φάνηκε να αρέσει πολύ στην πλειονότητα της ομάδας, ενώ κάποια μέλη δεν εκφράστηκαν. Ο συντονιστής ζήτησε τα μέλη ελεύθερα να αναλάβουν κάποιους ρόλους από αυτούς που θέλανε να συμμετέχουν. Επίσης, ανέφερε ότι μπορούν να αυτοσχεδιάσουν και να εκφραστούν με δικά τους λόγια το ρόλο που θα αναλάβουν στην εκδραμάτιση της ιστορίας, αυθόρμητα και χωρίς να υπάρχει από πλευράς τους να σκέφτονται αν αυτό που θα πω είναι «το σωστό» ή «το λάθος», με την

προϋπόθεση όμως να μην ακουστούν βωμολοχίες. Τα μέλη που θα εκδραματίσουν την ιστορία παίρνουν χρόνο σκέφτονται και συζητούν μεταξύ τους το πώς θα συντονιστούν και θα παίξουν. Τα υπόλοιπα μέλη που δεν θα παίξουν κάθονται πιο πίσω ως θεατές και δίνουν χώρο στους «ηθοποιούς» για το σκηνικό χώρο του δρώμενου.

6η: Εκδραμάτιση – Δημιουργία

Διάρκεια: 10' λεπτά.

Στόχος: Δεύτερη δημιουργία, έκφραση έκθεση, παίξιμο ρόλων.

Έχουν μοιραστεί οι ρόλοι των τριών Ολυμπιονικών των δύο Αμερικανών και του Αυστραλού σπρίντερ, του επίσημου που θα δώσει τα μετάλλια και των θεατών που επευφημούν τους Ολυμπιονίκες. Γίνεται ολιγόλεπτη εκδραμάτιση της ιστορίας. Τα μέλη που ανάλαβαν να παίξουν προσπαθούν με το δικό τους τρόπο τόσο κινητικά όσο και λεκτικά να αναπαριστούν το αθλητικό γεγονός. Στο τέλος της ψυχοδραματικής αναπαράστασης όλα τα μέλη «ηθοποιοί» και «θεατές» κάθονται στον κύκλο της ομάδας για να αρχίσει το τελευταίο στάδιο της ψυχοδραματικής διαδικασίας και πρωτελευταίο του Β.Ε.

7η: Συζήτηση- Αξιολόγηση

Διάρκεια: 30' λεπτά.

Στόχος: Η ανάπτυξη της επαγωγικής σκέψης, η ανάλυση του αθλητικού ιστορικού γεγονότος.

Ο συντονιστής ρωτάει: «πώς σας φάνηκε η ψυχοδραματική αναπαράσταση;» Όλα τα μέλη απαντούν ότι τους άρεσε αυτό που είδαν. Κάποια από αυτά μάλιστα, δήλωσαν ότι θα ήθελαν να το ξανακάνουν. Άλλη ερώτηση προς τους «ηθοποιούς» ήταν: «Πώς αισθανθήκατε μέσα σε αυτή τη διαδικασία;». Οι απαντήσεις: «στην αρχή ένιωθα λίγο αμήχανη γιατί έλεγα μέσα μου, τι κάνουμε τώρα; Θα πω σωστά τα λόγια μου; Πώς θα φαίνομαι στους άλλους; Τι θα πουν οι άλλοι για εμένα; Θα παίξω καλά;». Αυτό ήταν ένα αρχικό συναίσθημα που το έχουμε όλοι και έχει να κάνει με το φόβο που αισθανόμαστε για κάτι άγνωστο, για κάτι που ίσως το κάνουμε για πρώτη φορά, αλλά και με την έκθεσή μας μπροστά σε κοινό. Ένα από τα μέλη των «ηθοποιών» έχει συμμετάσχει πολλές φορές ξανά σε παρόμοιες διαδικασίες με θεατρικά παιχνίδια στο σχολείο αναφέρει: «έτσι ακριβώς ένιωθα και εγώ τις πρώτες φορές που ασχολήθηκα με την εκδραμάτιση

ρόλων. Μετά όμως συνήθισα και μου αρέσει αυτή η διαδικασία. Μπορώ να πω ότι ένιωθα σήμερα ένα είδος σωματικής και ψυχικής διέγερσης για τη ευκαιρία που μας δόθηκε να παίξουμε.». Άλλος «ηθοποιός» που για πρώτη φορά έκανε κάτι τέτοιο, πέρα από τα σχολικά δρώμενα στο σχολείο που επιμελώς τα απέφευγε γιατί τότε δεν του άρεσε να ασχολείται όπως εκμυστηρεύτηκε στην ομάδα, ανέφερε για το σημερινό δρώμενο και τη συμμετοχή του: «στην αρχή ένιωθα αμηχανία, όπως τί κάνουμε τώρα εδώ; Μετά μια έτσι αγχώδη κατάσταση για το τί θα πω, πώς θα κινηθώ; Τι θα πούνε οι άλλοι για εμένα; Κατά την ώρα του παιχνιδιού (εκδραμάτιση) του ρόλου μου (Αυστραλός ασημένιος Ολυμπιονίκης) και βλέποντας τους άλλους έπαιρνα θάρρος και άρχισα να αισθάνομαι ότι μου αρέσει και να με διεγείρει αυτό που κάνω. Μετά ειδικά και το χειροκρότημα που εισπράξαμε στο τέλος δεν κρύβω ότι θέλω να συμμετάσχω ξανά σε παρόμοια διαδικασία». Η ίδια ερώτηση απευθύνθηκε και προς τα μέλη θεατές: «Πώς αισθανθήκατε μέσα σε αυτή τη διαδικασία;». Οι απαντήσεις των θεατών ποίκιλλαν και αυτές, όπως: «Μας άρεσε/δεν μας άρεσε αυτό που είδαμε». Δεν ξέρω αν έχω τη δύναμη να παίξω εγώ κάτι αντίστοιχο. Μου άρεσε αυτό που είπες σε αυτούς που θα παίξουν ότι δεν υπάρχει σωστό και λάθος, ελεύθερα εκφράζεται στην σκηνή ο καθένας. Θα ήθελα να συμμετάσχω την επόμενη φορά. Θα πρόσθετα κάτι ακόμα στο ρόλο των δύο Αμερικανών Ολυμπιονικών... Το διασκέδασα, μου άρεσε.».

Η ερώτηση που ακολούθησε στη συνέχεια από το συντονιστή ήταν: «Ποιες σκέψεις κάνατε κατά τη διάρκεια του δρώμενου;». Η πλειονότητα των απαντήσεων αναφέρθηκε σε παρελθοντικά αντίστοιχα θεατρικά παιχνίδια από τα σχολικά χρόνια των μελών της ομάδας. Τους θύμιζε αναμνήσεις από το σχολείο που έπαιζαν θεατρικά παιχνίδια, όχι όμως σαν τη σημερινή ιστορία. Μέλη ανέφεραν ότι την ώρα που γίνονταν η αναπαράσταση θυμήθηκαν αντίστοιχες ιστορίες όπως: ενός άλλου Αμερικανού πυγμάχου του «Μοχάμεντ Άλι», το «Apartheid» στην Αφρική. Ένα από τα μέλη ανέφερε την ιστορία του Ολυμπιονίκη Τζέσε Όουενς ενός Αμερικανού αθλητή του στίβου. Ο αθλητής αυτός στους Ολυμπιακούς Αγώνες του Βερολίνου το 1936 κατέκτησε τέσσερα χρυσά μετάλλια στα αγωνίσματα του στίβου (ταχύτητες 100μ., 200., 4x100μ. και άλμα σε μήκος), καταρρίπτοντας το μύθο και το στερεότυπο της εποχής ότι η *άρεια φυλή* είναι η πιο δυνατή

στον κόσμο και κανείς δεν μπορεί να τη συναγωνιστεί. Κάποια άλλα μέλη ανέφεραν ότι δεν σκέφτονταν τίποτα άλλο.

Η τελευταία ερώτηση που έγινε από το συντονιστή αναφέρονταν ως: «Ποια σημαντικά ζητήματα πιστεύετε ότι αναδύονται μέσα από την εκδραμάτιση του αθλητικού γεγονότος;». Οι απαντήσεις ποίκιλαν μεταξύ των μελών. Χαρακτηριστικές είναι οι απαντήσεις με τη σειρά όπως αναφέρθηκαν, συγκεκριμένα:

«υπάρχει ένα σημαντικό θέμα που είναι ο ρατσισμός για τους αθλητές της μαύρης φυλής και γενικότερα για τους ανθρώπους και έχει να κάνει γενικότερα με τις διακρίσεις κατά των συνανθρώπων μας», «η φτώχεια που υπάρχει παντού, ακόμα και στην Αμερική»,

«η υποκρισία σε διεθνές επίπεδο, υποτίθεται ότι σε αυτούς τους αγώνες οι επίσημοι στις απονομές, οι κριτές, τα Μ.Μ.Ε., οι αθλήτριες και οι αθλητές κατά τη διάρκεια των αγώνων φορούσαν κονκάρδες και διαφήμιζαν τα ανθρώπινα δικαιώματα»,

«η θαρραλέα στάση των δύο Αμερικανών αθλητών, αλλά και του Αυστραλού ασημένιου Ολυμπιονίκη που υποστήριξε τη θέση των συνανθλητών του και όλοι μαζί υπεστήκαν και αντιμετώπισαν την ποινή του αποκλεισμού από τη συνέχεια των αγώνων.», «εγώ διέκρινα τη δυσκολία ορισμένων να συμμετάσχουν ενεργά σε αυτή την εκδραμάτιση», «ο σεβασμός και η υπευθυνότητα των αθλητών για τους συνανθρώπους τους για μια σκληρή κατάσταση που βίωναν στη χώρα τους»,

«θα έλεγα ότι σεβασμός και υπευθυνότητα ακόμη και για την πατρίδα τους. Στη χώρα τους βίωναν όχι μόνο αυτοί αλλά και οι άλλοι συνάνθρωποί τους σκληρές καταστάσεις και χάλια αντιμετώπιση από άλλους ανθρώπους της λευκής φυλής αυτοί επάξια την εκπροσώπησαν και μάλιστα ψηλά στο βάθρο των νικητών. Έτσι έδειξαν ότι η χώρα τους είναι μια δυνατή χώρα που στον αθλητισμό και συγκεκριμένα στο αγώνισμα της ταχύτητας των 200 μέτρων είναι η καλύτερη στον κόσμο.»,

«διέκρινα τον αγώνα που έκαναν αυτοί οι αθλητές για να φτάσουν στους Ολυμπιακούς Αγώνες και να διακριθούν. Αυτό σημαίνει σκληρή, συστηματική δουλειά, πειθαρχία και μεγάλα ψυχικά αποθέματα αποφασιστικότητας για νίκη», «συμπληρώνοντας, εγώ θέλω να αναφέρω ότι όταν, εμείς σαν άνθρωποι βρισκόμαστε κάτω από πίεση δεν λειτουργούμε

σωστά, αποσυντονιζόμαστε. Να φανταστούμε λίγο τις συνθήκες που βίωναν καθημερινά αυτοί, πόσο πειθαρχημένα και σκληρά, συστηματικά προπονούσαν σε υψηλό παγκόσμιο επίπεδο προσηλωμένοι στο στόχο τους παραμερίζοντας τις καθημερινές αδικίες που εκδραματίζονταν για τους ίδιους και για τους ανθρώπους της μαύρης φυλής. Αυτό πιστεύω είναι ένα μήνυμα που στέλνουν σε εμάς.»

«να σε κάψω Γιάννη να σε αλείψω μέλι. Μετά από δεκαετίες θυμήθηκε η πατρίδα τους να τους ανταμείψει για αυτό που έκαναν δίνοντάς τους αξιώματα (υπουργός των σπορ) και κάνοντάς τους αγάλματα, ενώ αρχικά τους απέκλεισαν από το πρόγραμμα των Ολυμπιακών Αγώνων και τους γύρισαν πίσω στη χώρα τους, με κυρώσεις στη συνέχεια όπως να μην πάρουν μέρος σε επίσημους αγώνες»,

«μου έκανε εντύπωση ότι ολόκληρο έθνος εκατοντάδων εκατομμυρίων ανθρώπων, η διανόηση κανένας δεν βγήκε να υποστηρίξει τις θέσεις αυτών των ανθρώπων τότε. Αλλά μετά από δεκαετίες αναγνωρίστηκε ο αγώνας τους. Μιλάμε για τα τέλη του 20^{ου} αιώνα, μιλάμε για Πολιτισμό.»

«σήμερα μου άρεσε η διαδικασία αλλά και πως αναδείχτηκαν τόσα θέματα. Την αθλητική ιστορία την ήξερα γιατί πρόσφατα είδα μια σχετική αθλητική εκπομπή που αναφέρονταν και σε αυτή. Δεν είχα φανταστεί ότι μπορέσαμε και συζητήσαμε για τόσα πολλά σημαντικά πράγματα. Ακόμη μου έκανε εντύπωση η διάσταση του καθενός, από ποια πλευρά δείξαμε το θέμα. Την επόμενη φορά θα συμμετέχω και εγώ σε τέτοιο δρώμενο.»

Συμπερασματικά η συζήτηση ανέδειξε θέματα που έχουν να κάνουν ατομικά με τα ίδια τα μέλη, με το αθλητικό γεγονός αλλά και με τη διαδικασία του Β.Ε. με αυτό που έχουμε να κάνουμε σήμερα».

8η: Κλείσιμο ομάδας

Διάρκεια: 5 λεπτά

Στόχος: Αξιολόγηση εκπαιδευτών - συντονιστών και Β.Ε. και αποχαιρετισμός.

Οι εκπαιδευτές μοιράζουν στους εκπαιδευόμενους μία κόλλα χαρτί Α4. Έπειτα, τους ζητούν να αξιολογήσουν το εργαστήριο που παρακολούθησαν. Στη συνέχεια τους λέει να διπλώσουν και να ρίξουν το χαρτί σε ένα κουτί. Τέλος, ζητά από τους συμμετέχοντες να καθίσουν σε κύκλο. Οι εκπαιδευτές ευχαριστούν και αποχαιρετούν τα μέλη της ομάδας

για τη συμμετοχή τους. Αυτά αποχωρούν κάνοντας μία κίνηση που να θυμίζει κάποιο άθλημα.

3. Συμπεράσματα

Κατά συνέπεια, το Β. Ε. για την ανάπτυξη της γνώσης και της κατανόησης των ανθρωπίνων αξιών, έδωσε την ευκαιρία στους συμμετέχοντες να παίξουν, να εκφραστούν, να χωριστούν σε ομάδες, να συνεργαστούν, να δημιουργήσουν, να αναλάβουν ρόλους, να εκδραματίσουν και να διερευνήσουν τις ανθρώπινες αξίες – έννοιες που διέπουν την κοινωνική ζωή. Ήρθαν σε επαφή με την ανάληψη ρόλων, με την υπευθυνότητα, ανέπτυξαν τη δημιουργικότητά τους. Οι αξιολογήσεις των μελών κατά κύριο λόγο ήταν θετικές. Από τη συζήτηση και το κλείσιμο της ομάδας προέκυψε ότι το Β.Ε. πρόσφερε ιδέες για καινοτομία και δημιουργικότητα μέσα στην τάξη. Εναλλακτικές μέθοδοι του μαθήματος της φυσικής αγωγής με τη χρήση της ψυχοδραματικής διαδικασίας ανοίγει νέους ορίζοντες διδασκαλίας μέσα στην τάξη με τη μετατροπή ενός μαθήματος σε ομαδοσυνεργατική, βιωματική, επικοινωνιακή διαδικασία που δίνει έμφαση περισσότερο στην γνωστική, κοινωνική και συναισθηματική πλευρά της προσωπικότητας των ατόμων - μαθητών.

Παρατηρήθηκε, επίσης, ότι η διάρκεια του Β.Ε. ήταν περιορισμένη, με αποτέλεσμα οι συντονιστές και τα μέλη να μην έχουν την ευχέρεια να εμβαθύνουν περισσότερο αναλυτικά στη συζήτηση αξιολόγηση. Επομένως, χρειάζεται να υλοποιηθεί και κάποιο άλλο ενδεχομένως Β.Ε. στη συγκεκριμένη ομάδα για περισσότερη συζήτηση, ανάλυση και αξιολόγηση, όπως ακόμη να λύσει τυχόν απορίες και ερωτήσεις. Επιπλέον, κρίνεται πολύ σημαντικό να ενταχθεί αυτή η εναλλακτική μέθοδος της φυσικής αγωγής συνεπικουρούμενη από την αναλυτική ψυχοδραματική διαδικασία στις Σχολές Ανθρωπιστικών Σπουδών, αλλά και στις υπόλοιπες βαθμίδες εκπαίδευσης έτσι ώστε να προκύψουν χρήσιμα δεδομένα προς σύγκριση και μελέτη για την επιστημονική κοινότητα (Ζάραγκας & Αγγελάκη, 2022).

Βιβλιογραφία

- Anzieu, D. 1968. *Le Psychodrame Analytic chez l'Enfant et l'Adolescent*. Paris: P.U.F.
- Lacan, J. 1979. *Le stade du Miroir comme formateur de la fonction du je*. Paris: Seuil.
- Mezirow, J. 2007. *Μαθαίνοντας να σκεφτόμαστε όπως ένας ενήλικος. Κεντρικές έννοιες της θεωρίας του μετασχηματισμού*. Στο J. Mezirow και Συνεργάτες, *Η Μετασχηματίζουσα Μάθηση*. Αθήνα: Εκδόσεις: Μεταίχμιο.
- Moreno, J.L. 1965a. *Theatre de la Spontaneite*. Paris: έPI.
- Moreno-Toeman, Z. 1970. Psychodrame de Nourissons. *Bulletin de Psychologie*, Vol 23:826-828.
- Moreno-Toeman, Z. 1989. Psychodrama, Role Theory and the Concept of the Social Atom. *Journal of Group Psychotherapy, Psychodrama and Sociometry*, vol. 42(3): 178-186.
- Winnicott, D. 1979. *Το παιδί, το παιχνίδι και η πραγματικότητα*. Αθήνα: Καστανιώτη.
- Yablonsky, L. 1981. *Psychodrama: Resolving Emotional Problems through Role Playing*. New York: Gardner Press.
- Zaragas, H. 2021. The Psychodrama and its Contribution to the Children's Competitive Confrontation. Case Study. *Cultural-Historical Psychology*, Vol. 17, no. 3, pp. 143—151. DOI: <https://doi.org/10.17759/chp.2021170318>.
- Zimmer, R. 2007. *Εγχειρίδιο Ψυχοκινητικής Αγωγής. Θεωρία και Πράξη της Ψυχοκινητικής Παρέμβασης*. Α., Καμπάς (Επιμ.). Αθήνα: Αθλότυπο.
- Βαρβεράκη, Β. 2021. *Η συμβολή του Ψυχοδράματος στην ενίσχυση της αυτοαποτελεσματικότητας σε εκπαιδευτικούς της Α/βάθμιας εκπαίδευσης*. Δημοσίευτη Μεταπτυχιακή Διπλωματική Διατριβή, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Σχολή Καλών Τεχνών, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.
- Βοσταντζόγλου, Θ. 1998. *Αντιλεξικόν ή Ονομαστικόν της Νεοελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Αυτοέκδοση.
- Ζάραγκας, Χ., & Αγγελάκη, Α. 2022. Η φυσική αγωγή και το ψυχόγραμμα ως μέσο διδακτικής προσέγγισης της δημοκρατικής λειτουργίας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Στα *Πρακτικά ΙΕΤ' Διεθνούς Συνεδρίου της Παιδαγωγικής Εταιρείας της Ελλάδος Το σχολείο*

στη δημοκρατία, η δημοκρατία στο σχολείο, Β' Τόμος, σελ. 763 – 774. ISBN SET 978-960-9439-77-0

ISBN 978-960-9439-79-4

Κουρετζής, Η. Α. 1991. *Το Θεατρικό παιχνίδι, Παιδαγωγική Θεωρία, Πρακτική και Θεατρολογική Προσέγγιση*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Μπαμπινιώτης, Γ. 1998. *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: κέντρο Λεξικολογίας.

Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια Λεξικό. (1990). *Ενσυναίσθηση*. Τόμος 4, σελίδα 1917. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Ρήγα, Α. 1990. Ψυχόδραμα. Στην *Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια Λεξικό*, Τόμος 9, σελίδα 5195 -7. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Τσέργας, Ν. 2003. *Ομαδικό Αναλυτικό Ψυχόδραμα. Θεωρητικές Αρχές και Θεραπευτική Πρακτική*. Διδακτορική Διατριβή, Τομέας Κοινωνικής Ιατρικής και Ψυχικής Υγείας, Ιατρική Σχολή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Τσιάρας, Α. 2005. *Το Δράμα και το Θέατρο στην Εκπαίδευση*. Αθήνα: Παπούλιας.

Χουντουμάδη, Α., & Πατεράκη, Α. 1989. *Σύντομο Ερμηνευτικό Λεξικό Ψυχολογικών Όρων*. Αθήνα – Γιάννινα: Δωδώνη.

**ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΟΥ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ ΠΕΡΙ ΕΠΙΕΙΚΕΙΑΣ ΣΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ
ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΔΙΚΑΙΟΥ**

Προκόπιος Παυλόπουλος³ - Επίτιμος Καθηγητής της Νομικής Σχολής του
Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Περίληψη:

Η Επιστημονική Κοινότητα, διεθνώς, δικαίως αναγνωρίζει στον Αριστοτέλη, με βάση την ποσότητα και ιδίως την ποιότητα του έργου του, τον τίτλο του «*Πατέρα των Επιστημών*». Τούτο αιτιολογείται και τεκμηριώνεται και από το ότι, σύμφωνα με τις έρευνες και τους συνακόλουθους υπολογισμούς των Αλεξανδρινών, ο Αριστοτέλης συνέγραψε πάνω από 400 βιβλία. Καίτοι μεγάλο μέρος του έργου του Αριστοτέλους δεν κατέστη δυνατό να διασωθεί στην πορεία των αιώνων, τα τμήματά του εκείνα, τα οποία μας περιήλθαν, αρκούν για να καταδείξουν και τούτο: Η σκέψη του Αριστοτέλους επεκτάθηκε και εμβάθυνε σ' ευρύ φάσμα του επιστητού της εποχής του, με αποτέλεσμα η προσφορά της να καλύπτει αφενός την ίδια την υφή της επιστημονικής μεθόδου εν γένει και, αφετέρου, σημαντικό μέρος των επιστημονικών πεδίων. Έτσι ώστε η εμβληματική αυτή συμβολή του να

³ τέως Πρόεδρος της Δημοκρατίας, Επίτιμος Καθηγητής της Νομικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

εξαπλώνεται τόσο στις Θεωρητικές όσο και, π.χ. στην Βιολογία και σε σημαντικό μέρος της Φυσικής, στις Θετικές Επιστήμες.

Λέξεις κλειδιά: Αριστοτέλη, η σκέψη του Αριστοτέλους, δημόσιος διεθνής δικαίος

Abstract: The Scientific Community, internationally, rightly recognizes Aristotle, based on the quantity and especially the quality of his work, the title of "Father of Sciences". This is justified and documented by the fact that, according to the researches and subsequent calculations of the Alexandrians, Aristotle wrote more than 400 books. Although a large part of Aristotle's work could not be saved over the centuries, those parts of it that have come down to us are enough to demonstrate this as well: Aristotle's thought extended and deepened in a wide range of the scientific fields of his time, with the result that his contribution covers on the one hand the very texture of the scientific method in general and, on the other hand, an important part of the scientific fields. So that this emblematic contribution of his spreads both in Theoretical and, e.g. in Biology and a significant part of Physics, in the Positive Sciences.

Key words: Aristotle, Aristotle's thought, public international law

Πρόλογος

Η Επιστημονική Κοινότητα, διεθνώς, δικαίως αναγνωρίζει στον Αριστοτέλη, με βάση την ποσότητα και ιδίως την ποιότητα του έργου του, τον τίτλο του «Πατέρα των Επιστημών». Τούτο αιτιολογείται και τεκμηριώνεται και από το ότι, σύμφωνα με τις έρευνες και τους συνακόλουθους υπολογισμούς των Αλεξανδρινών, ο Αριστοτέλης συνέγραψε πάνω από 400 βιβλία. Καίτοι μεγάλο μέρος του έργου του Αριστοτέλους δεν κατέστη δυνατό να διασωθεί στην πορεία των αιώνων, τα τμήματά του εκείνα, τα οποία μας περιήλθαν, αρκούν για να καταδείξουν και τούτο: Η σκέψη του Αριστοτέλους

επεκτάθηκε και εμβάθυνε σ' ευρύ φάσμα του επιστητού της εποχής του, με αποτέλεσμα η προσφορά της να καλύπτει αφενός την ίδια την υφή της επιστημονικής μεθόδου εν γένει και, αφετέρου, σημαντικό μέρος των επιστημονικών πεδίων. Έτσι ώστε η εμβληματική αυτή συμβολή του να εξαπλώνεται τόσο στις Θεωρητικές όσο και, π.χ. στην Βιολογία και σε σημαντικό μέρος της Φυσικής, στις Θετικές Επιστήμες.

A. Είναι δε ακριβώς το γεγονός ότι ορισμένες από τις «ρίζες» της σύγχρονης επιστημονικής έρευνας ανάγονται στο έργο του Αριστοτέλους, το οποίο στηρίζει πολλαπλώς την άποψη περί της διαχρονικής επικαιρότητας της σκέψης του. Και τούτο, διότι από την μια πλευρά πτυχές της σκέψης αυτής -διόλου ευκαταφρόνητες σε ποσότητα και ποιότητα- εξακολουθούν να ισχύουν, κατέχοντας μάλιστα περίοπτο «βάθρο» κλασικισμού στο «*Πάνθεο των Επιστημών*». Και, από την άλλη πλευρά, όπου το έργο του Αριστοτέλους έχει πια ξεπερασθεί -πράγμα εντελώς φυσιολογικό μέσα στην πορεία αιώνων, υπό τον καταλυτικό έλεγχο της επιστημονικής θεωρίας, κυρίως στις Θετικές Επιστήμες, με βάση το πείραμα και την παρατήρηση- έχει την θέση του στον χώρο της Ιστορίας των Επιστημών, όπως δέχονται πολλοί και εξέχοντες εκπρόσωποι του επιστημονικού αυτού χώρου. Την διαχρονική επικαιρότητα της σκέψης του Αριστοτέλους επιβεβαιώνει και η διαπίστωση, ότι στις ΗΠΑ τα «*Ηθικά Νικομάχεια*» διδάσκονται στην συντριπτική πλειοψηφία των Φιλοσοφικών Σχολών των επιμέρους Πανεπιστημίων.

B. Με βάση τις ως άνω διαπιστώσεις δεν είναι -κάθε άλλο- παράδοξο να υποστηριχθεί ότι και η Νομική Επιστήμη, ως μέρος των Θεωρητικών Επιστημών, οφείλει πολλά στην θεωρητική αναζήτηση του Αριστοτέλους. Ιδίως τα «*Ηθικά Νικομάχεια*», η «*Ρητορική*» και η «*Αθηναίων Πολιτεία*» εμπεριέχουν αναλύσεις, εξαιρετικά χρήσιμες ως σήμερα, οι οποίες μέσα από την θεωρητική, και με καθαρώς επιστημονική μεθοδολογία, προσέγγιση κυρίως του Δικαίου και της Δικαιοσύνης καταδεικνύουν μ' ενάργεια την πολυπρισματική και ουσιαστική «οφειλή» της σύγχρονης Νομικής Επιστήμης στο έργο του Αριστοτέλους. Ένα μικρό μέρος της «οφειλής» αυτής επιχειρεί να φέρει στο φως η ανάλυση που ακολουθεί, μ' επίκεντρο την έννοια της Επιείκειας, ως θεμελιώδους ρήτρας ερμηνείας και

εφαρμογής του Δικαίου, στο σύνολό του. Με την αναγκαία διευκρίνιση, ότι επειδή η πλήρης περιγραφή και επεξήγηση ακόμη και αυτού του επιμέρους αντικειμένου της φιλοσοφικονομικής σκέψης του Αριστοτέλους θα υπερέβαινε, κατά πολύ, τα όρια μιας τέτοιας ανάλυσης, η κατ' Αριστοτέλη έννοια της Επιείκειας ερευνάται, πέραν των γενικών γραμμών της πεμπουσίας της, σχεδόν αποκλειστικώς στο πεδίο του σύγχρονου Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου. Και ακόμη πιο συγκεκριμένα, στο ειδικότερο εκείνο πεδίο του που αφορά το Διεθνές Δίκαιο της Θάλασσας του ΟΗΕ, κατά την Σύμβαση του Montego Bay του 1982. Την προαναφερόμενη επιλογή δικαιολογεί το ότι, όπως θα επεξηγηθεί εκτενέστερα στο δεύτερο μέρος, εντός του πεδίου του Διεθνούς Δικαίου της Θάλασσας του ΟΗΕ, ακριβώς λόγω της εγγενούς γενικότητάς του ή και ασάφειάς του -η οποία σε αρκετές περιπτώσεις ήταν επιλογή των συντακτών των κανόνων του, προκειμένου να καλύψουν τις, μοιραίως συχνά ανατιθέμενες, θέσεις των συμβαλλόμενων μερών σε παγκόσμιο επίπεδο, πρωτίστως λόγω της πολυπλοκότητας του ρυθμιστικού αντικειμένου των κανόνων τούτων- η ρήτρα της Επιείκειας έχει βρει ένα «*προνομιακό*», κυριολεκτικώς, πεδίο ερμηνευτικής, και όχι μόνον, επιρροής.

I. Πτυχές της φιλοσοφικονομικής σκέψης του Αριστοτέλους ως «*προοίμιο*» της εντός αυτής «*ανάδυσης*» της έννοιας της Επιείκειας

Κάθε περαιτέρω ανάλυση της έννοιας της Επιείκειας κατ' Αριστοτέλη, που είναι αυτονοήτως επιβεβλημένη πριν φθάσει κανείς στην έρευνα της επικαιρότητάς της στο πεδίο του σύγχρονου Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου, θα ήταν από ελλιπής ως αυθαίρετη αν δεν εντασσόταν στον ευρύτερο χώρο των *in globo* φιλοσοφικονομικών θεωρήσεων του Σταγειρίτη. Και τούτο, διότι ακόμη και η απλή περιγραφή της σκέψης του Αριστοτέλους περί της Επιείκειας αρκεί για ν' αποδείξει ότι αυτή ανιχνεύεται κατ' εξοχήν στο έργο του εκείνο, το οποίο σχετίζεται με την σύνθεση των εν γένει νομικών του θέσεων. Ιδίως δε των νομικών του θέσεων περί του Δικαίου και της Δικαιοσύνης, όπως προκύπτει από τα όσα εμπεριέχονται προεχόντως στα «*Ηθικά Νικομάχεια*» και στην «*Ρητορική*».

Α. Η Δικαιοσύνη κατ' Αριστοτέλη

Αν ανατρέξει κανείς στο σύνολο των αναλύσεων των νομικών συντεταγμένων της φιλοσοφικονομικής σκέψης του Αριστοτέλους -με οδηγό, όπως προαναφέρθηκε, κυρίως τα «*Ηθικά Νικομάχεια*» και την «*Ρητορική*»- εύκολα καταλήγει στο, κατά πάντα ορθό, συμπέρασμα πως κατά τον Σταγειρίτη το Δίκαιο θεοπίζεται, ερμηνεύεται και εφαρμόζεται με βασικό στόχο την διασφάλιση της συνοχής του κοινωνικού συνόλου, το οποίο διέπουν οι κανόνες του. Και ο στόχος αυτός μόνον υπό όρους Δικαιοσύνης μπορεί να επιτευχθεί. Καταφεύγοντας, λοιπόν, στην σύγχρονη νομική ορολογία μπορούμε να δεχθούμε ότι κατά τον Αριστοτέλη οι κανόνες του Δικαίου πρέπει, οιονεί εκ φύσεως, να ερμηνεύονται πρωτίστως τελεολογικώς, ήτοι σύμφωνα με τον σκοπό που οδήγησε στην θέσπισή τους. Σκοπό ο οποίος, εν τέλει, συνδέεται αρρήκτως με την εμπέδωση της Δικαιοσύνης. Και στην σκέψη του Αριστοτέλους η Δικαιοσύνη είναι ένας φιλοσοφικός «*Ιανός*», διότι εμφανίζεται υπό δύο όψεις οι οποίες, κατά την ίδια την υφή τους, αλληλοσυνδέονται και αλληλοσυμπληρώνονται:

1. Η Δικαιοσύνη ως Αρετή

Κατά πρώτο λόγο, ο Αριστοτέλης «*συνέλαβε*» φιλοσοφικώς την Δικαιοσύνη στην γενικότητά της, και για την ακρίβεια ως «*Αρετή*». Μια Αρετή όμως που δεν νοείται μόνο θεωρητικώς. Το ακριβώς αντίθετο.

α) Η κατ' Αριστοτέλη Δικαιοσύνη, ως Αρετή, συνιστά κατά κύριο λόγο «*δείκτη πορείας*» της ανθρώπινης συμπεριφοράς στην καθημερινή ζωή: Ο πολίτης οφείλει, για λόγους που σχετίζονται με την επίτευξη της ομαλής κοινωνικής συμβίωσης και, επέκεινα, της κοινωνικής συνοχής, να συμπεριφέρεται «*ευαρέτως*». Τις δε συντεταγμένες της «*ευάρετης*» συμπεριφοράς καθορίζουν οι επιμέρους επιταγές -θα μπορούσαμε να πούμε τα επιμέρους «*προτάγματα*»- της Δικαιοσύνης.

β) Στο φιλοσοφικό της «*απόγειο*», πάντοτε κατ' Αριστοτέλη, η ως άνω πρώτη όψη της Δικαιοσύνης αποκτά τα χαρακτηριστικά της «*τελείας Αρετής*». Δηλαδή τούτο συμβαίνει όταν η Δικαιοσύνη φθάνει σ' εκείνη την

ολοκληρωμένη διάσταση, η οποία αποτελεί σύνθεση και προϋπόθεση μαζί των λοιπών επιμέρους αρετών, ηθικών, κοινωνικών και πολιτικών. Με την πρόσθετη επισημάνση, ότι οι πολιτικές αρετές, ως στοιχεία της ανθρώπινης συμπεριφοράς, συνδέονται αρρήκτως -σε σημείο ουσιαστικής ταύτισης- με την τήρηση της Νομιμότητας και τον σεβασμό της Ισότητας υπό την αναλογική της έννοια, όπως αναλύεται στην συνέχεια.

2. Δικαιοσύνη και Αναλογία

Κατά δεύτερο λόγο, ο Αριστοτέλης ερευνήσε και όρισε την Δικαιοσύνη, πέραν των προμνημονευόμενων αμιγώς φιλοσοφικών της διαστάσεων, και υπό, *latu sensu*, θεσμικούς και πολιτικούς όρους. Ακριβέστερα δε ως αρχή, η οποία «*μπολιάζει*» τους επιμέρους κανόνες του Δικαίου με τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά της Αναλογίας, η απώτερη καταγωγή της οποίας πρέπει ν' αναζητηθεί στις «*πηγές*» της Αρμονίας.

α) Αυτή η έρευνα οδήγησε τον Αριστοτέλη στην «*σύλληψη*» της αναλογικής συνιστώσας της Δικαιοσύνης, η οποία ταυτίζεται -τουλάχιστον εν πολλοίς- με την «*δίδυμη αδελφή*» της, την αναλογική Ισότητα. Μια Ισότητα η οποία προϋποθέτει, ως γενική ρήτρα διαμόρφωσης, ερμηνείας και εφαρμογής των κανόνων του Δικαίου, ίση μεταχείριση ουσιαστικώς όμοιων καταστάσεων και άνιση μεταχείριση ουσιαστικώς ανόμοιων καταστάσεων. Τούτο οφείλεται στο ότι η έννοια της Αναλογικής Δικαιοσύνης, με «*αίχμη του δόρατος*» την αναλογική Ισότητα, αντιτίθεται, εξ ορισμού, στην άνιση μεταχείριση των ίσων όπως και, *e contrario*, στην ίση μεταχείριση των ανίσων. Δοθέντος ότι αμφότερες οδηγούν, νομοτελειακώς, σε μια μορφή *contradictio in adjecto* ως προς την ουσία της αναλογικής Ισότητας και, συνακόλουθα, της Αναλογικής Δικαιοσύνης. Σε αυτό δε το πεδίο επενεργεί, όπως θα τονισθεί εκτενέστερα κατωτέρω, η κατ' Αριστοτέλη επίσης γενική ρήτρα της Επεικείας, με το να διευκολύνει την ορθή ερμηνεία και εφαρμογή των κανόνων του Δικαίου ώστε, μεταξύ άλλων, να διασφαλίζεται, η, κατά τ' ανωτέρω, ίση μεταχείριση ουσιαστικώς όμοιων και η άνιση μεταχείριση ουσιαστικώς ανόμοιων καταστάσεων.

β) Επέκεινα, και ως συνέπεια των όσων προαναφέρθηκαν, η κατ' Αριστοτέλη

Αναλογική Δικαιοσύνη, δια της εφαρμογής της αναλογικής Ισότητας, διακρίνεται, με κριτήριο τις επιμέρους μορφές εφαρμογής της, σε:

β1) Διανεμητική Δικαιοσύνη. Ήτοι Δικαιοσύνη, ο σεβασμός της οποίας εγγυάται στην πράξη τόσο την δίκαιη κατανομή των αγαθών μεταξύ των μελών του οικείου κοινωνικού συνόλου, όσο και την επιχείρηση των διακρίσεων μεταξύ των μελών αυτών -όταν και όπου τούτο καθίσταται αναγκαίο- υπό συνθήκες αναλογικής Ισότητας.

β2) Διορθωτική Δικαιοσύνη. Ήτοι Δικαιοσύνη, η οποία καθιστά εφικτή την αποκατάσταση της εφαρμογής της αναλογικής Ισότητας, όταν και καθ' ό μέτρο αυτή έχει διαταραχθεί στην πράξη. Όπως είναι ευνόητο, σε μια τέτοια κατάσταση η κατ' Αριστοτέλη Διορθωτική Δικαιοσύνη επενεργεί με τα φιλοσοφικά και θεσμικά «όπλα» ερμηνείας και εφαρμογής των κανόνων του Δικαίου, τα οποία «υπακούουν» στις αρχές όχι πια της γεωμετρικής αλλά της αριθμητικής, κατά προτεραιότητα, αναλογίας. Αναλογία η οποία σήμερα στηρίζει την οργάνωση και λειτουργία των θεσμών της αποζημίωσης, είτε στο πλαίσιο του Δημόσιου είτε στο πλαίσιο του Ιδιωτικού Δικαίου.

β3) Και Ανταποδοτική Δικαιοσύνη. Ήτοι Δικαιοσύνη η οποία, παρά το επιφανόμενο ορολογικώς, ουδεμία σχέση έχει με την αρχή του «αντιπεπουθότος», που απαντάται στην θεωρία κυρίως του Ποινικού Δικαίου. Όπως αντιθέτως, πρόκειται για την Δικαιοσύνη, η οποία αποσκοπεί στην αναλογική ανταπόδοση αγαθών και υπηρεσιών, προκειμένου να επικρατήσει η πλήρης εφαρμογή της αναλογικής Ισότητας στο πλαίσιο των έννομων σχέσεων των καθημερινών συναλλαγών, όπως επιβάλλει κάθε φορά η κοινωνική ανάγκη και, εν τέλει, η διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής.

Β. Μια πρόσφατη απόδειξη της επικαιρότητας της σκέψης του Αριστοτέλους περί Δικαιοσύνης

Δεν χρειάζεται να κοπιάσει κανείς ιδιαιτέρως για ν' αντιληφθεί πόσο επίκαιρες παραμένουν οι προμνημονευόμενες σκέψεις του Αριστοτέλους περί Δικαιοσύνης, υπό την επίσης προμνημονευόμενη αναλογική της διάσταση, όπως τις «συμπυκνώνει» η φιλοσοφική και θεσμική ουσία της

αναλογικής Ισότητας. Και τούτο διότι αρκεί η αναφορά στο *opus maximum* του κορυφαίου, ίσως, εκπροσώπου της περί Δικαιοσύνης φιλοσοφικής θεώρησης στις ΗΠΑ και, γενικότερα, στην Δύση. Συγκεκριμένα δε στο έργο του John Rawls, “A Theory of Justice” (εκδ. The Balknap of Harvard University Press, 1971, ελληνική έκδοση από τις εκδόσεις Πόλις, 2010). Σε πολύ γενικές γραμμές, ο John Rawls «*συναντά*» - παρά τις επιφυλάξεις ορισμένων μελετητών του, ως προς την έκταση της «*συνάντησης*» αυτής - την σκέψη του Αριστοτέλους στο ως άνω έργο του ιδίως στο πλαίσιο της Διανεμητικής Δικαιοσύνης, σύμφωνα με όσα ήδη προεκτέθηκαν. Ειδικότερα, ο John Rawls «*αντιλαμβάνεται*» την Δικαιοσύνη ως θεμελιώδη αρχή στον χώρο της Έννομης Τάξης, μέσω της οποίας οι επιμέρους κανόνες δικαίου ερμηνεύονται και εφαρμόζονται υπό συνθήκες οιονεί ιδανικής «*Ακριβοδικίας*», πράγμα το οποίο διασφαλίζει στην πράξη ο σεβασμός και η εμπέδωση των προταγμάτων της αναλογικής Ισότητας.

1. Ο John Rawls για την Δικαιοσύνη

Προς την κατεύθυνση αυτή ο John Rawls αντιλαμβάνεται και αναλύει την Διανεμητική Δικαιοσύνη, πάντοτε με «*γνώμονα*» την αρχή της αναλογικής Ισότητας:

α) Πρώτον, ως Ισότητα για την άσκηση και την απόλαυση της Ελευθερίας, υπ’ όλες τις τις θεσμικές και πολιτικές εκφάνσεις. Στο σημείο τούτο ο John Rawls ουσιαστικώς ξεκινά από τα θεμέλια της ίδιας της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας η οποία, στην σύγχρονη και πιο καταξιωμένη μορφή της, νοείται ως πλέγμα οργάνωσης και λειτουργίας θεσμών, που εγγυώνται την άσκηση και την απόλαυση της Ελευθερίας, όπως αυτή αποκτά ουσιαστικό νόημα και περιεχόμενο δια της ακώλυτης άσκησης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Και δη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, τα οποία εγγυάται εκτός από το Σύνταγμα, ως «*κορωνίδα*» της κάθε Έννομης Τάξης, και το Διεθνές Δίκαιο κατά τις επιμέρους κλάδους του.

β) Δεύτερον, ως Ισότητα η οποία, υπό το φως των αρχών της Διανεμητικής Δικαιοσύνης, εμπεδώνει στην πράξη και εξασφαλίζει, σε κάθε φορέα δικαιώματος, ισότητα ευκαιριών για την αποτελεσματική άσκησή του.

Μια ισότητα, που πρέπει να καταλήγει στην διαμόρφωση ενός status «*ισότητας στην αφετηρία*», από την οποία ξεκινά κάθε φορέας δικαιώματος προκειμένου να το ασκήσει κατά τ' ανωτέρω αποτελεσματικώς, σύμφωνα με τις επιταγές της Διανεμητικής Δικαιοσύνης. Τούτο είναι απολύτως αναγκαίο, διότι δίχως την εξασφάλιση της ισότητας ευκαιριών και, επέκεινα, δίχως την συνακόλουθη διαμόρφωση συνθηκών «*ισότητας στην αφετηρία*», η άσκηση των επιμέρους δικαιωμάτων από τον φορέα τους αναιρείται κατ' αποτέλεσμα, έρμαιο της διαλυτικής «*τοξικότητας*», κοινωνικής και οικονομικής, των ολοένα και περισσότερο διευρυνόμενων ανισοτήτων στην εποχή μας. Κάτι το οποίο γίνεται αισθητό πέραν των κλασικών ατομικών-αμυντικών δικαιωμάτων, πρωτίστως στον χώρο των κοινωνικών δικαιωμάτων και του Κοινωνικού Κράτους Δικαίου εν γένει.

2. Η «συνάντηση» του John Rawls με τον Αριστοτέλη

Υπό τ' ανωτέρω δεδομένα, και μέσα στην σύγχρονη «*δυστοπική*» συγκυρία της παρακμιακής πορείας της ίδιας της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας, κυρίως λόγω της προαναφερόμενης ραγδαίας διεύρυνσης των ανισοτήτων, της εκ θεμελίων υπονόμευσης του Κοινωνικού Κράτους Δικαίου και της επικίνδυνης κοινωνικής προοπτικής που «*προσιωνίζεται*» η ανεξελέγκτως εντεινόμενη Τεχνολογική Ανεργία -σύμπτωμα, το οποίο αναδεικνύει ολοκάθαρα τον κίνδυνο του να καταστεί η ανεργία ενδημικό φαινόμενο στις κοινωνίες μας όταν, για να θυμηθούμε τον John Maynard Keynes, «*ακρογωνιαίος λίθος*» του υγιούς καπιταλιστικού συστήματος είναι η εγγύηση μιας όσο το δυνατόν πιο ουσιαστικής «*πλήρους απασχόλησης*»- ο John Rawls κατά κάποιο τρόπο «*επιβεβαιώνει*» ορισμένες βασικές θέσεις του Αριστοτέλους περί Διανεμητικής Δικαιοσύνης, στην βάση της αναλογικής Ισότητας. Τούτο συνάγεται και από τα εξής:

α) Κατά την άσκηση των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και για την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής, «*ἐν ἀρχῇ ἦν*» ο, κατά τα προεκτεθέντα, κανόνας: Ίση μεταχείριση ουσιαδώς όμοιων καταστάσεων και άνιση μεταχείριση ουσιαδώς ανόμοιων καταστάσεων. Ένας κανόνας, η εφαρμογή του οποίου προϋποθέτει -μεταξύ άλλων αλλά κατ' εξοχήν- και την θέσπιση κανόνων σταδιακής συρρίκνωσης των ανισοτήτων και αποτελεσματικής

σύνθεσης των αντιτιθέμενων απόψεων των μελών του κάθε κοινωνικού συνόλου, έτσι ώστε ν' αποφεύγεται η «ρήξη» του κοινωνικού ιστού «στο όνομα» της τελικής επικράτησης της ιδέας της Δικαιοσύνης. Εν προκειμένω δε η συμβολή της ρήτρας της Επειείκειας, ακριβώς όπως την συνέθεσε ο Αριστοτέλης, έχει καθοριστική σημασία για την ερμηνεία και εφαρμογή των κανόνων δικαίου που «στοιχίζονται» πίσω από το ιδεώδες της Δικαιοσύνης.

β) Διόλου, λοιπόν, παράδοξο –και, συνακόλουθα, διόλου τυχαίο– ότι η Επιστημονική Κοινότητα δέχεται σήμερα ευρέως και τ' ακόλουθα: Κατά την αποτίμηση του έργου και της συμβολής του John Rawls, αναφορικά με την περί Δικαιοσύνης φιλοσοφική, θεσμική και πολιτική του θεώρηση, κυρίως δε κατά την ανάλυση, μέσω της οποίας ανέπτυξε την λεγόμενη θεωρία της επικράτησης του Δικαίου, ιδίως μέσ' από την εναρμόνιση των επιμέρους απόψεων για να καταλήξουν έτσι στην αναγκαία ενότητά τους, προκειμένου να μην δημιουργούνται συνθήκες διακινδύνευσης της κοινωνικής συνοχής, οφείλουμε να υιοθετήσουμε και το συμπέρασμα: Πρωτίστως σε ό,τι αφορά αυτή την πτυχή του έργου του περί Δικαιοσύνης, ο θεωρητικός στοχασμός του John Rawls πολλά οφείλει στην Διαλεκτική, εν γένει, μεθοδολογική «επιλογή» του Αριστοτέλους. Και ας μην ξεχνάμε ότι αυτή η Διαλεκτική «οδός» της σκέψης του Αριστοτέλους έφθασε ως τις μέρες μας αφού «γονιμοποιήθηκε» επαρκώς από τον Άγιο Θωμά τον Ακινάτη που, σύμφωνα με αδιάσειστα ιστορικά στοιχεία, «γνώρισε» το έργο του Σταγειρίτη μέσω της προηγούμενης, ανεκτίμητης, «εντύφησης» σε αυτό από τον Ιωάννη τον Δαμασκηνό, κορυφαίο εκπρόσωπο της Βυζαντινής Γραμματείας και, κατ' επέκταση, του Βυζαντινού Πολιτισμού.

Γ. Η Επειείκεια, ως εμβληματική ρήτρα εφαρμογής των αρχών ιδίως της Διανεμητικής Δικαιοσύνης, κατά τον Αριστοτέλη

Από τα όσα ήδη, έστω και υπαινικτικώς, επισημάνθηκαν είναι φανερό ότι η περί Επειείκειας συνολική θεώρηση του Αριστοτέλους είναι αναποσπαστώς συνδεδεμένη με την γενικότερη θεώρησή του περί Δικαιοσύνης. Ιδίως δε με την έννοια ότι καθοριστικής σημασίας μέσο για την επικράτηση της Δικαιοσύνης, προεχόντως υπό την διανεμητική και, κατά λογική ακολουθία, την διορθωτική της διάσταση, είναι η Επειείκεια. Και μάλιστα η Επειείκεια

ως αρχή που πρέπει να διέπει τόσο την διαμόρφωση των κανόνων του Δικαίου, οι οποίοι ρυθμίζουν την καθημερινή ζωή των μελών του οικείου κοινωνικού συνόλου, όσο και την εν τέλει ερμηνεία και εφαρμογή τους στην πράξη.

1. Η προ του Αριστοτέλους θεώρηση της Επεικείας

Προκαταρκτικώς, πρέπει να επεξηγηθεί ότι η έννοια της Επεικείας, στο πλαίσιο του φιλοσοφικού στοχασμού της Ελληνικής Κλασικής Αρχαιότητας, δεν ερευνήθηκε το πρώτον από τον Αριστοτέλη.

α) Και τούτο διότι στην έννοια της Επεικείας είχαν επικεντρωθεί, αμέσως ή εμμέσως, ορισμένοι προγενέστεροι του Αριστοτέλους Φιλόσοφοι.

α1) Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι εκείνο του Δημοκρίτου, όπως το διέσωσε -δοθέντος ότι ελάχιστα γνωρίζουμε ευθέως από το τεράστιο έργο του Φιλοσόφου των Αβδήρων- ο Στοβαίος (Diels-Kranz, Die Fragmente der Vorsokratiker, 1992, II, 195, 252 [134N]). Συγκεκριμένα, κατά τον Στοβαίο, ο Δημόκριτος είχε διατυπώσει τις εξής σκέψεις περί της Επεικείας: *«Τά κατά τήν πόλιν χρεῶν ὧν λοιπῶν μέγιστα ἡγεῖσθαι, ὅκως ἄξεται εἶ, μήτε φιλονικέοντα παρά τό ἐπιεικές μήτε ἰσχύν ἑαυτῷ περιτιθέμενον παρά τό χρηστόν τό τοῦ ξυνοῦ.»*. Πράγμα που σημαίνει ότι, κατά τον Δημόκριτο, υπεράνω των λοιπών υποχρεώσεων, οι οποίες αφορούν την οργάνωση και λειτουργία της Πόλης πρέπει να τίθενται, ως πιο σημαντικές, εκείνες που αφενός επιτρέπουν να διοικείται αποτελεσματικώς, κατά τρόπο ώστε να μην επικρατούν οι φιλονικίες και οι έριδες εις βάρος της Επεικείας. Και, αφετέρου, διασφαλίζουν το ν' αποτρέπεται η απόκτηση δύναμης, η οποία αντιτίθεται στο κοινό συμφέρον και, κατ' επέκταση, στο κοινό καλό.

α2) Ένα άλλο παράδειγμα είναι εκείνο, το οποίο έχει «παραδώσει» ο Γοργίας ο Λεοντίνος (Diels-Kranz, Die Fragmente der Vorsokratiker, όπ. παρ., II, 285, 6 [15-16]): *«Πολλά μὲν δὴ τό πρᾶον ἐπιεικές τοῦ αὐθάδους δικαίου προκρίνοντες»*. Εδώ ο Γοργίας, αφήνοντας να φανεί ξεκάθαρα η επ' αυτού επιρροή της Ελεατικής Σχολής -και ειδικότερα η επιρροή από τον Ζήνωνα

και τον Παρμενίδη- επισημαίνει την σημασία της Επεικείας ως προς την «*αποκατάσταση*» της ουσιαστικής έννοιας του Δικαίου. Για να καταλήξει στο ότι προς τον σκοπό αυτό είναι επιβεβλημένο να προκρίνεται η ευεργετική, για το κοινό καλό, πραότητα της Επεικείας από την αυστηρή γραμματική διατύπωση του κανόνα του Δικαίου, που μπορεί ν' αγγίζει στην πράξη την ανυπόφορη αδικία. Συμπέρασμα, το οποίο συνέπτυξε αργότερα η Ρωμαϊκή Νομική Επιστήμη στο απόφθεγμα: «*Summum jus, summa injuria*», αναδεικνύοντας, ταυτοχρόνως, την ανεδαφικότητα, ως προς την πραγμάτωση της έννοιας της Δικαιοσύνης στην πράξη, απόλυτων θέσεων όπως εκείνες που αντιστοιχούν στο «*dura lex sed lex*» ή –στο, οπωσδήποτε, πολύ μεταγενέστερο- «*fiat Justitia et pereat mundus*».

β) Αυτό λοιπόν, το οποίο πρέπει να «*πιστωθεί*» εν προκειμένω στην σκέψη του Αριστοτέλους είναι ότι, όπως θα φανεί ευκρινέστερα από τα όσα επεξηγηματικώς έπονται, επεξεργάσθηκε φιλοσοφικώς με πιο ολοκληρωμένο τρόπο την έννοια της Επεικείας, προσθέτοντας επίσης τις θεσμικές και πολιτικές της διαστάσεις.

β1) Και δη με τόση μεθοδολογική αρτιότητα, ώστε να την οδηγήσει σ' ένα επίπεδο οιονεί «*τελειότητας*», ιδίως για τα φιλοσοφικά δεδομένα της εποχής του. Και αυτό το επίτευγμα του Αριστοτέλους καθίσταται πολύ περισσότερο εντυπωσιακό, αν αναλογισθούμε ότι άλλοι Φιλόσοφοι, και μάλιστα κορυφαιοί, της εποχής εκείνης εξέφραζαν μεγάλες επιφυλάξεις ως προς την αποδοχή της άποψης, κατά την οποία η Επεικεία μπορεί και πρέπει να χρησιμοποιείται ακόμη και διορθωτικώς για την ερμηνεία και εφαρμογή των θεσπισμένων κανόνων του Δικαίου.

β2) Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ο Αριστοτέλης, επεξεργαζόμενος την περί Επεικείας θεωρία του, δεν δίστασε να έλθει σε μια μορφή σύγκρουσης με την σκέψη του «*δασκάλου*» του, του Πλάτωνα, ο οποίος στους «*Νόμους*» (757d-757e) είχε «*αποφανθεί*»: «*Τό γάρ ἐπεικές καί σύγγνωστον τοῦ τελέου καί ἀκριβοῦς παρά δίκην τήν ὀρθήν ἔστι παρατεθραυμένον, ὅταν γένηται*». Τούτο σημαίνει ότι, κατά τον Πλάτωνα, η επίκληση της Επεικείας και της εξ αυτής απορρέουσας «*ανοχής*», έναντι του πλήρους και «*αυστηρού*»

νοήματος του κανόνα του Δικαίου κατά την εφαρμογή του στην πράξη, μπορεί να οδηγήσει σ' ένα είδος «*θραύσης*» της ορθής απονομής της Δικαιοσύνης.

2. Η έννοια της Επιείκειας κατ' Αριστοτέλη

Σε γενικές γραμμές, η σκέψη του Αριστοτέλους περί Επιείκειας, ως ρήτρας που επενεργεί για να «*επικουρεί*» την αποκατάσταση της έννοιας της Δικαιοσύνης, κυρίως κατά την διανεμητική της -συνακόλουθα δε και κατά την διορθωτική της- εννοιολογική υπόσταση, καλύπτει ένα ευρύτατο φάσμα. Φάσμα το οποίο εκτείνεται, κατά προσέγγιση, από τους λόγους που καθιστούν την Επιείκεια πρόσφορη και αναγκαία για την ορθή απονομή της Δικαιοσύνης, ως τις μεθόδους, μέσω των οποίων η Επιείκεια μπορεί και πρέπει ν' αξιοποιείται στην πράξη, στο πλαίσιο της ερμηνείας και εφαρμογής των κανόνων του Δικαίου, πάντα προς την κατεύθυνση της απονομής της Δικαιοσύνης σύμφωνα με τον εκ φύσεως φιλοσοφικό και θεσμικό προορισμό της. Είναι δε επιβεβλημένο να επισημανθεί, κατ' αρχάς, ότι μεταξύ των μεθόδων αυτών αξιοπρόσεκτη θέση, στην σκέψη του Αριστοτέλους, κατέχει και η Διαιτησία.

α) Προκαταβολικώς, πρέπει ν' αποσαφηνισθεί σε ποια γενικότερη φιλοσοφική κατηγορία εντάσσει ο Αριστοτέλης την Επιείκεια, αφού τούτο ασκεί καταλυτική επιρροή στον περαιτέρω εννοιολογικό της προσδιορισμό. Το ζήτημα για τον Αριστοτέλη ήταν ότι π.χ. κατά τον Πλάτωνα, όπως προεκτέθηκε, η Επιείκεια δεν μπορούσε να καταταγεί, άνευ άλλου τινός, μεταξύ των επιμέρους εννοιών που καλύπτονται από την ευρύτερη έννοια της Αρετής. Δοθέντος ότι, εκ φύσεως, ενέχει και σπέρματα αδυναμίας και υπαναχώρησης απέναντι στην ολοκληρωμένη διάσταση της Δικαιοσύνης, κατά την εφαρμογή της στην πράξη:

α1) Απέναντι στους ως άνω θεωρητικούς «*κλυδωνισμούς*» του Πλάτωνος, ο Αριστοτέλης είναι, ιδίως μέσ' από τα στοιχεία των «*Ηθικών Νικομαχείων*», φιλοσοφικώς ξεκάθαρος: Όταν π.χ. «*αποφαίνεται*», «*ή δέ ἀρετή (...) τοῦ μέσου ἂν εἴη στοχαστική*» (Ηθικά Νικομάχεια, 1106β, 15-17), γυρίζοντας έτσι πίσω

στις ρίζες του λογισμού των Προσωκρατικών, αυτονοήτως ορίζει την Αρετή με βάση την αρχή της ισορροπίας μεταξύ δύο ακραίων καταστάσεων και την συνακόλουθη επιταγή της εναρμόνισης των αντιθέτων, όπου τούτο είναι αναγκαίο. Με άλλες λέξεις, ορίζει την Αρετή και ως «*μεσότητα*» για την αντιμετώπιση ακραίων καταστάσεων, «*επώδυνον*» ως προς την κοινωνική συμβίωση και συνοχή. Υπό τα δεδομένα αυτά η σκέψη του Αριστοτέλους κατατάσσει, δίχως περιθώρια παρερμηνείας, την Επείκεια μεταξύ των επιμέρους μορφών της Αρετής.

α2) Και τούτο διότι η Επείκεια, με αφετηρία τα συστατικά της στοιχεία που προσδιορίζονται ευκρινέστερα κατωτέρω, οιονεί εξ ορισμού υπηρετεί την «*μεσότητα*», ιδίως όταν λειτουργεί, εν τέλει, υπέρ της εφαρμογής της Δικαιοσύνης εν συνόλω, μέσω των «*διαύλων*» των ειδικότερων, σε σχέση με την συνολική έκφραση της Δικαιοσύνης, εκφάνσεων κυρίως της Διανεμητικής και, παρακολουθηματικώς, της Διορθωτικής Δικαιοσύνης. Ειδικότερα δε η Επείκεια, κατ' Αριστοτέλη, ως «*θεραπαινίδα*» της Διανεμητικής και της Διορθωτικής Δικαιοσύνης, δια της «*μεσότητας*» διευκολύνει την επιλογή λύσεων, κατά την ερμηνεία και εφαρμογή των κανόνων του Δικαίου, οι οποίες οδηγούν στην αποφυγή της *de facto* δημιουργίας ακραίων καταστάσεων, εντελώς αντίθετων προς την ουσία της Δικαιοσύνης εν συνόλω.

β) Οι προαναφερόμενες διαπιστώσεις, ως προς την φιλοσοφική θεώρηση της Επείκειας ως Αρετής, επιβεβαιώνονται και συγκεκριμενοποιούνται και από τις ακόλουθες θέσεις του Αριστοτέλους, αυτή την φορά σε σχέση με την θεσμική, κυρίως, λειτουργία της Επείκειας εντός του πλαισίου της ερμηνείας και εφαρμογής των κανόνων του Δικαίου:

β1) Κατά τον Αριστοτέλη -όπως και κατά την φιλοσοφικονομική σκέψη γενικώς στην Αρχαία Ελλάδα- ο νόμος οφείλει να έχει, εκ φύσεως, γενικό και αόριστο περιεχόμενο. Ο νόμος, λοιπόν, δεν μπορεί να είναι «*ατομικός*», ήτοι να ρυθμίζει μία ή και περισσότερες συγκεκριμένες έννομες σχέσεις. Και τούτο διότι ο «*ατομικός*» νόμος, κατά την εγγενή ιδιοσυστασία του, καταλήγει, νομοτελειακώς, στην παραβίαση της αρχής της αναλογικής

Ισότητας, οδηγώντας ενδεχομένως είτε σε άνιση μεταχείριση ουσιωδώς όμοιων καταστάσεων είτε σε ίση μεταχείριση ουσιωδώς ανόμοιων καταστάσεων. Κατ' επέκταση, ο «ατομικός» νόμος μπορεί να καταλήγει σε παραβίαση της ίδιας της ουσίας της Δικαιοσύνης, ιδίως κατά την διανεμητική της διάσταση. Από την άλλη όμως πλευρά, ο κατ' ανάγκη γενικός και αόριστος νόμος -άρα και ο νομοθέτης, ο οποίος τον θεσπίζει- δεν μπορεί να προσδιορίσει με απόλυτη ακρίβεια το σύνολο του ρυθμιστικού πεδίου, που καλείται να καλύψει κανονιστικώς, δοθέντος ότι δεν είναι ανθρωπίνως δυνατό να προβλέψει, εκ προοιμίου, κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, η οποία θα εμφανισθεί μελλοντικώς στο ως άνω πεδίο. Ο ρόλος της συγκεκριμενοποίησης του γενικού και αόριστου νόμου και της αντιμετώπισης των ρυθμιστικών κενών του ανήκει, κατ' Αριστοτέλη, στην δικαιοδοτούσα Δικαιοσύνη, ήτοι στον δικαστή *«Ὅταν [οἱ νομοθέτες] μὴ δύνωνται διορίσαι, ἀλλ' ἀναγκαῖον μὲν ἢ καθόλου εἰπεῖν, μὴ ἢ δέ, ἀλλ' ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ»* (Ρητορική, 1374^a, 30-32).

β2) Για να διαδραματίσει δε επιτυχώς τον ως άνω ρόλο του, ο δικαστής οφείλει να προσφύγει και στην Επεικεία, ως ρήτρα ερμηνείας και εφαρμογής του κανόνα του Δικαίου. Ρήτρα που αποκλείει τις ακραίες επιλογές για την κάλυψη των κάθε μορφής ρυθμιστικών κενών του, οι οποίες δεν συμβιβάζονται, εξ' ορισμού, με την έννοια της Δικαιοσύνης. Και ο Αριστοτέλης καταφεύγει στο εξής παράδειγμα: Ο κατ' ανάγκη γενικός και αόριστος νόμος δεν μπορεί, π.χ., να προσδιορίζει, εκ προοιμίου και επαρκώς, πότε κάποιος αδικεί πραγματικά τον άλλο αν τον χτυπήσει, με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο, με το χέρι του. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου η αοριστία και η γενικότητα του νόμου μπορεί να οδηγεί, κατά την στενή του αυστηρή ερμηνεία, σε καταδίκη κάποιου, αν και η συμπεριφορά του δεν είναι ουσιαστικώς άδικη. Εδώ παρεμβαίνει η Επεικεία, για να επικουρήσει την ερμηνεία ή και να καλύψει το ρυθμιστικό κενό του νόμου, προκειμένου να διευκολύνει την ορθή απονομή της Δικαιοσύνης: *«Κατὰ μὲν τὸν γεγραμμένου νόμου ἔνοχος ἔσται καὶ ἀδικεῖ, κατὰ δέ τὸ ἀληθές οὐκ ἀδικεῖ, καὶ τὸ ἐπεικές τοῦτο ἐστίν»* (Ρητορική, 1374^a, 32-37).

β3) Περαιτέρω ο Αριστοτέλης, σύμφωνα με τα προαναφερόμενα και με βάση

την θέση του ότι η Επιείκεια κατατάσσεται μεταξύ των Αρετών, προβαίνει σε πιο εξειδικευμένους συλλογισμούς αναφορικά με την έννοια και την λειτουργία της Επιείκειας, εντός του πεδίου της απονομής της Δικαιοσύνης. Ιδίως δε σε συλλογισμούς, οι οποίοι οριοθετούν, μ' εντυπωσιακή σαφήνεια και οξυδέρκεια για την εποχή του, την σχέση μεταξύ του γραπτού νόμου και της Επιείκειας, ως ρήτρας ερμηνείας και εφαρμογής των ρυθμίσεών του. Αρκούν οι εξής, έστω και μεμονωμένες, σκέψεις του Αριστοτέλους για να «βεβαιώσουν του λόγου το ασφαλές»: Ο Αριστοτέλης ξεκινάει από την φιλοσοφικονομική θεώρηση ότι το δίκαιο και το επιεικές -άρα το γραπτό Δίκαιο, όπως ο νόμος, και η Επιείκεια- πρέπει να συμπλέουν αρμονικώς κατά την ερμηνεία και εφαρμογή των κανόνων του Δικαίου, με στόχο την ορθή απονομή της Δικαιοσύνης. Επέκεινα, το δίκαιο και το επιεικές είναι εξίσου σπουδαία, ήτοι κρίσιμα, κατά την ερμηνεία και εφαρμογή των κανόνων του Δικαίου. Όμως σε τελική ανάλυση -πάντα κατ' Αριστοτέλη- αποφασιστικής σημασίας, ως ιδιαιτέρως κρίσιμο για την ορθή απονομή της Δικαιοσύνης, είναι, σε πολλές περιπτώσεις, το επιεικές.

β4) Με άλλες λέξεις, εδώ ο Σταγειρίτης δείχνει ένα είδος προτίμησης υπέρ της ρήτρας της Επιείκειας κατά την ερμηνεία και εφαρμογή των κανόνων του Δικαίου, σε σχέση με την απόλυτη διατύπωση του νόμου, ο οποίος τους θεσπίζει. Και την προτίμησή του αυτή αιτιολογεί με το να δέχεται, *expressis verbis*, «ὅτι τὸ ἐπιεικὲς δίκαιον μὲν ἐστίν, οὐ κατὰ νόμον δέ, ἀλλ' ἐπανόρθωμα νομίμου δικαίου» (Ηθικά Νικομάχεια, 1137β, 13-15). Ήτοι με το να δέχεται ότι το επιεικές ανταποκρίνεται στην έννοια του Δικαίου και της Δικαιοσύνης όχι σύμφωνα με το γράμμα του θεσπισμένου νόμου, αλλά ως μέσο που παρεμβαίνει ακόμη και διορθωτικώς έναντι του νόμου τούτου, όταν και καθ' ό μέτρο τούτο επιβάλλεται για την αποκατάσταση των ρυθμίσεών του, έτσι ώστε κατά την ερμηνεία και εφαρμογή τους ν' ανταποκρίνονται πληρέστερα στην έννοια της Δικαιοσύνης και στην αποστολή της αποτελεσματικής απονομής της, κατά τον προορισμό της. Επομένως, κατ' Αριστοτέλη η ρήτρα της Επιείκειας εντάσσεται μεν στο γενικό πλαίσιο του Δικαίου. Πλην όμως δεν ταυτίζεται απολύτως με τον θεσπισμένο γραπτό νόμο, αλλά μπορεί και πρέπει να γίνεται χρήση της όταν ο ως άνω νόμος, λόγω των κενών ή και των ρυθμιστικών «αστοχιών» που γεννά, μοιραίως, η γενικότητά του, είναι

ανάγκη να «διορθωθεί», μέσω της κατάλληλης ερμηνείας, ώστε ν' ανταποκρίνεται πλέον, όσο το δυνατόν περισσότερο, στο σύνολο των προταγμάτων του Δικαίου και της Δικαιοσύνης.

β5) Με βάση τις κατά τ' ανωτέρω διαπιστώσεις του, ο Αριστοτέλης καταλήγει σ' ένα είδος -έχοντας πάντως πλήρη επίγνωση, όπως φαίνεται από το σύνολο του έργου του, ότι *omnis definitio periculosa est*- φιλοσοφικονομικού ορισμού της Επιείκειας, ο οποίος παραμένει, και σήμερα, κλασικός: «*Ἔστιν δὲ ἐπιεικὲς τὸ παρὰ τὸν γεγραμμένον νόμον δίκαιον*» (Ρητορική, 1374α, 28-29). Έχει από ορισμένους συγγραφείς υποστηριχθεί η άποψη ότι στον «ορισμό» του αυτό ο Αριστοτέλης «αντιπαραθέτει», εν τέλει, την Επιείκεια προς το θεσπισμένο γραπτό Δίκαιο. Η άποψη όμως αυτή είναι εσφαλμένη και δείχνει ουσιώδη έλλειψη κατανόησης της εν προκειμένω αυθεντικής θεώρησης του Αριστοτέλους. Κατ' ακρίβεια ο Αριστοτέλης, συνεπής με όλες τις εν προκειμένω προμνημονευόμενες αναλύσεις του, τις συνοψίζει, με άποψη λογική ακρίβεια, διευκρινίζοντας ότι το «*ἐπιεικὲς*» δεν βρίσκεται «*ἀπέναντι*» στους κανόνες του γραπτού νόμου. Αλλά ενδεχομένως βαίνει, ακολουθώντας παράλληλη πορεία ως προς την υπεράσπιση του Δικαίου και της Δικαιοσύνης, και πέραν αυτού, εφόσον τούτο είναι επιβεβλημένο για την πραγμάτωση του αυθεντικού νοήματος του Δικαίου και της Δικαιοσύνης.

β6) Χρησιμοποιώντας τα «*εργαλεία*» της σύγχρονης νομικής ορολογίας, μπορούμε και είναι χρήσιμο να δεχθούμε ότι στο πλαίσιο του ως άνω «ορισμού» του ο Αριστοτέλης θεωρεί πως η Επιείκεια, κατά την ίδια την φιλοσοφική και θεσμική ιδιοσυστασία της, λειτουργεί ως ρήτρα που παράγει τα έννομα αποτελέσματά της κατά την ερμηνεία και εφαρμογή των κανόνων του Δικαίου όχι *contra legem*, αλλά *praeter legem*. Με άλλες λέξεις, η προσφυγή στην ρήτρα της Επιείκειας δεν θέτει, κατ' ουδένα τρόπο, «*εκποδών*» τον γραπτό κανόνα δικαίου, αλλά επιτελεί, υπέρ του Δικαίου και της Δικαιοσύνης, την ερμηνευτική λειτουργία της συμπλήρωσης ή και διόρθωσής του, κατά την εφαρμογή του. Και τούτο είτε για να καλύψει τα κενά του είτε για να διορθώσει τις ρυθμιστικές «*αστοχίες*» του, όταν και όπου η αδήριτη γενικότητά του, κατά τ' ανωτέρω, αφήνει τέτοια κενά ή καταλήγει σε τέτοιες «*αστοχίες*». Υπό την έννοια αυτή, άλλωστε, επισημάνθηκε

προηγουμένως ότι, κατ' Αριστοτέλη, η Επιείκεια λειτουργεί, στο πεδίο της ερμηνείας και της εφαρμογής των κανόνων του Δικαίου, ως «*θεραπαινίδα*» της Δικαιοσύνης, επενεργώντας θεσμικώς στο ειδικότερο πλαίσιο της Διανεμητικής Δικαιοσύνης και, όπου τούτο δεν αρκεί για την ολοκληρωμένη πραγμάτωση της Δικαιοσύνης, και της Διορθωτικής Δικαιοσύνης.

γ) Σε ό,τι, τέλος, αφορά τις μεθόδους αξιοποίησης στην πράξη της ρήτηρας της Επιείκειας, ιδιαίτερη αίσθηση προκαλεί, ως προς την πρωτοτυπία της διατύπωσής της για τα δεδομένα της εποχής εκείνης, η ανάλυση του Αριστοτέλους για τον θεσμό της Διαιτησίας, ως διαδικασίας απονομής της Δικαιοσύνης η οποία λειτουργεί, κατά κάποιον τρόπο, παραλλήλως προς την δικαιοδοσία του δικαστή, ως οργάνου της Πολιτείας εξουσιοδοτημένου «*επισήμως*» να επιλύει τις μεταξύ των μελών του κοινωνικού συνόλου διαφορές. Συγκεκριμένα, εισάγοντας την ρήτρα της Επιείκειας στο θεσμικό πλαίσιο της άσκησης της, αυστηρώς πολιτειακής προέλευσης, δικαιοδοτικής λειτουργίας, ο Αριστοτέλης παρατήρησε, μεταξύ άλλων: «*Καί τό εις δίαιταν μᾶλλον ἢ εις δίκην βούλεσθαι ἰέναι · ὁ γάρ διαιτητής τό ἐπεικές ὀρᾷ, ὁ δέ δικαστής τόν νόμον · καί τούτου ἔνεκα διαιτητής εὐρέθῃ, ὅπως τό ἐπεικές ἰσχύῃ*» (Ρητορική, Α, 13, 1374 β, 18-22).

γ1) Με την ως άνω παρατήρησή του ο Αριστοτέλης δέχεται, σε γενικές γραμμές, ότι πέραν της «*επίσημης*» κρατικής δικαιοδοτικής λειτουργίας υφίσταται –οποσδήποτε όμως υπό την θεσμική και πολιτική «*ανοχή*» της Πολιτείας- και ο θεσμός της Διαιτησίας, ως διαδικασίας επίλυσης των διαφορών μεταξύ των μελών του κοινωνικού συνόλου, ύστερα από επιλογή των αντίδικων μερών. Και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η επιλογή της Διαιτησίας συνιστά μια μορφή αξιοποίησης της ρήτηρας της Επιείκειας στην πράξη για την απονομή της Δικαιοσύνης. Δηλαδή, κατ' Αριστοτέλη, η Διαιτησία είναι, κατ' αποτέλεσμα, θεσμός αρρήκτως συνδεδεμένος με την Δικαιοσύνη. Και τούτο διότι στο μεν πλαίσιο της από την Πολιτεία οργανωμένης δικαιοδοτικής λειτουργίας ο δικαστής στηρίζεται πολύ περισσότερο –αν όχι αποκλειστικώς- στον νόμο, ήτοι στους θεσπισμένους από την Πολιτεία κανόνες του Δικαίου. Ενώ στο πλαίσιο της Διαιτησίας ο δικαστής, ως δικαιοδοτικό ὄργανο κατ' επιλογή των αντίδικων μερών,

στηρίζεται κατ' εξοχήν στις μεθόδους απόφασης, οι οποίες απορρέουν από την προσφυγή στην ρήτρα της Επιείκειας. Και ο Αριστοτέλης φθάνει στο συμπέρασμα του όλου συλλογισμού του διατυπώνοντας την θέση, ότι ο κύριος λόγος, για τον οποίο επινοήθηκε ο θεσμός της Διαιτησίας, είναι για να επιλύονται οι μεταξύ των αντίδικων μερών διαφορές με βασικό γνώμονα την χρήση της ρήτρας της Επιείκειας.

γ2) Οι θέσεις του Αριστοτέλους περί Διαιτησίας, ως διαδικασίας απονομής της Δικαιοσύνης μέσω της προσφυγής στην ρήτρα της Επιείκειας, η οποία λειτουργεί, κατ' επιλογή των αντίδικων μερών, παραλλήλως προς τους «*επίσημους*» δικαστικούς σχηματισμούς της Πολιτείας, αποτελεί, αναμφισβήτητα, μια ισχυρή απόδειξη των εξαιρετικά φιλελεύθερων -με τα μέτρα της εποχής- αντιλήψεών του σχετικά με την εν γένει πολιτειακή οργάνωση, όπως άλλωστε προκύπτει και από την όλη πολιτική «*κοσμοθεωρία*» του στο πλαίσιο των αναλύσεων της «*Αθηναίων Πολιτείας*». Εξ ου και σε κάποιες περιπτώσεις υποστηρίχθηκαν απόψεις, σύμφωνα με τις οποίες, κατ' Αριστοτέλη, αφενός η δυνατότητα της επιλογής της Διαιτησίας ισχύει σε όλο το φάσμα της επίλυσης διαφορών, ανεξάρτητα από την ειδικότερη φύση τους. Και, αφετέρου, στις περιπτώσεις επιλογής της Διαιτησίας ο διαιτητής δικάζει ως «*legibus solutus*», δηλαδή πέρα και έξω από τους *in concreto* θεσμοθετημένους κανόνες του Δικαίου, ήτοι αποκλειστικώς κατά την σύμφωνη με την Επιείκεια κρίση του. Με άλλες λέξεις, ο διαιτητής μπορεί να φθάσει ως το σημείο παραγωγής, πρωτογενώς, κανόνων δικαίου, ακόμη και αντίθετων με τους κατά τ' ανωτέρω θεσμοθετημένους από την Πολιτεία κανόνες του Δικαίου.

γ3) Απλή ανάγνωση της «*Αθηναίων Πολιτείας*» αρκεί για να καταδείξει, ότι αυτές οι ακραίες περί Διαιτησίας και της εντός αυτής επενέργειας της ρήτρας της Επιείκειας θέσεις είναι ξένες προς την θεσμική και πολιτική «φιλελεύθερη» νοοτροπία του Αριστοτέλους, ιδίως σε ό,τι αφορά την οργάνωση και λειτουργία της απονομής της Δικαιοσύνης. Πριν απ' όλα είναι προφανές, ότι κατ' Αριστοτέλη δεν είναι νοητή η υπαγωγή στην Διαιτησία, κατ' επιλογή των αντίδικων μερών, σημαντικών για την επιβίωση του κοινωνικού συνόλου διαφορών, διεπόμενων από το «*αυστηρό δίκαιο*» που

έχει θεοπίσει η Πολιτεία. Όπως είναι, κατ' εξοχήν, οι διαφορές για βαριά εγκλήματα στο πεδίο του Ποινικού Δικαίου, πρωτίστως δε για εγκλήματα, τα οποία στρέφονται κατά της Πολιτείας (πολιτικά εγκλήματα, κυρίως δε εγκλήματα καθοσιώσεως, κλπ).

γ4) Επομένως, κατά την αντίληψη του Αριστοτέλους περί Διαιτησίας, σε αυτή μπορούσαν να υπαχθούν κυρίως εκείνες οι διαφορές, οι οποίες αναφύονταν μεταξύ των μελών του κοινωνικού συνόλου στο πεδίο του -υπό σημερινούς βεβαίως όρους, και με όλη την διακινδύνευση της εντεύθεν μη εντελώς επακριβώς οριοθετημένης περιγραφής- *lato sensu* Ιδιωτικού Δικαίου. Ιδίως δε οι διαφορές που ανέκυπταν κατά τις καθημερινές κοινές ή και τις ειδικότερες εμπορικές συναλλαγές, με αντιπροσωπευτικότερα δείγματα γραφής τις εμπράγματα και ενοχικές συναλλαγές, φυσικά κατά την μετέπειτα επικρατήσασα ορολογία υπό το φως των δεδομένων του Ρωμαϊκού Δικαίου και της, πάνω στην βάση του, καλλιεργηθείσας Νομικής Επιστήμης. Επιπλέον –ίσως δε και σπουδαιότερο για τον πυρήνα του θεσμού της Διαιτησίας- είναι εξαιρετικά δύσκολο να γίνει δεκτό πως ο Αριστοτέλης, σύμφωνα με τις ως άνω αναλύσεις του, αποδεχόταν ένα είδος ανεξέλεγκτης «*ελευθεριότητας*» του διαιτητή κατά την άσκηση της ιδιόμορφης αυτής δικαιοδοσίας του. Κατ' ακρίβεια δε «*ελευθεριότητας*», η οποία θα έφθανε στα όρια της κρίσης ευθέως *contra legem*. Με άλλες λέξεις κρίσης που θ' αγνοούσε εντελώς τις γενικές αρχές, οι οποίες απέρρεαν από τους θεσμοθετημένους εκ μέρους της Πολιτείας κανόνες του Δικαίου, για την εκδίκαση αντίστοιχων διαφορών, αυτή την φορά όμως από τον έχοντα «*επίσημη*» δικαιοδοτική αρμοδιότητα δικαστή.

γ5) Άρα η διαφαινόμενη -σε όποιο βάθος και σε όποια έκταση- στην ανάλυση του Αριστοτέλους «*προτίμηση*» για την Διαιτησία μάλλον πρέπει να συνδυασθεί, κατά την εξήγησή της, με την όλη προμνημονευόμενη αντίληψη του Αριστοτέλους ως προς την ουσία και την δικαιοδοτική εμβέλεια της ρήτηρας της Επεικείας. Πράγμα που σημαίνει ότι, κατ' Αριστοτέλη, η Διαιτησία και ο διαιτητής δεν μπορεί να επιλέγονται από τα αντίδικα μέρη για να επιλυθεί η διαφορά τους ακόμη και *contra legem*. Απλώς ο διαιτητής, στο πλαίσιο της Διαιτησίας, είχε πολύ ευρύτερη

διακριτική ευχέρεια από τον «επίσημο» δικαστή να κρίνει, *praeter legem* όμως, είτε όταν υφίσταται νομοθετικό κενό, το οποίο έπρεπε να καλυφθεί με κανόνες, τους οποίους «εμπνεόται» και εφαρμόζει στην πράξη ο ίδιος, με αποκλειστικό γνώμονα την ρήτρα της Επειείκειας. Είτε όταν οι *in concreto* εφαρμοστέοι θεσπισμένοι κανόνες του Δικαίου έπρεπε να «διορθωθούν» καταλλήλως, πάντοτε με αποκλειστικό γνώμονα την ρήτρα της Επειείκειας, ώστε ν' ανταποκρίνονται πληρέστερα στην έννοια της Δικαιοσύνης. Ακριβέστερα δε στην έννοια της Διανεμητικής Δικαιοσύνης και της θεμελιώδους θεσμικής και κανονιστικής παραμέτρου της, της αναλογικής Ισότητας.

γ6) Συμπερασματικώς, λοιπόν, μάλλον πρέπει να γίνει δεκτό ότι, κατ' Αριστοτέλη, ο διαιτητής, στο πλαίσιο του θεσμού της Διαιτησίας, δικαιοδοτούσε, κατ' επιλογή των αντιδίκων μερών, ως ένα είδος «συλλειτουργού» των θεσμικώς οργανωμένων από την Πολιτεία δικαιοδοτικών οργάνων. Και η βασική μεταξύ τους διαφορά έγκειται στο ότι τα τελευταία μπορούσαν να δικαιοδοτούν κατ' αρχήν *secundum legem*. Ενώ ο διαιτητής είχε την δυνατότητα να διαμορφώσει τον νομικό του συλλογισμό αξιοποιώντας όλους τους διαύλους και της *praeter legem* ερμηνείας των εφαρμοζόμενων από αυτόν κανόνων, χωρίς όμως ν' αγνοεί εντελώς ή και, πολύ περισσότερο, να παραβιάζει ευθέως το «τεθειμένο» Δίκαιο.

II. Το σύγχρονο Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο ως «προνομιακό» πεδίο εφαρμογής της ρήτρας της Επειείκειας: Το ειδικότερο παράδειγμα του Διεθνούς Δικαίου της Θάλασσας του ΟΗΕ, κατά την Σύμβαση του Montego Bay του 1982

Η ρήτρα της Επειείκειας, όπως έχει διαμορφωθεί μέσα στον χρόνο κυρίως υπό την επιρροή της κατά τα προαναφερόμενα σκέψης του Αριστοτέλους περί αυτής, διαδραματίζει, αδιαλείπτως, σπουδαίο ρόλο στο πλαίσιο και της σύγχρονης Νομικής Επιστήμης, δοθέντος ότι «διατρέπει» τις αρχές και την μεθοδολογία ερμηνείας και εφαρμογής των κανόνων δικαίου σε όλο το φάσμα του Δικαίου. Είτε πρόκειται για το Δημόσιο, είτε πρόκειται για το Ιδιωτικό Δίκαιο, κατά την κλασσική και πάντα ισχύουσα, τουλάχιστον στις γενικές της γραμμές, διάκριση. Εκεί όμως όπου η εφαρμογή της ρήτρας της

Επιείκειας εμφανίζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, λόγω των ιδιαιτεροτήτων του νομικού πεδίου το οποίο καλύπτεται κανονιστικώς αλλά και λόγω της μέγιστης, θεσμικής και πολιτικής, σημασίας του σε παγκόσμια κλίμακα, είναι ο χώρος του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου. Πρωτίστως δε ο χώρος του κλάδου του εκείνου, που αφορά το Διεθνές Δίκαιο της Θάλασσας του ΟΗΕ, κατά την Σύμβαση του Montego Bay του 1982. Συγκεκριμένα, σε αυτό τον χώρο και σε αυτό το ειδικότερο πεδίο η προσφυγή στην ρήτρα της Επιείκειας, κατά την ερμηνεία και εφαρμογή των αντίστοιχων κανόνων δικαίου, καθίσταται ολοένα και πιο συχνή και ολοένα και πιο έντονη, και μάλιστα υπό συνθήκες και προϋποθέσεις που «αναζωογονούν» την περί Επιείκειας σκέψη του Αριστοτέλους, αναδεικνύοντας έτσι με μεγαλύτερη έμφαση την διαχρονική επικαιρότητά της και, συνακόλουθα, τον αδιαμφισβήτητο φιλοσοφικό και νομικό «κλασικισμό» της.

Α. Η ιδιομορφία του κανονιστικού πλαισίου των κανόνων του σύγχρονου Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου και, κυρίως, του Διεθνούς Δικαίου της Θάλασσας του ΟΗΕ, κατά την Σύμβαση του Montego Bay του 1982

Το ότι η ρήτρα της Επιείκειας βρίσκει «προνομιακό» πεδίο εφαρμογής κατά την ερμηνεία και εφαρμογή των κανόνων του σύγχρονου Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου, και ιδίως του Διεθνούς Δικαίου της Θάλασσας του ΟΗΕ, κατά την Σύμβαση του Montego Bay του 1982, οφείλεται, κατά κύριο λόγο, στην κανονιστική ιδιομορφία των κανόνων τούτων, με δεδομένο το ότι, οιονεί εκ φύσεως και εκ καταγωγής, οι κανόνες αυτοί αφενός έχουν διατυπωθεί, εν πολλοίς, με μεγάλη ευρύτητα και γενικότητα, ώστε να καταστεί εφικτή η αποδοχή τους από όσο το δυνατόν περισσότερα Κράτη, των οποίων τα συμφέροντα συχνά είναι αντίθετα, και μάλιστα ριζικώς. Και, αφετέρου, οι θεσμοθετημένοι κυρωτικοί μηχανισμοί για την κατά το δυνατόν αποτελεσματικότερη διασφάλιση του κανονιστικού κύρους του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου, συνακόλουθα δε και του Διεθνούς Δικαίου της Θάλασσας του ΟΗΕ, κατά την Σύμβαση του Montego Bay του 1982, όταν και εφόσον οι κανόνες τους παραβιάζονται -γεγονός διόλου σπάνιο- είναι, κατά γενική ομολογία, ελλιπείς και, εν πάση περιπτώσει, δεν λειτουργούν ικανοποιητικώς ιδίως από πλευράς δικαιοδοτικής αποδοτικότητας, άρα δεν

εκπληρώνουν στο ακέραιο την αποστολή, για την οποία έχουν οργανωθεί θεσμικώς.

1. Οι κανονιστικές ελλείψεις του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου, μ' επίκεντρο το Διεθνές Δίκαιο της Θάλασσας του ΟΗΕ, κατά την Σύμβαση του Montego Bay του 1982

Υπό τα ως άνω δεδομένα η ρήτρα της Επιείκειας, τόσο ως γενική αρχή δικαστικής ερμηνείας και εφαρμογής των κανόνων δικαίου όσο και με την μορφή διαιτητικής επίλυσης των αναφυόμενων διαφορών, έρχεται στην εποχή μας να «*τουώσει*» και την αμφισβητούμενη κανονιστική ισχύ του συνόλου του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου. Όταν μάλιστα ιδίως στους ταραγμένους καιρούς μας, η σημασία της αποτελεσματικής εφαρμογής του Δικαίου τούτου καθίσταται κάτι παραπάνω από πρόδηλη –ουσιαστικώς δε κυριολεκτικώς υπαρξιακή- για την συνοχή της Διεθνούς Κοινότητας εν γένει. Συγκεκριμένα, επιχειρώντας ένα στοιχειώδη ιστορικό απολογισμό, από την δημιουργία του ως σήμερα, οφείλουμε να δεχθούμε -και προς αυτή την κατεύθυνση συνηγορούν αμάχητα νομικά και πολιτικά τεκμήρια- ότι το Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο και η εξ αυτού απορρέουσα Διεθνής Νομιμότητα αποτελούν μια από τις πιο καίριες επινοήσεις του Ανθρώπου, αναφορικά με την ρύθμιση των διακρατικών σχέσεων και την εντεύθεν ειρηνική συνύπαρξη Κρατών και Λαών.

α) Πραγματικά, σε σχέση με την προϋπάρχουσα κατάσταση, η δημιουργία και η επέκταση εξέλιξη του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου, η οποία σημάδεψε ανεξίτηλα τις τότε εμβρυακές διακρατικές σχέσεις κατά την περίοδο της μετάβασης από τον Μεσαίωνα στην Αναγέννηση, στοιχειοθετεί ένα από τα πιο εμβληματικά βήματα προόδου για τον Άνθρωπο και την Ανθρωπότητα. Ως προς την αλήθεια αυτού του ισχυρισμού μαρτυρεί αψευδώς το «*διάνυσμα*», το οποίο διαγράφει το κατά τον Thomas Hobbes «*πέρασμα*» από την εποχή του «*bellum omnium contra omnes*», σ' εκείνη του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου και του «*πρωταρχικού*» κανόνα του, ήτοι της αρχής «*pacta sunt servanda*». Υπ' αυτό το πρίσμα το Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο υπήρξε μια πραγματική θεσμική και πολιτική «*επανάσταση*», ως προς την, υπό τον κανονιστικό θεσμικό μανδύα του, εξέλιξη του διεθνούς γίνεσθαι.

β) Πέραν τούτων όμως, στην διαδρομή της θεσμικής και πολιτικής «ωρίμανσής» του το Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο δεν συνέβαλε μόνο στην εν γένει πορεία κανονιστικής ρύθμισης των διακρατικών σχέσεων, υπό συνθήκες ειρηνικής συνύπαρξης μεταξύ Κρατών και Λαών. Συνέβαλε, εμμέσως πλην σαφώς, και στην οριστική διαμόρφωση θεμελιωδών πολιτειακών στοιχείων του σύγχρονου Κράτους. Και τούτο διότι το Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο, θέτοντας το πλαίσιο μιας στοιχειώδους διακρατικής συνεργασίας, κατ' αποτέλεσμα οριοθέτησε και τις βασικές συντεταγμένες της Κυριαρχίας κάθε Κράτους, επιπλέον δε, αλλά και κατά λογική ακολουθία, το γενικό πλαίσιο του Κράτους Δικαίου, των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και, εν τέλει, της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας. Πραγματικά, αν εξετάσει κανείς σε βάθος την εξέλιξη και την προοπτική του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου ήδη από τις απαρχές του, πρέπει να κάνει δεκτό το συμπέρασμα ότι ουσιώδης τάση του ήταν -αλλά και παραμένει αδιαλείπτως- και η σταδιακή και κατά το δυνατόν πιο αποτελεσματική μεταφορά, μέσω της Διεθνούς Νομιμότητας, των «πυρήνων» του Κράτους Δικαίου, των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας στις διακρατικές σχέσεις και στο διεθνές γίγνεσθαι.

γ) Βεβαίως, η πορεία εξέλιξης του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου δεν έχει δικαιώσει, στον αναμενόμενο βαθμό, τις προσδοκίες για την δημιουργία ενός θεσμικού και πολιτικού μέσου αξιόπιστης υπεράσπισης της Ειρήνης και της ειρηνικής συνύπαρξης μεταξύ Κρατών και Λαών. Ειδικότερα, και παρά το αισιόδοξο ξεκίνημα, που προοιωνίσθηκε η Συνθήκη της Βεσφαλίας του 1648, για την δημιουργία ενός σύγχρονου και δυναμικού διακυβερνητικού-διακρατικού συστήματος Διεθνών Σχέσεων, η συνέχεια δεν υπήρξε η αναμενόμενη. Ειδικότερα:

γ1) Κατά την περίοδο πριν και μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο -ακριβώς λόγω της πικρής εμπειρίας του Πολέμου αυτού- παρατηρήθηκε το εξής, αντιφατικό κατά βάθος, φαινόμενο: Ναι μεν «οι φωνές» υπεράσπισης του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου και της Διεθνούς Συνεργασίας πολλαπλασιάσθηκαν και στηρίχθηκε η ιδέα της δημιουργίας κατάλληλων

προς αυτή την κατεύθυνση Διεθνών Οργανισμών. Πλην όμως, κυρίως οι Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής κατ' αποτέλεσμα αντιτάχθηκαν στην απαραίτητη κανονιστική καταξίωση του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου, μη ανεχόμενες την προοπτική η εν γένει ισχύς και δυναμική τους να τεθεί, ως ένα βαθμό τουλάχιστον, υπό την θεσμική και πολιτική εποπτεία του. Το παράδειγμα της Κοινωνίας των Εθνών, και η έναντι αυτής στάση ορισμένων από τις Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής, παρέχει το πιο αντιπροσωπευτικό αποδεικτικό στοιχείο της ως άνω μεγάλης αντίφασης εις βάρος του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου.

γ2) Τα πράγματα επιδεινώθηκαν κατά την διάρκεια του Μεσοπολέμου, όταν ιδίως η ναζιστική Γερμανία και η φασιστική Ιταλία όχι μόνο «*δυναμίτισαν*», στην κυριολεξία, με την πολιτική τους τον ίδιο τον πυρήνα του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου αλλά και στήριξαν, απροκαλύπτως, την εφιαλτική επάνοδο στο προ της δημιουργίας του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου καθεστώς της επιβολής του δικαίου του ισχυρού έναντι της ισχύος του Δικαίου. Δυστυχώς, κατ' εκείνη την περίοδο αυτή η κορύφωση της διεθνούς αυθαιρεσίας έγινε ανεκτή και από σημαντικούς Νομικούς. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Carl Schmitt, κατά τον οποίο βασική προτεραιότητα είχε η έννοια της Λαϊκής Κυριαρχίας που δεν μπορεί, ούτε επιτρέπεται, να περιορίζεται, κατ' ουδένα τρόπο, από τις ρυθμίσεις του φιλελευθέρου κανόνα δικαίου, είτε στο επίπεδο του Εθνικού είτε στο επίπεδο του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου.

δ) Την επαύριο του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου, ύστερα απ' όσα άφησε πίσω το βάρβαρο πέρασμά του, το Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο φάνηκε να γνωρίζει μια εντυπωσιακή δυναμική, σ' επάλληλα επίπεδα. Αναφέρονται, ενδεικτικώς, η κατοχύρωση των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, η θέσπιση Διεθνών Συμφωνιών για τον περιορισμό των όπλων μαζικής καταστροφής, η ίδρυση Διεθνών Οργανισμών πολυμερούς εμπορικής συνεργασίας, όπως π.χ. η Gatt και ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου, αλλά και Διεθνών Οργανισμών νομισματικής συνεργασίας και οικονομικής βοήθειας, όπως π.χ. το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και η Παγκόσμια Τράπεζα. Όμως, η πρόοδος αυτή του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου

αποδείχθηκε, και μάλιστα πολύ σύντομα, άκρως επιφανειακή, δοθέντος ότι ουδόλως βελτιώθηκε ο βαθμός της αποτελεσματικής εφαρμογής των κανόνων του στην πράξη. Πολλώ μάλλον όταν η «*αχίλλειος πτέρνα*» του, ήτοι η έλλειψη επαρκών κυρωτικών μηχανισμών σε περίπτωση παραβίασης των θεσπισμένων κανόνων του, άρχισε να μετατρέπεται σε πραγματική «*χαίνουσα πληγή*», θεσμικώς και πολιτικώς.

2. Τα «*τρωτά*» σημεία του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου

Η Νομική Επιστήμη έχει αρκούντως επισημάνει, σε διεθνή κλίμακα, τα τρωτά σημεία της δομής του Κανόνα Δικαίου, ως θεσμικής «*μονάδας μέτρησης*» της κανονιστικής επάρκειας του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου και της αποτελεσματικότητας της εφαρμογής του. Σημεία, τα οποία υψώνουν σχεδόν ανυπέρβλητα εμπόδια ως προς την επίτευξη της κατά τ' ανωτέρω θεσμικής και πολιτικής αποστολής του στο πεδίο της Διεθνούς Κοινότητας και του διεθνούς γίγνεσθαι.

α) Το σπουδαιότερο από τα τρωτά αυτά σημεία, πραγματική «*αχίλλειος πτέρνα*», όπως τονίσθηκε, του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου, ελλοχεύει στην χρόνια -ουσιαστικώς από καταβολών του Διεθνούς Δικαίου- μειωμένη κανονιστική εμβέλεια και δύναμη των κανόνων του, ανεξαρτήτως της μορφής που φέρει το κείμενο -π.χ. συμφωνία, συνθήκη κλπ.- εντός του οποίου περιλαμβάνονται.

α1) Μειωμένη κανονιστική εμβέλεια και δύναμη οι οποίες, μάλιστα, εντείνονται, όσο οι σχέσεις μεταξύ των Κρατών-Μελών της Διεθνούς Κοινότητας γίνονται ολοένα και πιο περίπλοκες, *a fortiori* δε ακόμη πιο «*συγκρουσιακές*». Όσο δηλαδή η ειρηνική συνύπαρξη μεταξύ τους κατατάσσεται, παγκοσμίως και δυστυχώς δίκως αισιόδοξες προοπτικές, σε αγαθό «*ουσιώδες εν ανεπαρκεία*». Πραγματικά, οι Διεθνείς Συμβάσεις, και κυρίως αυτές που απευθύνονται σε μεγάλο κύκλο Κρατών, συντίθενται από κανόνες δικαίου οι οποίοι συντάσσονται με ολοένα και μεγαλύτερη γενικότητα και, επέκεινα, μ' εξ' ίσου ολοένα και μεγαλύτερη ασάφεια ως προς το ρυθμιστικό τους περιεχόμενο. Και τούτο συμβαίνει για να καταστεί δυνατή η ευρύτερη δυνατή αποδοχή τους από τα συμβαλλόμενα Κράτη, με

το να καλύπτει τις βασικές θέσεις τους ως προς τα επιμέρους συμφέροντα καθενός. Έτσι όμως το μεγαλύτερο βάρος ως προς την ερμηνεία και εφαρμογή τους, κατ' εξοχήν σύμφωνα με την μέθοδο τελεολογικής ερμηνείας, μετατίθενται στους δικαιοδοτικούς μηχανισμούς, οι οποίοι είναι επιφορτισμένοι με την εκδίκαση των διαφορών που προκύπτουν στο πλαίσιο του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου. Πράγμα που σημαίνει ότι όσο μεγαλύτερες είναι η γενικότητα και η αοριστία των κανόνων του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου, τόσο δυσχερέστερο καθίσταται το έργο του δικαστή για την επίλυση των, εντός του πλαισίου ερμηνείας και εφαρμογής των κανόνων τούτων, αναφυόμενων διαφορών. Επιπλέον δε τόσο δυσχερέστερη καθίσταται και η άνευ όρων αποδοχή του δεδουλευμένου των αντιστοίχων αποφάσεων του από τα διάδικα μέρη.

α2) Τα όσα εκτέθηκαν προηγουμένως για το σύνολο του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου, ιδίως ως προς το μειονέκτημα της υπερβολικής γενικότητας και αοριστίας των κανόνων του, ισχύει σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό στο πεδίο του Διεθνούς Δικαίου της Θάλασσας του ΟΗΕ, κατά την Σύμβαση του Montego Bay του 1982. Η τεράστια αξία -που σταδιακώς αποκαλύπτεται και αυξάνεται γεωμετρικώς- του θαλάσσιου πλούτου κάθε μορφής, η σχεδόν χαοτική γεωγραφική ιδιαιτερότητα σε ό,τι αφορά τα πραγματικά δεδομένα των επιμέρους Θαλάσσιων Ζωνών, οι οποίες πρέπει να οριοθετηθούν και η, εν πολλοίς αναμενόμενη, προσήλωση των Κρατών στην αποτελεσματική υπεράσπιση τόσο του στενού πυρήνα της Κυριαρχίας τους όσο και των λοιπών κυριαρχικών τους δικαιωμάτων –πάντοτε σε συνδυασμό με την οριοθέτηση των Θαλάσσιων Ζωνών- συνιστούν τις κυριότερες αιτίες, λόγω των οποίων οι συντάκτες της Σύμβασης του Montego Bay του 1982 για το Διεθνές Δίκαιο της Θάλασσας του ΟΗΕ προέβησαν σε σημαντικές υποχωρήσεις, αναφορικά με την επαρκή συγκεκριμενοποίηση και αντίστοιχη εξασφάλιση της σαφήνειας των κανόνων που την συνθέτουν. Και να σκεφθεί κανείς ότι, παρά τις επώδυνες αυτές υποχωρήσεις, πολλά και σημαντικά Κράτη -μεταξύ των οποίων και οι ΗΠΑ- δεν έχουν επικυρώσει ακόμη, δέσμια των δισταγμών τους ως προς την υπεράσπιση των κάθε είδους συμφερόντων τους, την Σύμβαση του Montego Bay του 1982. Το μόνο παρήγορο είναι ότι, κατά την νομολογία του Διεθνούς Δικαστηρίου της

Χάγης, η Σύμβαση αυτή, -άρα το Διεθνές Δίκαιο της Θάλασσας του ΟΗΕ- παράγουν γενικώς παραδεδεγμένους κανόνες δικαίου οι οποίοι δεσμεύουν και τα Κράτη, που δεν την έχουν ως τώρα επικυρώσει. Πράγμα που σημαίνει ότι, από αμιγώς κανονιστική έποψη, η Σύμβαση του Montego Bay του 1982 είναι, εν πάση περιπτώσει, διεθνώς δεσμευτική. Και το αν και κατά πόσο τούτο γίνεται στην πράξη σεβαστό απ' όσα Κράτη δεν την έχουν, όπως προαναφέρθηκε, επικυρώσει μπορεί, τουλάχιστον, να χρησιμοποιηθεί ως άκρως ενδεικτικό στοιχείο αποτίμησης της «προσήλωσής» τους στα στοιχειώδη δεδομένα του Διεθνούς Νομικού Πολιτισμού μας, πρωτίτως όταν με μεγάλη ευκολία, όταν τα συμφέροντά τους θίγονται, δεν διστάζουν να δώσουν σε άλλους «μαθήματα» τήρησης της Διεθνούς Νομιμότητας.

β) Η ως άνω μειωμένη κανονιστική εμβέλεια και επάρκεια των κανόνων του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου έχει ως διαβρωτική ρίζα της και την, επίσης χρόνια, έλλειψη επαρκών κυρωτικών μηχανισμών, ικανών να διασφαλίσουν την αποτελεσματική εφαρμογή των κανόνων αυτών στην πράξη, και μάλιστα *erga omnes*.

β1) Υπό το φως των δεδομένων τούτων, το Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο βρίσκεται, από πλευράς θεσμικής και κανονιστικής «ευρωστίας», σε σαφώς πιο μειονεκτική θέση έναντι του Εθνικού Δικαίου -ήτοι του δικαίου κάθε Κράτους, όπως τούτο οργανώνει την Έννομη Τάξη του- αλλ' ακόμη και έναντι του Ευρωπαϊκού Δικαίου, όπως σαφώς καταδεικνύει η σχετικώς ικανοποιητικώς οργανωμένη θεσμική δομή και λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης και, συνακόλουθα, της Ευρωπαϊκής Έννομης Τάξης.

β2) Συγκεκριμένα, στο πλαίσιο του Εθνικού Δικαίου και -έστω και ως ένα βαθμό- του Ευρωπαϊκού Δικαίου, οι αντίστοιχες Έννομες Τάξεις συντίθενται από κανόνες δικαίου, οι οποίοι έχουν όλα τα κανονιστικά χαρακτηριστικά των *leges perfectae*, ιδίως ως προς την αποτελεσματικότητα των κυρωτικών μηχανισμών διασφάλισης της εφαρμογής τους στην πράξη. Όπως αντιθέτως είναι, όπως ήδη τονίσθηκε, η έλλειψη αντίστοιχων, κανονιστικώς «αξιόμαχων», κυρωτικών μηχανισμών, στο πλαίσιο του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου, η οποία καθιστά, σε μεγάλη κλίμακα, τους κανόνες δικαίου που

το απαρτίζουν σχεδόν *leges minus quam perfectae* ή, ακόμη χειρότερα, ως και *leges imperfectae*.

γ) Αυτό το μεγάλο μειονέκτημα του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου δεν έχει, καθ' όλη την ιστορική διαδρομή του, θεραπεύσει -και, δυστυχώς, τίποτα δεν δείχνει ότι η επικίνδυνη αυτή κατάσταση θ' αλλάξει στο μέλλον, άμεσο ή και απώτερο- η παρέμβαση του Διεθνούς Δικαστή, οιαδήποτε μορφή και αν έχει το *ad hoc* όργανο του συστήματος Διεθνούς Δικαιοσύνης, το οποίο επιλαμβάνεται για την *in concreto* εφαρμογή του οικείου κανόνα δικαίου και, συνακόλουθα, για την επίλυση της οικείας δικαστικής διαφοράς μεταξύ των αντίδικων μερών.

γ1) Για την ακρίβεια, δεν έχει αναδειχθεί κάποιο δικαιοδοτικό όργανο, στο πλαίσιο του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου -είτε πρόκειται για *stricto sensu* δικαστήριο είτε για διαιτητικό μηχανισμό- το οποίο να έχει συμβάλει αποφασιστικώς σε μιαν άξια λόγου μεταστροφή αυτής της τόσο επικίνδυνης τάσης κανονιστικής απομείωσης του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου. Και σε αυτό συνέτεινε το ότι τα κατά τ' ανωτέρω δικαιοδοτικά όργανα δεν εξοπλίζονται, από τους οικείους κανόνες του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου που καθορίζουν την οργάνωση και την λειτουργία τους, με την δικαιοδοτική εκείνη «*πανοπλία*», η οποία θα μπορούσε αφενός να υποχρεώσει τ' αντίδικα στο διεθνές γίνεσθαι μέρη να προστρέξουν υποχρεωτικώς σε αυτά. Και, αφετέρου, να θωρακίσει τις αποφάσεις τους με ουσιαστική εκτελεστική δύναμη δεδουλευμένου.

γ2) Τούτο ισχύει ακόμη και όταν πρόκειται για κορυφαία όργανα του δικαιοδοτικού συστήματος του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου, όπως είναι π.χ. το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης. Ως προς το τελευταίο, μόνος αισιόδοξος οiwνός, για το κύρος του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου, εμφανίζεται η εκ μέρους του αυξανόμενη έκδοση αποφάσεων οι οποίες, όπως προαναφέρθηκε, αναγνωρίζουν την ύπαρξη γενικώς παραδεδεγμένων κανόνων του Διεθνούς Δικαίου, που είναι δεσμευτικοί *erga omnes*. Ήτοι ακόμη και έναντι Κρατών, τα οποία δεν έχουν προσχωρήσει σε Συμβάσεις, τους κανόνες των οποίων εφαρμόζει το Δικαστήριο τούτο. Το τελευταίο,

σχετικώς, παράδειγμα του Διεθνούς Δικαίου της Θάλασσας του ΟΗΕ, κατά την Σύμβαση του Montego Bay του 1982, παρέχει, σύμφωνα με όσα διευκρινίσθηκαν πιο πάνω, ένα άκρως αντιπροσωπευτικό «*δείγμα γραφής*» προς αυτή την κατεύθυνση.

Β. Επιείκεια και Διαιτησία στο πλαίσιο του σύγχρονου Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου, υπό το φως της σκέψης του Αριστοτέλους

Η ανάλυση που προηγήθηκε, ιδίως σχετικά με την ιδιομορφία και τις μεγάλες κανονιστικές αδυναμίες και αρρυθμίες του σύγχρονου Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου -κατ' εσχόλην δε του Διεθνούς Δικαίου της Θάλασσας του ΟΗΕ, κατά την Σύμβαση του Montego Bay του 1982- σε ό,τι αφορά τόσο την γενικότητα και την αοριστία των διατάξεών του όσο και τις κραυγαλέες ελλείψεις των θεσμοθετημένων κυρωτικών μηχανισμών, σε περιπτώσεις παραβίασης των διατάξεων τούτων, εξηγεί, σε σημαντικό βαθμό, πώς και πόσο παραμένει επίκαιρη στο πεδίο αυτό η σκέψη του Αριστοτέλους, αναφορικά με την εφαρμογή από την μια πλευρά της ρήτηρας της Επιείκειας και, από την άλλη πλευρά, του θεσμού της Διαιτησίας. Ειδικότερα:

1. Η ρήτρα της Επιείκειας κατά την ερμηνεία και εφαρμογή των διατάξεων του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου

Η σκέψη του Αριστοτέλους περί της ρήτηρας της Επιείκειας, ως μέσου πρόσφορης ερμηνείας και εφαρμογής των ισχυόντων εκάστοτε κανόνων του Δικαίου, διατηρεί την επικαιρότητά της αν αναχθεί κανείς στον τρόπο, με τον οποίο η νομολογία των δικαιοδοτούντων οργάνων στο πλαίσιο του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου -κυρίως δε η νομολογία του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης- ερμηνεύουν και εφαρμόζουν τις διατάξεις του άρθρου 38 του Καταστατικού του ως άνω Δικαστηρίου. Διατάξεις, οι οποίες προσδιορίζουν το ρυθμιστικό πλαίσιο των κανόνων δικαίου, με βάση τους οποίους το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης ασκεί την δικαιοδοσία του, κατά την εκδίκαση των ενώπιον αυτού αγόμενων από τα διάδικα μέρη διαφορών.

α) Κατά τις διατάξεις, λοιπόν, του άρθρου 38 του Καταστατικού του

Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης: «1. Το Δικαστήριο, που έργο του έχει να εκδικάζει, σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο, τις υποθέσεις που υποβάλλονται σ' αυτό, θα εφαρμόζει:

- α. τις διεθνείς συμβάσεις, γενικές ή ειδικές, που θέτουν κανόνες οι οποίοι αναγνωρίζονται ρητά από τα αντίδικα κράτη,
- β. το διεθνές εθνικό δίκαιο, ως απόδειξη γενικής πρακτικής που γίνεται δεκτή ως κανόνας δικαίου,
- γ. τις γενικές αρχές του δικαίου που αναγνωρίζονται από τα πολιτισμένα έθνη,
- δ. με την επιφύλαξη όσων προβλέπουν οι διατάξεις του Άρθρου 59, τις δικαστικές αποφάσεις και τα διδάγματα των πιο αναγνωρισμένων δημοσιολόγων των διάφορων εθνών, ως βοηθητικά μέσα για τον καθορισμό των κανόνων δικαίου.

2. Αυτή η διάταξη δεν θα θίγει την εξουσία του Δικαστηρίου να κρίνει μια υπόθεση *“ex aequo et bono”*, αν οι διάδικοι συμφωνούν σ' αυτό».

β) Διευκρινίζεται, ευθύς εξ αρχής, ότι οι θέσεις που διατυπώνονται στην συνέχεια δεν αφορούν την ερμηνεία και εφαρμογή των διατάξεων του άρθρου 38 παρ. 2 του ως άνω Καταστατικού του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης, ως προς την εξουσία του Δικαστηρίου τούτου να κρίνει μια υπόθεση, ύστερα από συμφωνία των αντίδικων μερών, *“ex aequo et bono”*.

β1) Και τούτο, διότι πέραν του ότι ενδεχόμενη κρίση του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης στο πεδίο μιας τέτοιας, εντελώς εξαιρετικής, δικαιοδοσίας ουσιαστικώς κινείται πέραν των διατάξεων του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου εν γένει, ώστε να μπορεί ν' αξιολογηθεί εν προκειμένω ασφαλώς η προσφυγή στην ρήτρα της Επιείκειας, αναφορικά με την λειτουργία της εντός του κανονιστικού πλαισίου του Δικαίου τούτου, ουδέποτε ως σήμερα έχει γίνει πλήρης χρήση της δικαιοδοτικής ευχέρειας της διάταξης της παραγράφου 2 του άρθρου 38 του κατά τ' ανωτέρω Καταστατικού του για το εύρος απόφασης *“ex aequo et bono”*. Άρα, όποια ερμηνευτική προσέγγιση ενδεχόμενης εφαρμογής της ρήτρας της Επιείκειας, εντός αυτού του δικαιοδοτικού πλαισίου, θα ήταν από *«υπόθεση εργασίας»* ως εντελώς αυθαίρετη, αφού δεν υφίσταται αντιπροσωπευτικό

νομολογιακό προηγούμενο απόφασης του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης. Επομένως, οι θέσεις που διατυπώνονται στην συνέχεια αφορούν την επενέργεια της ρήτηρας της Επιείκειας εντός του πεδίου των κανόνων δικαίου των εδ. α', β', γ' και δ' της παραγράφου 1 του άρθρου 38 του Καταστατικού του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης. Συγκεκριμένα δε αφορούν το πώς η προμνημονευόμενη ρήτρα λειτουργεί, κατά την διάταξη του εδ. γ' της κατά τ' ανωτέρω παρ. 1 του άρθρου τούτου, ενταγμένη στο κανονιστικό πεδίο των *«γενικών αρχών του δικαίου που αναγνωρίζονται από τα πολιτισμένα Έθνη»*.

β2) Ιδιαίτερως αποκαλυπτική, σε ό,τι αφορά την έννοια και την δικαιοδοτική επενέργεια της Επιείκειας ως γενικής αρχής, κατά την ως άνω διάταξη της παρ. 1 εδ. γ' του άρθρου 38 του Καταστατικού του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης, είναι η νομολογία του εκείνη, η οποία προκύπτει π.χ. από τις αποφάσεις του –προ της έναρξης της ισχύος του Διεθνούς Δικαίου της Θάλασσας του ΟΗΕ, κατά την Σύμβαση του Montego Bay του 1982– του 1969, για την Υφαλοκρηπίδα της Βόρειας Θάλασσας, του 1977, για την Υφαλοκρηπίδα μεταξύ Ηνωμένου Βασιλείου και Γαλλίας, του 1982, για την Υφαλοκρηπίδα μεταξύ Τυνησίας και Λιβύης και του 1984, για την υπόθεση του Κόλπου του Maine μεταξύ ΗΠΑ και Καναδά. Πέραν του ότι η νομολογία αυτή του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης προσδιορίζει σχεδόν το σύνολο των χαρακτηριστικών της Επιείκειας, ως γενικής αρχής στο πεδίο του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου εν γένει, προβαίνει, μεταξύ άλλων, και στις εξής δύο, άκρως διαφωτιστικές, διευκρινήσεις αναφορικά με τον τρόπο, σύμφωνα με τον οποίο αντιμετωπίζεται στο πλαίσιο της δικαιοδοσίας του: Κατά πρώτο λόγο η γενική αρχή της Επιείκειας εφαρμόζεται έτσι ώστε να καταλήγει στην διαμόρφωση του αντίστοιχου επιεικούς αποτελέσματος. Άρα δεν μπορεί να εφαρμοσθεί *contra legem*, σε σχέση με τους *in concreto* εφαρμοστέους κανόνες του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου. Εφαρμόζεται μόνο *praeter legem*, προκειμένου το Δικαστήριο τούτο να οδηγηθεί, κατά την τελεολογική ερμηνεία τους, σ' ένα «δίκαιο» αποτέλεσμα. Ακριβέστερα δε σ' ένα αποτέλεσμα σύμφωνο με τις αρχές της Δικαιοσύνης, και συγκεκριμένα της Διανεμητικής Δικαιοσύνης. Πλην όμως υπ' αυτό το πνεύμα, η αναλογικότητα δεν συνιστά αυτόνομη γενική αρχή, κινούμενη στο ίδιο επίπεδο με την γενική αρχή της Επιείκειας. Και τούτο διότι λειτουργεί μόνο

προς επικουρία της τελευταίας, κατά προτεραιότητα με την μορφή κριτηρίου ή και μέσου δικαιοδοτικής σύλληψης της «*δίκαιης*» αντιμετώπισης συγκεκριμένης γεωγραφικής κατάστασης, σε σχέση με την τελική οριοθέτηση μιας Θαλάσσιας Ζώνης, π.χ., στις προμνημονευόμενες αποφάσεις του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης, της Υφαλοκρηπίδας.

γ) Σύμφωνα λοιπόν με τις προεκτεθείσες διευκρινήσεις, πάντοτε με γνώμονα την εμπειρία της νομολογίας του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης ως προς το εκάστοτε *in concreto* εφαρμοστέο δίκαιο κατά τις διατάξεις της παρ. 1 του άρθρου 38 του Καταστατικού του, η ρήτρα της Επιείκειας επενεργεί, ιδίως πλέον στο πεδίο του Διεθνούς Δικαίου της Θάλασσας του ΟΗΕ, κατά την Σύμβαση του Montego Bay του 1982:

γ1) Είτε –αυτοτελώς, ως είδος ερμηνευτικής αρχής- στο πλαίσιο της ερμηνείας και εφαρμογής των διατάξεων του γραπτού και εθιμικού δικαίου, καθώς και των δικαστικών αποφάσεων και των διδαγμάτων των πιο αναγνωρισμένων δημοσιολόγων των διαφόρων Εθνών, κατά το γράμμα και το πνεύμα των διατάξεων του άρθρου 38 παρ. 1, εδ. α', β' και δ' του Καταστατικού του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης. Ακριβέστερα δε η ρήτρα της Επιείκειας είναι εν προκειμένω εξαιρετικά «*λειτουργική*» δικαιοδοτικώς, κατά την ερμηνεία και εφαρμογή των αντίστοιχων ως άνω διατάξεων, αποφάσεων και διδαγμάτων, δηλαδή κατά την αναζήτηση του απώτερου σκοπού, στον οποίο αποβλέπουν ρυθμιστικώς. Με δεδομένο δε ότι ο σκοπός αυτός είναι, οιονεί εκ φύσεως, αναποσπάστως συνδεδεμένος με την εξυπηρέτηση του Δικαίου, επέκεινα δε της Δικαιοσύνης, η ρήτρα της Επιείκειας στο πεδίο τούτο επιτελεί την εκ καταγωγής ερμηνευτική λειτουργία της, παρεμβαίνοντας είτε συμπληρωματικώς είτε και, εμμέσως, διορθωτικώς. Δηλαδή όσο κάτι τέτοιο είναι εφικτό, σύμφωνα με τα προτάγματα της *praeter legem* ερμηνείας αφού, κατά τα προαναφερόμενα, δεν είναι επιτρεπτό να επενεργήσει ερμηνευτικώς *contra legem*. Άρα επιτελεί την ως άνω λειτουργία της παρέχοντας ερμηνευτικές εγγυήσεις, ικανές να συνεισφέρουν καθοριστικώς στην εν τέλει επίτευξη των στόχων τόσο της Διανεμητικής όσο και της Διορθωτικής Δικαιοσύνης, κατ' αποτέλεσμα δε της ίδιας της Δικαιοσύνης. Τονίζεται, εκ νέου, πόσο τούτο

είναι χρήσιμο και αποδοτικό κατά την ερμηνεία και εφαρμογή του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου, πρωτίστως σε πεδία του χαρακτηριζόμενα από υπερβάλλουσα γενικότητα και αοριστία, όπως είναι, κατά τα εκτενώς προαναφερθέντα, και το πεδίο του Διεθνούς Δικαίου της Θάλασσας του ΟΗΕ, κατά την Σύμβαση του Montego Bay του 1982.

γ2) Είτε στο πλαίσιο ερμηνείας και εφαρμογής της περί γενικών αρχών διάταξης του άρθρου 38 παρ. 1 εδ. γ' του προαναφερόμενου Καταστατικού του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης, επικουρώντας δυναμικώς τις λοιπές γενικές αρχές σε ό,τι αφορά την πλήρη ανάπτυξη της κανονιστικής τους εμβέλειας. Και τούτο διότι καθίσταται προφανές, ότι η ρήτρα της Επιείκειας είναι σε θέση να συμβάλλει στην ερμηνεία και εφαρμογή όλων των λοιπών, κατά τ' ανωτέρω, γενικών αρχών, υπό όρους που μπορούν να ενισχύουν ουσιωδώς την αντίστοιχη *in concreto* ερμηνεία και εφαρμογή του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου σύμφωνα με τις επιταγές, όπως προαναφέρθηκε, της Διανεμητικής και της Διορθωτικής Δικαιοσύνης. Κυρίως όμως η ρήτρα της Επιείκειας, κατά την θεσμική και κανονιστική ιδιοσυστασία της, μπορεί να ενισχύει ουσιωδώς την *in concreto* ερμηνεία και εφαρμογή της θεμελιώδους, και στον χώρο του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου, αρχής της Ισότητας, με ιδιαίτερη έμφαση στην αναλογική της διάσταση. Αυτό συνάγεται ευχερώς εκ του ότι, όπως επισημάνθηκε κατά την ανάλυση της έννοιας της Επιείκειας στην σκέψη του Αριστοτέλους, η τελευταία, λαμβάνοντας υπόψη τα ουσιώδη χαρακτηριστικά της, συνδέεται στενώς με την αναλογική έννοια της αρχής της Ισότητας, σε ό,τι αφορά την εφαρμογή της στην πράξη υπό το πνεύμα των προταγμάτων της Διανεμητικής και της Διορθωτικής Δικαιοσύνης. Με το πρόσθετο επιχείρημα ότι η αρχή αυτή, από αμιγώς φιλοσοφική άποψη, ούτως ή άλλως εντάσσεται στο ευρύτερο εννοιολογικό τους πεδίο.

γ3) Τέλος, και με βάση τα όσα επισημάνθηκαν αμέσως προηγουμένως, είναι επιβεβλημένο η ρήτρα της Επιείκειας να ενταχθεί και αυτονόμως στο πεδίο των γενικών αρχών, κατά την διάταξη της παρ. 1 εδ. γ' του άρθρου 38 του Καταστατικού του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης. Ήτοι όχι μόνον ως ερμηνευτική συνισταμένη των κανόνων δικαίου, των δικαστικών

αποφάσεων, των επιστημονικών διδαγμάτων και των λοιπών γενικών αρχών, τις οποίες συνάγει η νομολογία του Δικαστηρίου τούτου. Αλλά και ως γενική αρχή, η οποία καθίσταται οιονεί αυτόνομος κανόνας δικαίου εντός του ευρύτερου ρυθμιστικού πεδίου του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου, κατά την συμπλήρωση των κενών που αφήνουν να δημιουργηθούν οι γραπτοί και εθιμικοί κανόνες του, προστιθέμενη έτσι, αυτοδυνάμως, στον «εσμό» των ως άνω γενικών αρχών. Την ορθότητα της άποψης αυτής επιβεβαιώνει επαρκώς απλή αναφορά στις αποφάσεις του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης και των Διαιτητικών Δικαστηρίων, που δικαιοδοτούν στο πλαίσιο του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου. Πρωτίστως δε στις αποφάσεις τους εκείνες, οι οποίες εκδίδονται κατ' εφαρμογή του Διεθνούς Δικαίου της Θάλασσας του ΟΗΕ, κατά την Σύμβαση του Montego Bay του 1982, κυρίως επί διαφορών που αναφύονται κατά την οριοθέτηση των κάθε μορφής Θαλάσσιων Ζωνών, η οποία ρυθμίζεται από τις διατάξεις του. Ουδόλως δε μειώνεται η σημασία της περί αυτοδυναμίας της αρχής της Επειείκειας άποψη, όπως προσδιορίσθηκε κατά τ' ανωτέρω, εκ του ότι, αυτονοήτως, η αρχή αυτή συνυπάρχει, στα *obiter dicta* των προαναφερόμενων αποφάσεων, με άλλες, συναφείς προς αυτήν, γενικές αρχές.

2. Η ρήτρα της Επειείκειας στο πλαίσιο της Διαιτησίας κατά το Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο

Ως προς τον θεσμό της Διαιτησίας -και μάλιστα εν πολλοίς υπό την έννοια και υπό τις προϋποθέσεις που, όπως ήδη επισημάνθηκε, έχει «καταγραφεί» στην σκέψη του Αριστοτέλους, σε συνδυασμό με την ρήτρα της Επειείκειας- αυτός απαντάται με ολοένα και μεγαλύτερη συχνότητα πλέον στο πλαίσιο εφαρμογής του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι η Διαιτησία, μ' επικρατούντα γνώμονα απόφασης επί των ενώπιόν της αγόμενων διαφορών την ρήτρα της Επειείκειας, οργανώνεται και λειτουργεί σχεδόν αποκλειστικώς στο πεδίο εκείνο του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου, το οποίο απαρτίζεται από τους κανόνες του Διεθνούς Δικαίου της Θάλασσας του ΟΗΕ, πάντοτε κατά την Σύμβαση του Montego Bay του 1982. Τούτο δε οφείλεται, σύμφωνα και με τα όσα αναλύθηκαν εκτενώς, στο ότι η πολυπλοκότητα, η γενικότητα και η αοριστία των διατάξεων της ως άνω Σύμβασης, σε συνδυασμό με την δυσχέρεια που δημιουργούν οι εν γένει

προϋποθέσεις προσφυγής στην δικαιοδοσία του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης, οδηγούν τα εν αντιδικία ευρισκόμενα μέρη να επιλέγουν την δικαιοδοτική οδό της Διαιτησίας, με ανάλογη προτίμηση της εντός αυτής ερμηνευτικής αξιοποίησης της ρήτηρας της Επείκειας. Για την παρουσίαση μιας πιο ολοκληρωμένης εικόνας του θεσμού της Διαιτησίας εντός του ρυθμιστικού πεδίου του Διεθνούς Δικαίου της Θάλασσας του ΟΗΕ, επισημαίνεται ότι η Σύμβαση του Montego Bay του 1982 εμπεριέχει δύο, σχετικώς λεπτομερή, παραρτήματα, το Παράρτημα VII και το Παράρτημα VIII, ως προς τ' αντίστοιχα Διαιτητικά Δικαστήρια και την δικαιοδοσία τους. Ειδικότερα εμπεριέχει:

α) Πρώτον, το Παράρτημα VII, υπό τον τίτλο «*Διαιτησία*», το οποίο θεσπίζει διατάξεις περί «*Γενικής Διαιτησίας*». Οι διατάξεις αυτές, σύμφωνα με τις ρυθμίσεις του άρθρου 1 του Παραρτήματος τούτου, εφαρμόζονται οπωσδήποτε με την επιφύλαξη των διατάξεων του Μέρους XV της Σύμβασης του Montego Bay του 1982 (άρθρα 279-299), οι οποίες αφορούν την εν γένει επίλυση διαφορών που αναφύονται εντός του ρυθμιστικού πλαισίου της ως άνω Σύμβασης. Το προμνημονευόμενο Μέρος XV εμπεριέχει διατάξεις που ισχύουν ως *jus cogens*, κατατασσόμενες σε τρία Τμήματα. Εκ των οποίων το μεν πρώτο (Γενικές Διατάξεις, άρθρα 279-285) καθιερώνει και οργανώνει την επίλυση διαφορών με ειρηνικά μέσα, το δε δεύτερο (άρθρα 286-296) προβλέπει υποχρεωτικές διαδικασίες –με τους περιορισμούς και τις εξαιρέσεις του τρίτου Τμήματος (άρθρα 297-299)–συνεπαγόμενες δεσμευτικές αποφάσεις. Κατά τα λοιπά, στο Παράρτημα VII της Σύμβασης του Montego Bay του 1982:

α1) Οι διατάξεις του άρθρου 1 ορίζουν, ότι *«κάθε μέρος σε διαφορά μπορεί να την υποβάλλει στη διαιτητική διαδικασία που προβλέπεται στο παρόν παράρτημα με γραπτή ειδοποίηση προς το άλλο μέρος ή μέρη στη διαφορά. Η ειδοποίηση συνοδεύεται από έκθεση της αξίωσης και των λόγων στους οποίους βασίζεται»*. Και με τις διατάξεις των άρθρων 2-13 ρυθμίζονται, μεταξύ άλλων, αντιστοίχως :

- Η συγκρότηση του εκάστοτε Διαιτητικού Δικαστηρίου από κατάλογο Διαιτητών, που καταρτίζει και τηρεί ο Γενικός Γραμματέας των Ηνωμένων

Εθνών, με παράλληλο προσδιορισμό των δικαιωμάτων των αντίδικων μερών ως προς την επιλογή των Διαιτητών – μελών του Διαιτητικού Δικαστηρίου.

- Οι αρμοδιότητες του Διαιτητικού Δικαστηρίου, η ακολουθούμενη από αυτό διαδικασία και η απαιτούμενη πλειοψηφία για την λήψη των αποφάσεων.
- Τα της απόφασης που εκδίδεται κάθε φορά από το Διαιτητικό Δικαστήριο, τα της τελεσιδικίας της και τα όσα σχετίζονται με την ερμηνεία και εφαρμογή της.

α2) Σημειώνεται, ότι η «Γενική Διαιτησία» του Παραρτήματος VII της Σύμβασης του Montego Bay του 1982 συνιστά «εξ ορισμού» διαιτητική διαδικασία επίλυσης διαφορών κατά τις διατάξεις της ως άνω Σύμβασης, όταν τ' αντίδικα μέρη είτε δεν έχουν επιλέξει κάποια εκ των προβλεπόμενων από την Σύμβαση αυτή διαδικασία επίλυσης διαφορών, είτε έχουν επιλέξει διαδικασία διαφορετική, σε σχέση με τις κατά τ' ανωτέρω καθιερωμένες διαδικασίες επίλυσης διαφορών. Στα όσα σημειώθηκαν προηγουμένως προστίθεται, για νομολογιακούς και μόνο λόγους, ότι στο πλαίσιο της «Γενικής Διαιτησίας» του Παραρτήματος VII της Σύμβασης του Montego Bay του 1982, κατά τα προεκτεθέντα, εκδόθηκε και η πρόσφατη απόφαση «Φιλιππίνες κατά Κίνας», της 12^{ης} Ιουλίου 2016. Απόφαση εξαιρετικά σημαντική για την ερμηνεία και εφαρμογή ιδίως των διατάξεων της ως άνω Σύμβασης, ως προς την έννοια και την οριοθέτηση των Θαλάσσιων Ζωνών εν γένει, μ' έμφαση στα όσα αφορούν την Αιγιαλίτιδα Ζώνη, την Υφαλοκρηπίδα και την Αποκλειστική Οικονομική Ζώνη. Ένα δε από τα πιο σημαντικά ζητήματα, τα οποία έκρινε η κατά τ' ανωτέρω απόφαση –και το οποίο σχετίζεται με τα Ελληνικά Νησιά, ιδίως στο Αιγαίο και στην Ανατολική Μεσόγειο- είναι και εκείνο της «επήρειας» των Νησιών, αναφορικά με την έκταση της Υφαλοκρηπίδας τους και της Αποκλειστικής Οικονομικής Ζώνης τους.

β) Και, δεύτερον, το Παράρτημα VIII, υπό τον τίτλο «Ειδική Διαιτησία», το οποίο, όπως προκύπτει από τον τίτλο αυτό, θεσπίζει διατάξεις περί «Ειδικής Διαιτησίας». Συγκεκριμένα, οι διατάξεις του (άρθρα 1-5), μεταξύ άλλων:

β1) Προσδιορίζουν τα ειδικότερα πεδία όπου εφαρμόζεται η ως άνω ειδική διαιτητική διαδικασία. Τα πεδία αυτά αφορούν την αλιεία, την προστασία και διατήρηση του θαλάσσιου περιβάλλοντος, την θαλάσσια επιστημονική έρευνα και την ναυσιπλοΐα, συμπεριλαμβανομένης της ρύπανσης από πλοία και από την απόρριψη αποβλήτων.

β2) Ρυθμίζουν την συγκρότηση του εκάστοτε Ειδικού Διαιτητικού Δικαστηρίου, κατά βάση από καταλόγους εμπειρογνομόνων, οι οποίοι καταρτίζονται και τηρούνται, κατά κανόνα, από τ' αρμόδια, για κάθε πεδίο αρμοδιότητας, όργανα του ΟΗΕ. Βεβαίως, με παράλληλο προσδιορισμό των δικαιωμάτων των αντίδικων μερών, ως προς την επιλογή εμπειρογνομόνων-μελών του *in concreto* Ειδικού Διαιτητικού Δικαστηρίου.

β3) Καθορίζουν τα της διαδικασίας λήψης απόφασης, τα του περιεχομένου της και τα της τελεσιδικίας, ερμηνείας και εφαρμογής της, κατ' ανάλογη εφαρμογή –σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 4 του Παραρτήματος VIII- των αντίστοιχων διατάξεων των προμνημονευόμενων άρθρων 4-13 του Παραρτήματος VII, για τις οποίες ήδη έγινε λόγος συνοπτικώς.

Επίλογος

Μια από τις κυριότερες αιτίες, οι οποίες υπονομεύουν τα θεμέλια της σύγχρονης Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας, είναι και το ότι βασικοί πυλώνες της - πραγματικές «*αντηρίδες*» για την εκπλήρωση της εκ καταγωγής αποστολής της, που συνίσταται κατ' εξοχήν στην εγγύηση της ακώλυτης άσκησης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου - έχουν αρχίσει να διαβρώνονται επικινδύνως. Μεταξύ των πυλώνων αυτών συγκαταλέγονται, δυστυχώς, το Κράτος Δικαίου και το αναπόσπαστο θεσμικό «*παρακολούθημά*» του, η Αρχή της Νομιμότητας. Αυτό οφείλεται, σε μεγάλο τουλάχιστον βαθμό, στο ότι ο ρυθμιστικός τους «*πυρήνας*», ο κανόνας δικαίου, ο οποίος θεσπίζεται από την Πολιτεία διαθέτοντας έτσι την απαραίτητη για το κανονιστικό του κύρος δημοκρατική νομιμοποίηση, διαβρώνεται αντιστοίχως, και μάλιστα με γεωμετρικώς αύξουσα ένταση.

Α. Τούτο ισχύει διεθνώς, και δη σε κάθε πτυχή του ισχύοντος Δικαίου, είτε πρόκειται για το Εθνικό είτε πρόκειται για το Ευρωπαϊκό και, προεχόντως, για το Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο. Και προκύπτει, κατά κύριο λόγο, εκ του ότι ο κανόνας δικαίου, εκ φύσεως γενικός και αόριστος αφού πρέπει να υπηρετεί την αρχή της αναλογικής Ισότητας και της «έννοιας γένους», της Αναλογικής Δικαιοσύνης, αδυνατεί να πλαισιώσει κανονιστικώς, με την επιβαλλόμενη για την εγγενή ρυθμιστική του επάρκεια, την κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα, άρα τις αντίστοιχες κοινωνικοοικονομικές σχέσεις μεταξύ των μελών κάθε κοινωνικού συνόλου, εντός του οποίου είναι προορισμένος να εφαρμόζεται. Η Οικονομική Παγκοσμιοποίηση και η ραγδαία εξέλιξη της Τεχνολογίας μεταβάλλουν με τέτοια ταχύτητα την κοινωνικοοικονομική «υποδομή», της οποίας ο κανόνας δικαίου αποτελεί θεσμικό «εποικοδόμημα» -φυσικά με αμφίδρομη μεταξύ τους κανονιστική επιρροή- ώστε ο μεν Νομοθέτης, ο κάθε νομοθέτης, δεν μπορεί να προβλέψει με την απαιτούμενη «οξυδέρκεια» τις μελλοντικές εξελίξεις, που το θεσμικό του δημιούργημα καλείται να πλαισιώσει ρυθμιστικώς. Άρα οι κανόνες δικαίου, τους οποίους θεσπίζει, είτε είναι «θυνησιγενείς», με την έννοια ότι τείνουν να ξεπερασθούν αμέσως μετά την έναρξη της ισχύος τους, είτε διατυπώνονται με μεγάλη γενικότητα. Σε τέτοιο μάλιστα βαθμό ώστε ο δικαστής, ο οποίος καλείται να τους ερμηνεύσει και να τους εφαρμόσει στην πράξη, αναγκάζεται να δικαιοδοτεί ακόμη και «δικαιοπλαστικώς», αφενός για να καλύψει τα μεγάλα κενά τους και, αφετέρου, για να διορθώσει τις κανονιστικές «αστοχίες» τους. Κενά και «αστοχίες» που, λόγω της αέναης μεταβολής της κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας, αναφύονται οιονεί νομοτελειακώς. Και επειδή ο δικαστής, εν γένει -με την οπωσδήποτε σχετική, βεβαίως, εξαίρεση του πεδίου του Αγγλοσαξωνικού Δικαίου- δεν έχει την δικαιοδοσία ν' αποφασίζει δικαιοπλαστικώς, αφού κατά κανόνα η Νομολογία δεν αποτελεί αυθεντική πηγή Δικαίου αλλά μπορεί να δράσει μόνον ως το όριο παραγωγής γενικών αρχών, εκπορευόμενων πάντοτε από τους κανόνες της οικείας Έννομης Τάξης, τα κύρια «όπλα» που διαθέτει για ν' αντιμετωπίσει την προαναφερόμενη κανονιστική -και, επέκεινα, ρυθμιστική- ανεπάρκεια του κανόνα δικαίου είναι τα μέσα ερμηνείας του.

Β. Η σύγχρονη δε νομική πραγματικότητα καταδεικνύει ότι η ρήτρα της Επιείκειας, ως ερμηνευτική αρχή και ανάλογο ερμηνευτικό μέσο, ασκεί ολοένα και μεγαλύτερη επιρροή όταν ο δικαστής την «βγάζει» από την θεσμική «φαρέτρα» του, εφόσον το κρίνει αναγκαίο, για να συμπληρώσει το κανονιστικό περιεχόμενο του κανόνα δικαίου που εφαρμόζει ή και για να διορθώσει τις κανονιστικές «αστοχίες» του, με σκοπό την ορθή απονομή του Δικαίου, όπως απαιτούν οι επιμέρους συνιστώσες της Δικαιοσύνης. Όλα τ' ανωτέρω ισχύουν, στο ακέραιο, και στο μέτρο που αντί για τον δικαστή, που αντλεί την δικαιοδοσία του ευθέως από την Έννομη Τάξη στην οποία ανήκει -Εθνική, Ευρωπαϊκή ή Διεθνή- τ' αντίδικα μέρη επιλέγουν τον θεσμό της Διαιτησίας και, συνακόλουθα, επαφίενται στην κρίση διαιτητικών οργάνων. Τα όσα επισημάνθηκαν προηγουμένως αφορούν, *a fortiori*, τον τομέα του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου, κυρίως δε του Διεθνούς Δικαίου της Θάλασσας του ΟΗΕ, κατά την Σύμβαση του Montego Bay του 1982, για τους λόγους οι οποίοι εκτέθηκαν στο πλαίσιο των αντίστοιχων αναλύσεων αυτής της μελέτης. Και μόνο μια τέτοια διαπίστωση αρκεί για ν' αναδείξει πόσο και πώς η σκέψη του Αριστοτέλους, αναφορικά με την ρήτρα της Επιείκειας ως μεθόδου ερμηνείας του Δικαίου για την εφαρμογή του σύμφωνα με τα προτάγματα της Δικαιοσύνης -υπό την αναλογική της έννοια, που συνδέεται αρρήκτως με την έννοια της αναλογικής Ισότητας- παραμένει εξαιρετικά επίκαιρη. Και η επικαιρότητα αυτή εκτείνεται πολύ πέραν του Εθνικού Δικαίου όταν, όπως τεκμηριώνει μ' ενάργεια η κατά τ' ανωτέρω νομολογιακή πράξη, βρίσκει, με προδήλως εντεινόμενο ρυθμό, «προνομιακό» πεδίο εκδήλωσής της στο Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο, κατ' εξοχήν δε στο Διεθνές Δίκαιο της Θάλασσας του ΟΗΕ, κατά την Σύμβαση του Montego Bay του 1982. Και τούτο διότι εντός αυτής η κατ' Αριστοτέλη ρήτρα της Επιείκειας επενεργεί ευρέως και στην νομολογία του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης και στην νομολογία των *ad hoc* αποφαινόμενων Διαιτητικών Δικαστηρίων. Υπό τα δεδομένα αυτά η «αιθαλής» φιλοσοφικώς, θεσμικώς και πολιτικώς, σκέψη του Σταγειρίτη αποδεικνύει, με αμάχητα ιστορικά και επιστημονικώς τεκμήρια, ότι το Ελληνικό Πνεύμα, υφ' όλες του τις επόψεις και εκφάνσεις, εξακολουθεί να «καταυγάζει» την πορεία, την οποία οφείλουμε ν' ακολουθήσουμε, μ' επίγνωση και συνέπεια, για την εμπέδωση του Δικαίου και της Δικαιοσύνης -άρα της Δημοκρατίας και του συμφωνου

με τις επιταγές της Πολιτισμού μας- σε παγκόσμιο επίπεδο. Εν τέλει δε για την καταξίωση του Ανθρώπου, σύμφωνα με τον προορισμό του.

**ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΙΚΟΝΟΠΟΙΑ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ ΓΙΑ ΤΗΝ
ΚΡΙΣΗ ΣΤΗΝ ΟΥΚΡΑΝΙΑ: ΕΡΓΑΛΕΙΟΠΟΙΩΝΤΑΣ ΤΑ ΔΙΠΟΛΑ
ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗΣ**

Αθανάσιος Ν. Σαμαράς⁴ - Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών

⁴ Επίκουρος Καθηγητής - Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών. ath.samaras@usa.net

Περίληψη

Οι πολιτικοί κατά τη συζήτηση ενός διεθνοπολιτικού γεγονότος συγκροτούν ταυτότητες και ετερότητες, καθορίζουν το «ποιοι είναι οι ίδιοι», σε αντιπαράθεση με το «ποιοι είναι οι άλλοι», επιβεβαιώνουν του συμμάχους και αποδομούν τους αντιπάλους. Μέσα από αυτές τις στρατηγικές διαμορφώνουν και αναδιαμορφώνουν τις εικόνες τους, τις εικόνες των πολιτικών τους αντιπάλων, τις εικόνες των ξένων κρατών και την αυτό-εικόνα της χώρας. Στην παρούσα ανάλυση χρησιμοποιείται το δίπολο αντιπαράθεσης για να εξεταστεί η διαδικασία ενσωμάτωσης της Ρωσικής Εισβολής στην Ουκρανία, στο Ελληνικό πλαίσιο αναφοράς. Χρησιμοποιείται η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου και αναλύονται τα κοινοβουλευτικά πρακτικά της 1^η Μαρτίου 2022. Η εμπειρική ανάλυση αποδεικνύει δια της επιδείξεως τη λειτουργικότητα του δίπολου αντιπαράθεσης ως αναλυτικού εργαλείου και παράλληλα αναδεικνύει κρίσιμες πτυχές των ρητορικών τρόπων αξιοποίησης των δίπολων αυτών.

Λέξεις-κλειδιά: Διακρατικό, Ενδοκρατικό, Ετερότητα, Ταυτότητα, Δίπολο Αντιπαράθεσης, Εικόνα, Εικονοποιία, Εικονολογία, Ρωσία, Ουκρανία, Ελλάδα.

Abstract

Politicians, when discussing an international political event, construct in-groups and out-groups, define "who they are", as opposed to "who are the others", reaffirm their identities and delimit their opponents. Through these strategies they shape and reshape their images, the images of their political opponents as well as the images of foreign nations and the self-image of their country. In this analysis bipolar contradistinction is employed to examine the process of integrating the Russian invasion of Ukraine into the Greek frame of reference. Qualitative content analysis is employed. The corpus under analysis are the minutes of the parliamentary discussion of the 1st of March 2022 in Greece. Empirical

analysis demonstrates the functionality of bipolar contradistinction as an analytical tool as well as highlights critical aspects of the Greek party-political discourse.

Keywords: Transnational, Intranational, Otherness, Identity, Confrontation Dipole, Image, Iconography, Iconology, Russia, Ukraine, Greece.

1. Εισαγωγή⁵

Την Πέμπτη 24 Φεβρουαρίου 2022, ο Πρόεδρος της Ρωσίας Βλαντίμιρ Πούτιν ανακοινώνει ότι διέταξε στρατιωτική επιχείρηση στην ανατολική Ουκρανία για την υπεράσπιση των περιοχών που βρίσκονται στα χέρια των αυτονομιστών. Μετά το διάγγελμα ακολουθεί η γενικευμένη εισβολή των ρωσικών ενόπλων δυνάμεων στην Ουκρανία. Την Τρίτη 1^η Μαρτίου 2022 γίνεται συζήτηση στο Κοινοβούλιο της Ελλάδας με αντικείμενο την ενημέρωση του Σώματος σχετικά με την κρίση στην Ουκρανία και τις επιπτώσεις για την Ελλάδα.

Στην κοινοβουλευτική συζήτηση καταγράφεται έντονη αντιπαράθεση. Η διαδικασία ενσωμάτωσης του διεθνούς γεγονότος στο εγχώριο πλαίσιο αναφοράς επηρεάζεται όχι μόνον από τις διεθνείς σχέσεις της Ελλάδας και τα μέτρα που παίρνει για να ισχυροποιήσει τη θέση της και τη διεθνή της εικόνα αλλά και από τη λογική της ενδοκρατικής πολιτικής επικοινωνίας, δηλαδή από τους ενδοκρατικούς κομματικούς ανταγωνισμούς. Το διεθνοπολιτικό γεγονός εσωτερικεύεται από το εγχώριο κομματικό σύστημα σε όρους στρατηγικής επικοινωνίας.

Οι πολιτικοί στις ομιλίες τους συγκροτούν ταυτότητες και ετερότητες, καθορίζουν το «ποιοι είναι οι ίδιοι», σε αντιπαραβολή με το «ποιοι είναι οι άλλοι» επιβεβαιώνουν τους συμμάχους και οριοθετούν τους αντιπάλους. Μέσα από αυτές τις στρατηγικές διαμορφώνουν και αναδιαμορφώνουν τις εικόνες τους, τις εικόνες των συλλογικών υποκειμένων (κρατών, υπερεθνικών οργανισμών) και τις εικόνες των πολιτικών τους αντιπάλων.

⁵ Η έρευνα έγινε στο πλαίσιο του Εργαστηρίου Στρατηγικής Επικοινωνίας και Μέσων Ενημέρωσης. Ο συγγραφέας ευχαριστεί τις κ. Χριστίνα Λιναρδάκη, Αθηνά Λημνιούδη, Δρ. Μυρσίνη Δογάνη και Δρ. Μαρία Μπριάνα για την αρωγή τους.

Η διαδικασία αυτή επηρεάζει τις εικόνες ξένων κρατών και την αυτό-εικόνα της χώρας.

Στο σημείο αυτό είναι αναγκαία η διαφοροποίηση ανάμεσα στην πολιτική εικονοποιία (*image-making*), τις πρακτικές και τις διαδικασίες κατασκευής πολιτικών εικόνων, με την εικονολογία τη συστηματική επιστημονική μελέτη αυτών των εικόνων. Σε αυτό το κείμενο εξετάζεται η στρατηγική χρήση της ετεροταυτότητας στο επίπεδο της πολιτικής εικονοποιίας αξιοποιώντας, στο επίπεδο της εικονολογίας, το δίπολο αντιπαράθεσης ως αναλυτικό εργαλείο. Πρόκειται για μία πιλοτική μελέτη η οποία στόχο έχει να διερευνήσει την λειτουργικότητα του δίπολου αντιπαράθεσης ως αναλυτικού εργαλείου.

Το κείμενο δομείται σε δύο βασικά μέρη, στο πρώτο παρουσιάζονται βασικές έννοιες καθώς και η θεωρητική σκευή, ως βάση της εργαλειοποίησης του δίπολου αντιπαράθεσης, ενώ στο δεύτερο μέρος παρουσιάζονται τα ευρήματα της εμπειρικής ανάλυσης.

2. Θεωρητική Σκευή

2.1. Εικόνα

Η δομή της θεωρητικής σκευής ξεκινάει από την έννοια της εικόνας και προχωράει στις έννοιες του εθνοκεντρισμού, της ταυτότητας και της πολωτικής επικοινωνίας για να καταλήξει στην εισαγωγή του δίπολου αντιπαράθεσης ως αναλυτικού εργαλείου.

Οι πολιτικές εικόνες είναι αναπαραστάσεις συλλογικών υποκειμένων. Ο όρος «εικόνα» αφορά τόσο την ιδιότητα του μηνύματος, εν προκειμένω την προβαλλόμενη από το πολιτικό υποκείμενο εικόνα όσο και τη λειτουργία του δέκτη, δηλαδή τα χαρακτηριστικά και τις ιδιότητες που αποδίδει ο αποδέκτης του μηνύματος στο πολιτικό υποκείμενο (Σαμαράς, 2014). Η εικόνα ενός πολιτικού υποκειμένου έχει τέσσερα στοιχεία: το γνωσιακό στοιχείο, το συναισθηματικό στοιχείο, το αξιολογικό στοιχείο

και την τάση για συμπεριφορά απέναντι σε ό,τι σχετίζεται με αυτό (Boulding, 1956).

Στις Διεθνείς Σχέσεις η έννοια της εικόνας χρησιμοποιείται για να μελετηθούν οι τρόποι με τους οποίους οι δρώντες διαμορφώνουν απόψεις, αντιλήψεις και πολιτικές για το διεθνές περιβάλλον και ιδιαίτερα για τους άλλους δράστες με τους οποίους εμμέσως ή αμέσως αλληλεπιδρούν. Οι εικόνες των κρατών περιέχουν πληροφορίες για τον «εαυτό» και για τον «άλλο» καθώς και για τη μεταξύ τους σχέση (Herrmann, 2003).

Στη διατομή του πεδίου των Διεθνών Σχέσεων με αυτό της Πολιτικής Επικοινωνίας καταγράφονται σύνθετες διαδικασίες εικονοποιίας. Το εγχώριο κομματικό σύστημα εντάσσει δρώντες και γεγονότα του διεθνούς συστήματος στο εγχώριο πλαίσιο αναφοράς. Μέσω των αναφορών σε ξένες χώρες το κομματικό σύστημα εξυπηρετεί δικές του λειτουργίες (Σαμαράς, 2014). Κεντρικό εργαλείο για να προσεγγιστεί αυτή η διαδικασία είναι η «λογική της εκστρατείας» (campaign mode), δηλαδή ο τρόπος λειτουργίας της κομματικής επικοινωνίας που συναρθώνει την εστίαση στην εκλογική νίκη με τη συνεχή χρήση στρατηγικού στοχασμού (Burton & Shea, 2003· Σαμαράς, 2008).

2.2. Εθνοκεντρισμός και Ταυτότητες

Ο όρος εθνοκεντρισμός εισάγεται από τον Sumner (1940: 13) για να προσδιορίσει την «οπτική η οποία θέτει την ομάδα στην οποία ανήκει κάποιος στο κέντρο των πάντων και την αξιολόγηση όλων των άλλων με βάση αυτή την ομάδα». Ο εθνοκεντρισμός οφείλεται στην ύπαρξη ορίων που διαχωρίζουν τις ομάδες. Στηρίζεται στην έννοια της έσω-ομάδας (in group) η οποία αποτελείται από άτομα αλληλέγγυα μεταξύ τους και ορίζεται σε αντιδιαστολή με τους «ξένους», τους «άλλους», τα μέλη δηλαδή της έξω-ομάδας (out group). Ο εθνοκεντρισμός λειτουργεί ως παραγωγικό αίτιο για την ενεργοποίηση του τρίπτυχου προκατάληψη-στερεότυπο-διάκριση εις βάρος μελών διαφορετικών ομάδων.

Εγγενής στη λειτουργία των εσω- και εξω-ομάδων είναι η συγκρότηση της ταυτότητας και ετερότητας. Η «ταυτότητα» είναι μια λέξη αμφίσημη. Σημαίνει την απόλυτη ομοιότητα ή ισότητα ανάμεσα σε άτομα, ομάδες,

απόψεις, πράγματα ή σύμβολα, τα οποία ταυτίζονται, ενώ υποδηλώνει το σύνολο των χαρακτηριστικών που διαφοροποιούν κάποιον ή κάτι από κάτι άλλο (Βρύζας 2003). Η ταυτότητα συγκροτείται σε ένα πλαίσιο σχέσεων, εμπερικλείει πάντοτε τη διαφορετικότητα, τη σχέση «μας» με τους «Άλλους» και με τον κόσμο. Ο Άλλος λειτουργεί ως ένα συστατικό στοιχείο της ταυτότητας. Η ετερότητα αποτελεί χαρακτηριστικό της έξω-ομάδας το οποίο προέρχεται από την αντίληψη της έσω-ομάδας (Cuche, 2001).

Με βάση τη θεωρία των κοινωνικών ταυτοτήτων η κατασκευή της ταυτότητας μιας έσω-ομάδας βρίσκεται σε στενή σύνδεση όχι μόνο με την κατασκευή διαφορετικών αντιλήψεων για την έξω-ομάδα, αλλά και με τη διαδικασία απαξίωσης της έξω-ομάδας. Αυτή η αξιολογική συγκρότηση της έσω- και έξω-ομάδας επηρεάζει τις προσδοκίες σχετικά με τη συμπεριφορά του «Άλλου» και καθοδηγεί την ερμηνεία της δράσης του (Abrams & Hogg, 1990). Ταυτότητα και ετερότητα βρίσκονται σε διαλεκτική σχέση. Αυτή η διαλεκτική παράγει τη διαδικασία της ετεροποίησης (othering) ως μια διαδικασία δια της οποίας οι ταυτότητες τοποθετούνται, ταξινομούνται και νοηματοδοτούνται (Βρύζας, 2003· Cuche, 2001). Ρητορικά αυτό πραγματώνεται με την πολωμένη (ή πολωτική) επικοινωνία.

2.3 Δίπολο αντιπαράθεσης

Η πολωτική επικοινωνία χαρακτηρίζεται από τη λειτουργία του αντιθετικού δίπολου εμείς/αυτοί. “Εμείς” έχουμε πάντα δίκιο, “αυτοί” πάντα άδικο. Η πολωτική ρητορική αποσκοπεί να εργαλειοποιήσει τις διαιρέσεις και να εντείνει τις αντιθέσεις ανάμεσα σε ομάδες. Με την πολωτική ρητορική ο ομιλητής αναδεικνύοντας κοινά ταυτοτικά στοιχεία με μέρος του ακροατηρίου του παράγει συνταυτίσεις και ισχυροποιεί την έσω-ομάδα μέσω της αντιπαράθεσης με μία ετεροποιούμενη ομάδα (Ballard et al, 2023).

Η χρησιμοποίηση του δίπολου αντιπαράθεσης ως τρόπου καταγραφής της οργάνωσης των αντιθέσεων υποστηρίζεται από ορισμένες επιπλέον παραδοχές.

Πρώτον, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Amossy (2010: 42) όλες οι πράξεις ομιλίας συνιστούν παρουσίαση του εαυτού. Ο λόγος αποτελεί μία παρουσίαση της ταυτότητας του ομιλητή, άλλοτε έμμεση και άλλοτε άμεση, άλλοτε ασυνείδητη και άλλοτε εμπρόθετη και στρατηγικά κινητοποιημένη. Σε εμπειρικό υλικό, όπως το υπό ανάλυση στην παρούσα έρευνα, καταγράφονται τρία επίπεδα αυτό-παρουσίασης (self-presentation), ο ομιλητής μιλάει για τον εαυτό του, μιλάει για το κόμμα του ή την κυβέρνηση του ή/και μιλάει για τη χώρα (Van Dijk, 2005:78). Αυτά είναι τρία επίπεδα συγκρότησης ετεροταυτότητας και διαχείρισης εικόνας ο συνδυασμός των οποίων παράγει μία σύνθετη πολιτική εικονοποιία, καθιστώντας τα δίπολα αντιπαράθεσης ένα χρηστικό εργαλείο για να την αποτυπώσουν.

Δεύτερον, οι θετικές περιγραφές της έσω ομάδας και οι αρνητικές περιγραφές της έξω ομάδας, η δόμηση της εικόνας της μίας με την ταυτόχρονη αποδόμηση της εικόνας της άλλης είναι κεντρικά στοιχεία του πολιτικού λόγου (Van Dijk, 1998). Ο Van Dijk (1997) θεωρεί ότι ο ιδεολογικός λόγος είναι εκ φύσεως σε έναν βαθμό πολωμένος· με κάθε θετική προβολή της έσω-ομάδας να εμπεριέχει ρητά ή άρρητα μία αρνητική προβολή για την έξω-ομάδα. Ως εκ τούτου, προτείνει ως αναλυτικό εργαλείο το «ιδεολογικό τετράγωνο» (ideological square).

Το ιδεολογικό τετράγωνο αναγνωρίζει τέσσερις γενικές στρατηγικές λόγου οι οποίες λειτουργούν συνδυαστικά: πρώτον, δώστε έμφαση στις καλές μας ιδιότητες / ενέργειες· δεύτερον, τονίστε τις κακές τους ιδιότητες / ενέργειες· τρίτον, μετριάστε τις κακές μας ιδιότητες/ενέργειες και τέταρτον, μετριάστε τις καλές τους ιδιότητες / ενέργειες. Το δίπολο αντιπαράθεσης, που προτείνεται ως αναλυτικό εργαλείο στην παρούσα ανάλυση, αποτυπώνει επιμέρους αντιτίξεις στο ιδεολογικό τετράγωνο του Van Dijk (1997) ως μέρος ευρύτερων στρατηγικών αποτύπωσης της ετεροταυτότητας.

Οι αξιολογήσεις των πολιτικών είναι σε κάθε περίπτωση πολωμένες. Η παρουσίαση, για παράδειγμα, των κινήτρων «μας» ως αλτρουιστικών καθιστά τα κίνητρα των αντιπάλων μας εγωιστικά. Αυτό μπορεί να είναι ρητό αλλά όχι απαραίτητα. Η απόδοση θετικών χαρακτηριστικών σε έναν πολιτικό υπονοεί ότι αυτά απουσιάζουν από τον αντίπαλο του. Έτσι όταν

«εμείς» emphatically τονίζουμε τη δημοκρατικότητά μας υπονοείται ότι αυτό δεν αποτελεί ιδιότητα του αντιπάλου (Van Dijk 1997: 29–30). Τα δίπολα αντιπαράθεσης χρησιμοποιούνται για να καταγράψουν αντιστίξεις χαρακτηριστικών εικόνας των δρώντων πολιτικών υποκειμένων.

Για τις ανάγκες της εμπειρικής ανάλυσης της παρούσας έρευνας εισάγεται το σύμβολο «↔» το οποίο χρησιμοποιείται για να σηματοδοτεί την ένωση δύο αντιθετικών πόλων (ταυτότητα - ετερότητα) ή δύο αντιθετικών εννοιών ή δύο αντιθετικών ερμηνειών ή δύο αντίθετων χαρακτηριστικών εικόνας σε ένα δίπολο αντιπαράθεσης. Χρησιμοποιείται ως ένα εργαλείο για να αποτυπωθεί η ετεροταυτότητα, να εξεταστεί η οργάνωση των αντιθέσεων και ο καθορισμός της αντιπαλότητας καθώς και οι διαδικασίες δόμησης εικόνας.

3. Εμπειρική Ανάλυση

Στο εμπειρικό μέρος της έρευνας χρησιμοποιείται η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου. Εξετάζονται δίπολα αντιπαράθεσης τα οποία καταγράφονται σε επιλεγμένες δηλώσεις πολιτικών που εκφέρονται στο Ελληνικό Κοινοβούλιο κατά τη συνεδρία της 1^η Μαρτίου 2022. Η παρούσα έρευνα είναι πιλοτικού χαρακτήρα, η επιλογή των αποσπασμάτων ενδεικτική και τα ευρήματα δεν έχουν αξιώσεις αντιπροσωπευτικότητας για τον λόγο που αρθρώθηκε στο Ελληνικό Κοινοβούλιο σε σχέση με τη Ρωσική εισβολή στην Ουκρανία. Αυτό αποτελεί έναν βασικό περιορισμό της έρευνας.

Ο πολιτικός λόγος στο Ελληνικό κοινοβούλιο για την κρίση στην Ουκρανία σε μεγάλο βαθμό αποτελεί την εγχώρια έκφραση ευρύτερων διεθνοπολιτικών αφηγήσεων και ρητορικών στρατηγικών οι οποίες αποσκοπούν είτε στο να νομιμοποιήσουν, είτε στο να απονομιμοποιήσουν αποφάσεις διεθνούς πολιτικής. Αυτές οι αφηγήσεις και οι στρατηγικές αναπτύσσονται σταδιακά μετά την προσάρτηση της Κριμαίας στην Ρωσία το 2014 και φτάνουν σε πλήρωση, ως απότοκο της Ρωσικής εισβολής στην Ουκρανία, το 2022. Δρώντα πολιτικά υποκείμενα στο διεθνές και στο

ενδοκρατικό σύστημα αντλούν από τους ίδιους ρητορικούς τόπους και συντονίζονται σε κοινά ρητορικά σχήματα και στρατηγικές αφηγήσεις. Περιορισμοί στην έκταση του παρόντος κειμένου αποτρέπουν στο να αξιοποιηθεί ο διεθνής πολιτικός λόγος και οι αναλύσεις του ως στοιχείο σύγκρισης και ερμηνείας του Ελληνικού κοινοβουλευτικού λόγου. Αυτό συνιστά περιορισμό της παρούσας έρευνας.

Η διαδικασία εσωτερίκευσης ενός διεθνοπολιτικού γεγονότος γίνεται σε συνάρτηση με τα πλέον ισχυρά προϋπάρχοντα γνωσιακά σχήματα. Αυτά στην περίπτωση της Ελλάδας καθορίζονται από τα Ελληνο-τουρκικά. Για τον λόγο αυτό πριν αξιοποιήσουμε αναλυτικά τα δίπολα αντιπαράθεσης για την περίπτωση της Ουκρανίας τα αξιοποιούμε συνθετικά για την περίπτωση της Τουρκίας. Εξετάζουμε, δηλαδή, το πώς οργανώνονται τα δίπολα αντιπαράθεσης για να περιγράψει μία κατάσταση όπου η Ελλάδα απειλείται ευθέως από τον αναθεωρητισμό της Τουρκίας και η Ευρώπη συμμετέχει ως μία υπερκείμενη, μια υπερεθνική, οντότητα η οποία συνδέεται με την Ελλάδα.

Η δομή του πρωταρχικού δίπολου αντιπαράθεσης είναι: «Ταυτότητα: Ελλάδα ↔ Ετερότητα: Τουρκία».

Στην συνέχεια περνάμε στην έκφραση του δίπολου αντιπαράθεσης σε όρους χαρακτηριστικών εικόνας, μία διαδικασία απαραίτητη για τη διαμόρφωση της ετεροταυτότητας. Εδώ ενεργοποιούνται περισσότερα από ένα δίπολα:

Το πρώτο δίπολο έχει αναφορά στην κανονιστική θεωρία της δημοκρατίας:

«Ταυτότητα: Δημοκρατία ↔ Ετερότητα: Αυταρχική διακυβέρνηση». Στην συνέχεια ακολουθούν μία σειρά από διεθνοπολιτικά δίπολα αντιπαράθεσης:

«Ταυτότητα: Ειρήνη, Σταθερότητα ↔ Ετερότητα: Αναθεωρητισμός, επεκτατισμός,

«Ταυτότητα: Διεθνής Νομιμότητα ↔ Ετερότητα: Παραβίαση Διεθνούς Δικαίου

«Ταυτότητα: Λειτουργία υπέρ του NATO και της ΕΕ, αξιόπιστος σύμμαχος ↔ Ετερότητα: Συνδέσεις με Ρωσία, Κίνα, ταύτιση με εχθρούς της Δύσης, προβληματικός σύμμαχος, δυνάμει εχθρός».

Στη συνέχεια, χρησιμοποιείται ένα δευτερεύον δίπολο αντιπαράθεσης με το οποίο γίνεται η σύνδεση: «Ταυτότητα: Ευρώπη ως υπερεθνικός θεσμός στον οποίο ανήκει η Ελλάδα, μέτοχος στο κοινό αξιακό σύστημα ↔ Ετερότητα: Τουρκία ως απειλή για την Ευρώπη και τον ευρωπαϊκό τρόπο».

Η ανωτέρω ανάλυση είναι σχετική με το παρόν κείμενο επειδή το δίπολο με δομή: «Ταυτότητα: Ουκρανία ↔ Ετερότητα: Ρωσία» και το δίπολο με δομή «Ταυτότητα: Ελλάδα ↔ Ετερότητα: Τουρκία» έχουν κοινά δίπολα χαρακτηριστικών τα οποία διευκολύνουν τη διαδικασία συνταύτισης των πόλων της ετερότητας (Ρωσία=Τουρκία) και της ταυτότητας (Ουκρανία=Ελλάδα).

Τα δύο δίπολα «Σταθερότητα, Ειρήνη ↔ Επεκτατικός Αναθεωρητισμός, (Απειλή) Πόλεμος» και «Διεθνής Νομιμότητα ↔ Παραβίαση Διεθνούς Δικαίου» τα οποία είναι κεντρικά στην ετεροποίηση της Ρωσίας δεν αποτελούν για την Ελλάδα μία ευκαιριακή διαδικασία διαμόρφωσης εικόνας η οποία καθοδηγείται από τη δυναμική των γεγονότων. Τουναντίον, συνιστούν δομικά στοιχεία της κεντρικής στρατηγικής αφήγησης με βάση την οποία διαμορφώνεται διαχρονικά η αυτό-εικόνα και η στρατηγικά προβαλλόμενη διεθνής εικόνα της Ελλάδας. Μία εικόνα η οποία αντλεί από την Τουρκική επιθετικότητα στις Ελληνοτουρκικές σχέσεις. Είναι ένα ισχυρό, ιδιαίτερα διαθέσιμο πολιτιστικά και ως εκ τούτου κομβικό σχήμα στη διαδικασία νοηματοδότησης της εισβολής της Ρωσίας στην Ουκρανία, στη δόμηση της ετεροταυτότητας και στην ενσωμάτωση του διακρατικού στο ενδοκρατικό.

Στη συνέχεια εξετάζονται δύο δηλώσεις του Πρωθυπουργού Κυριάκου Μητσοτάκη (ΝΔ) στις οποίες καταγράφεται η ανωτέρω χρήση των δίπολων αντιπαράθεσης. Η πρώτη δήλωση καθορίζει τη φύση των γεγονότων:

Απόσπασμα 1: *«Θέλω να είμαι σαφής: Η ρωσική εισβολή έχει ως στόχο να αλλάξει με τη βία την αρχιτεκτονική ασφάλειας στην Ευρώπη. Οι απειλές του Ρώσου Προέδρου προς τη Σουηδία, προς τη Φινλανδία μιλούν μόνες τους. Είναι φανερό ότι εισερχόμαστε πια σε μια άλλη ιστορική εποχή, αντιμέτωποι με κινδύνους που πιστεύαμε πια ότι τους είχαμε ξερκίσει»*

Το πρωταρχικό στοιχείο σε αυτή τη δήλωση είναι το δρών πολιτικό υποκείμενο, η Ρωσία, η οποία εισβάλλει και απειλεί. Η εικόνα της Ρωσίας ως ετερότητα με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά είναι στο επίκεντρο της τοποθέτησης και προβάλλεται κατά τη συγκρότηση των δίπολων αντιπαράθεσης. Πρωταρχικό δίπολο αντιπαράθεσης (διακρατικό): «Ετερότητα: Ρωσία ↔ Ταυτότητα: Ευρώπη». Τα χαρακτηριστικά της εικόνας τα οποία αποδίδονται στην ετερότητα και στην ταυτότητα παράγονται από το σημασιολογικό δίπολο: «Ετερότητα: Εισβολή, Απειλή, Αναθεωρητισμός ↔ Ταυτότητα: Νομιμότητα, Σταθερότητα, Διεθνές Δίκαιο».

Η συγκρότηση του δίπολου αντιπαράθεσης με την Ελλάδα είναι πιο πλάγια. Η Ελλάδα συμμετάσχει στην, ως μέρος της ευρύτερης πολιτικής ενότητας/οντότητας, «Ευρώπη» μέσα από μία διαδικασία εσωτερίκευσης της απειλής που συνιστά η πράξη της Ρωσίας για την Ελλάδα και την Ευρώπη. Η Ελλάδα δεν εμφανίζεται να απειλείται ευθέως, αλλά η απειλή πραγματοποιείται δια της τεθλασμένης, μέσω της αλλαγής των συνθηκών στο διεθνές πεδίο που επιφέρει η εισβολή της Ρωσίας ακόμα και για κράτη στον πυρήνα της Ευρώπης, ακόμα και για κράτη με παρελθόν ουδετερότητας, όπως οι Σκανδιναβικές χώρες. Στη δεύτερη δήλωση η χρήση των δίπολων αντιπαράθεσης είναι ακόμα πιο ξεκάθαρη:

Απόσπασμα 2: *«Η επέμβαση της Ρωσίας στην Ουκρανία είναι μια κατάφωρη παραβίαση του διεθνούς δικαίου και για μια χώρα η οποία έχει κάνει την υπεράσπιση του διεθνούς δικαίου σημαία στον αγώνα υπεράσπισης των δικών μας κυριαρχικών δικαιωμάτων οποιαδήποτε ολιγωρία, οποιαδήποτε αμφιθυμία, οποιαδήποτε αίσθηση ότι δεν είμαστε σίγουροι για το πού πατάμε και πού κατευθυνόμαστε, πιστεύω ότι τελικά θα ζημίωνε τα εθνικά συμφέροντα».*

Το πρώτο δίπολο έχει δομή: «Ταυτότητα: Ουκρανία ↔ Ετερότητα: Ρωσία». Τα χαρακτηριστικά εικόνας σε κάθε πόλο αποδίδονται μέσω του σημασιολογικού δίπολου: «Ταυτότητα: Υπεράσπιση διεθνούς δικαίου ↔ Ετερότητα: Καταπάτηση διεθνούς δικαίου».

Το δεύτερο δίπολο έχει δομή: «Ταυτότητα: Ελλάδα ↔ Ετερότητα: Ρωσία». Η χώρα συνδέεται με το διεθνοπολιτικό σύστημα. Η σύνδεση γίνεται μέσω της ταύτισης των στοιχείων της ταυτότητας στα δύο δίπολα

αντιπαράθεσης μέσω του διεθνούς δικαίου: Ταύτιση: «Ελλάδα=Διεθνές Δίκαιο=Ουκρανία».

Το τρίτο δίπολο αντιπαράθεσης αφορά τις διαφορετικές στάσεις της ελληνικής κυβέρνησης. Αυτή αποτελεί μία τυπική διαδικασία ενσωμάτωσης του διεθνοπολιτικού στην εσωτερική πολιτική. Καθορίζεται ένα δίπολο αντιπαράθεσης ανάμεσα σε δύο στάσεις, τη θεωρούμενη ως «σωστή» και τη θεωρούμενη ως «λάθος». Στη συνέχεια, μέσω της ταύτισης με αυτές τις στάσεις διαμορφώνονται εικόνες.

Εν προκειμένω, το δίπολο αντιπαράθεσης των στάσεων έχει τη μορφή: «Σωστή Στάση: Δυναμική στάση ↔ Λάθος Στάση: Ολιγωρία». Αυτό συνοδεύεται και νοηματοδοτείται από ένα δίπολο συνεπαγωγών: «Σωστή στάση: Υπεράσπιση κυριαρχικών μας δικαιωμάτων ↔ Λάθος στάση: Ζημίωση εθνικών μας συμφερόντων».

Αυτό που σταδιακά χτίζεται είναι η ένταξη στον ελληνικό πολιτικό ανταγωνισμό τον οποίο ολοκληρώνει το τρίτο δίπολο αντιπαράθεσης. Αυτός είναι ένας κεντρικός ρητορικός τρόπος για τέτοιες περιπτώσεις. Η εξέλιξη του είναι κλιμακωτή και κάθε βήμα οδηγεί στο επόμενο: Δίπολο αντιπαράθεσης σε ζήτημα εξωτερικής πολιτικής → Σύνδεση της χώρας με το ζήτημα εξωτερικής πολιτικής με όρους ετεροταυτότητας → Αξιολόγηση προτεινόμενων πολιτικών για το ζήτημα πολιτικής → Χρήση των πολιτικών για την αξιολόγηση των δρώντων πολιτικών υποκειμένων στο ενδοκρατικό επίπεδο. Με το τελευταίο επίπεδο ολοκληρώνεται η διαδικασία ένταξης στο ενδοκρατικό, με τη διαμόρφωση εικόνας για τα κόμματα και τους πολιτικούς στο εσωτερικό της χώρας.

Η χρήση των δίπολων αντιπαράθεσης στο λόγο του Πρωθυπουργού δείχνει ότι ενεργά θέτει την κυβέρνηση και τη χώρα στην έσω-ομάδα της ευρωπαϊκής κοινότητας και ότι αυτή η κίνηση, αξιολογείται από τον ίδιο, τόσο κανονιστικά όσο και στρατηγικά ορθή. Αυτή η διαδικασία δόμησης της ταυτότητας συνεπάγεται με την εμπέδωση της εικόνας, ότι τα μέτρα πολιτικής τα οποία προτείνει η ελληνική κυβέρνηση είναι νομιμοποιημένα επειδή έχουν ευθυγραμμιστεί με τα κελεύσματα της διεθνούς κοινότητας, ενώ οι εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις προβάλλονται ως εκ των πραγμάτων απονομιμοποιημένες.

Ο Van Dijk, (2005:81) στην ανάλυση του κοινοβουλευτικού λόγου με τον οποίο ο Πρωθυπουργός της Ισπανίας αιτιολόγησε τη συμμετοχή της Ισπανίας στην επέμβαση κατά του Ιράκ το 2003, αναρωτιέται:

«Γιατί είναι πολιτικά σημαντικό να επαναλαμβάνεται συνεχώς ότι ο Σαντάμ Χουσεϊν είναι ένας πολύ κακός άνθρωπος; Γιατί δίνεται έμφαση σε αυτό το στοιχείο δεδομένου ότι δεν υπάρχει κάποια ουσιαστική αντίθεση σε αυτό το στοιχείο ούτε από την αξιωματική αντιπολίτευση, ούτε από την κοινή γνώμη; Ποιες είναι λοιπόν οι πρακτικές συνεπαγωγές αυτών των συνεχών επιθέσεων;»

Η απάντηση που δίνει ο ίδιος ο Van Dijk (2005), είναι ότι αποτελεί μία μορφή δια της τεθλασμένης απονομιμοποίησης της αξιωματικής αντιπολίτευσης η οποία, ενώ συμφωνεί ως προς την αξιολόγηση του Σαντάμ, διαφωνεί ως προς τα προτεινόμενα μέτρα πολιτικής (συμμετοχή στις στρατιωτικές επιχειρήσεις). Αυτή η αντίστιξη ερμηνεύεται ως *«ασυμβίβαστη με τις ανθρωπιστικές και κοινωνικές αξίες της (σοσιαλιστικής) αντιπολίτευσης. Έτσι, μη υποστηρίζοντας τις κρατικές πολιτικές η σοσιαλιστική αντιπολίτευση προδίδει η ίδια τις ίδιες της τις αρχές και, ως εκ τούτου, δεν μπορούμε να την εμπιστευτούμε»* (Van Dijk, 2005:81). Η βιβλιογραφία εδώ καταγράφει έναν τρόπο αξιοποίησης του διεθνοπολιτικού γεγονότος για ρητορικές επιθέσεις στο ενδοκρατικό επίπεδο. Η διαδικασία αυτή εντατικοποιεί τις αρνητικές αναπαραστάσεις του διεθνοπολιτικού «Άλλου» για να ικανοποιήσει τις ανάγκες πειθούς της εσωτερικής πολιτικής σκηνής.

Η έκταση και η ένταση της χρήσης αυτού του ρητορικού τρόπου πρέπει να ελεγχθεί σε μία συστηματικότερη επισκόπηση του λόγου, για τη Ρωσική εισβολή στην Ουκρανία, στην Ελλάδα. Η λειτουργία αυτού του μηχανισμού θα μπορούσε να ερμηνεύσει την αμυντική στάση ορισμένων κομμάτων της αντιπολίτευσης.

Στη συνέχεια εξετάζεται μία δήλωση του Αρχηγού της Αξιωματικής Αντιπολίτευσης Αλέξη Τσίπρα, (ΣΥΡΙΖΑ):

Απόσπασμα 3: *«Είναι φανερό, όμως, ότι δεν αρκεί να μένουμε σήμερα στις όποιες διαπιστώσεις, πολύ περισσότερο να κρυφτούμε πίσω από αυτές. Η Ουκρανία τούτη την ώρα φλέγεται και οφείλουμε να δράσουμε άμεσα και*

αποτελεσματικά, για να στηρίξουμε τον ουκρανικό λαό, για να δώσουμε χώρο στη διπλωματία και στον διάλογο.»

Στη δήλωση αυτή, παρά το ελλειπτικό ρητορικό ύφος, καταγράφονται τρία δίπολα αντιπαράθεσης. Το πρώτο καθορίζει τους άξονες της διεθνοπολιτικής αντιπαράθεσης. Το δεύτερο συσχετίζει την Ελλάδα με αυτή την αντιπαράθεση, ενώ το τρίτο δίπολο αφορά τον ελληνικό κομματικό ανταγωνισμό. Το αμιγώς διακρατικό δίπολο έχει δομή: «Ταυτότητα: Ουκρανία ↔ Ετερότητα: Ρωσία». Το δεύτερο δίπολο που συσχετίζει την Ελλάδα με την αντιπαράθεση έχει δομή: «Ταυτότητα: Ελλάδα ↔ Ετερότητα: Ρωσία». Ενώ στο επίπεδο των χαρακτηριστικών εικόνας που αποδίδονται δομείται από το σημασιολογικό δίπολο: «Ταυτότητα: Διεθνές Δίκαιο / Αμυνόμενος ↔ Ετερότητα: Παραβίαση Διεθνούς Δικαίου / Επιθετικός Αναθεωρητισμός». Το τρίτο δίπολο που σχετίζεται με την εσωτερική πολιτική σκηνή έχει δομή: «Ταυτότητα: αξιωματική αντιπολίτευση ΣΥΡΙΖΑ ↔ Ετερότητα: Ετερότητα: κυβέρνηση ΝΔ», ενώ στο επίπεδο των χαρακτηριστικών εικόνας: «Ταυτότητα: αποφασιστικότητα, άμεση κινητοποίηση ↔ Ετερότητα: Ετερότητα: αναβλητικότητα, ενεργειολογία».

Στο δεύτερο δίπολο, η Ελλάδα ταυτιζόμενη με την Ουκρανία ταυτίζεται με τον ηρωικά αμυνόμενο και το διεθνές δίκαιο, ενώ για την ετερότητα γίνεται αναγωγή στον επιθετικό αναθεωρητισμό. Αυτός είναι ένας από τους βασικούς ρητορικούς τρόπους σε αυτή την κοινοβουλευτική συζήτηση όπου οι αναφορές στον επιθετικό αναθεωρητισμό είτε ρητές είτε υπονοούμενες αποτελούν δρόμο συνταύτισης της Ρωσίας με την Τουρκία.

Τα δύο πρώτα δίπολα αντιπαράθεσης είναι προϋπόθεση για να ενεργοποιηθεί το τρίτο δίπολο με το οποίο επιτυγχάνεται η διαδικασία διαμόρφωσης της εικόνας του κόμματος και της αποδόμησης της εικόνας του αντιπάλου κόμματος. Δηλαδή, με το τρίτο δίπολο ευθέως αξιοποιείται λειτουργικά το διεθνές γεγονός για τις ανάγκες του κομματικού ανταγωνισμού στην Ελλάδα.

Στη συνέχεια εξετάζεται μία ακόμα δήλωση του αρχηγού της Αξιωματικής αντιπολίτευσης όπου καταγράφεται εναργέστερα η δόμηση της ταυτότητας δια της αντιπαραβολής με την ετερότητα:

Απόσπασμα 4: *«Αυτές τις κρίσιμες στιγμές πιστεύω ότι απαιτείται από όλους μας να σταθούμε στο ύψος των περιστάσεων. Απαιτείται, θα έλεγα, εθνική σύνεση, ανθρωπιστική ευαισθησία, πολιτική ελικρίνεια και αποφασιστικότητα. Είναι στιγμές που επιτάσσουν το εθνικό να ταυτίζεται με την αλήθεια, με την αυτοσυγκράτηση, με την αποφυγή της παγίδας να μετατρέψουμε μια διεθνή κρίση σε κομματική και μικροκομματική ακρισία, να σταθούμε στο ύψος των περιστάσεων. Φοβάμαι ότι σε πολλά σημεία της τοποθέτησης του Πρωθυπουργού το μυαλό του ήταν στους πολιτικούς του αντιπάλους και όχι στον Πούτιν και στον Ερντογάν»*

Εδώ, καταγράφονται δύο δίπολα αντιπαράθεσης ένα ενδοκρατικό και ένα διακρατικό. Το ενδοκρατικό δίπολο αντιπαράθεσης είναι κυρίαρχο και έχει μία σαφώς εικονοποιητική λειτουργία η οποία αφορά κόμματα και όχι κράτη. Η εστίαση είναι στην ετερότητα. Ο ομιλητής χρησιμοποιεί αρνητικούς χαρακτηρισμούς για την ετερότητα όπως «μικροκομματική ακρισία», ενώ μιλάει για τον εαυτό του πλαγίως περιγράφοντας κριτήρια ορθής λειτουργίας τα οποία αρνείται στον αντίπαλο: «εθνική σύνεση, ανθρωπιστική ευαισθησία, πολιτική ελικρίνεια και αποφασιστικότητα... αλήθεια, με την αυτοσυγκράτηση».

Το δίπολο αντιπαράθεσης που προκύπτει έχει την εξής δομή: «Ετερότητα: Πρωθυπουργός (κυβέρνηση Νέας Δημοκρατίας) ↔ Ταυτότητα: ΣΥΡΙΖΑ». Ενώ οι αναγωγές σε καταστάσεις και χαρακτηριστικά εικόνες γίνονται με τα σημασιολογικά δίπολα: «Ετερότητα: Κομματικό συμφέρον / κομματισμός ↔ Ταυτότητα: Εθνικό συμφέρον» και «Ετερότητα: Ανευθυνότητα ↔ Ταυτότητα: Υπευθυνότητα».

Η αναγωγή στο διακρατικό δίπολο αντιπαράθεσης είναι επουσιώδης για τη διαδικασία κατασκευής εικόνας των δρώντων υποκειμένων και λειτουργεί συμπληρωματικά στη συγκεκριμένη δήλωση. Το διακρατικό δίπολο δομείται στον άξονα: Ταυτότητα: Ελλάδα ↔ Ετερότητα: Πούτιν, Ερντογάν.

Ένας τρόπος ενσωμάτωσης του διεθνοπολιτικού γεγονότος στο ενδοκρατικό πλαίσιο αναφοράς διέπεται από τη λογική της συσπείρωσης-γύρω-από-τη-σημαία⁶. Η πολιτική αξιοποίηση αυτού του μηχανισμού

⁶ Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή συγκεκριμένα και έντονα εστιασμένα γεγονότα με υψηλό διακύβευμα, μπορούν να αυξήσουν σημαντικά την υποστήριξη προς την κυβέρνηση στις δημοσκοπήσεις. Η

τείνει να γίνεται από την Κυβέρνηση και λαμβάνει τη μορφή της μεγέθυνσης των διακυβευμάτων της κρίσης ώστε η μεγέθυνση της απειλής και του ρίσκου να μεγιστοποιήσουν τη συσπείρωση και να σιγάσουν την κριτική κρατώντας το θέμα στη σφαίρα της συναίνεσης. Η αναμενόμενη από αυτόν τον τρόπο συμβολική σύγκρουση είναι ανάμεσα στην κυβέρνηση, η οποία προσπαθεί να κρατήσει το θέμα στη σφαίρα της συναίνεσης και της αντιπολίτευσης η οποία προσπαθεί να το φέρει στη σφαίρα της νομιμοποιημένης διαφωνίας ⁷. Το δίπολο «Ταυτότητα: Εξυπηρέτηση εθνικού συμφέροντος ↔ Ετερότητα: Εξυπηρέτηση κομματικού συμφέροντος» είναι ένα προνομιακό σχήμα το οποίο χρησιμοποιεί η κυβέρνηση για να αποδομήσει την αντιπολίτευση.

Εν προκειμένω, συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο. Στη δήλωση 3 παρατηρούμε ότι το δίπολο αυτό αξιοποιείται από την αντιπολίτευση. Μία ερμηνεία είναι ότι το κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης θεωρεί ότι το συγκεκριμένο ζήτημα εξωτερικής πολιτικής έχει αρνητική αποφασιστική αξιοποίηση⁸, γι' αυτό και χρησιμοποιεί τις δυνατότητες που προσφέρει η συσπείρωση-γύρω-από-τη-σημαία, προκειμένου να το θέσει εκτός του χώρου της νομιμοποιημένης διαφωνίας, ως ένα αμυντικό εργαλείο για την ουδετεροποίηση του θέματος.

Στη συνέχεια εξετάζεται μία ακόμα δήλωση του αρχηγού της Αξιωματικής Αντιπολίτευσης όπου καταγράφεται εναργέστερα η δόμηση της ταυτότητας δια της αντιπαραβολής με την ετερότητα:

Απόσπασμα 5: *«Και αν η βασική ευθύνη -δεν υπάρχει αμφιβολία- ανήκει σε αυτόν που σήμερα παραβιάζει τη διεθνή νομιμότητα, ανήκει δηλαδή, στις επιλογές του Προέδρου Πούτιν, θα ήταν ωστόσο λάθος να προσποιηθούμε*

υποστήριξη αποτελεί θετική έκφραση ανησυχίας. Διευκολύνει την ηγεσία στη διαχείριση της κρίσης παρέχοντας την υψηλή νομιμοποιητική βάση και μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων. Στις έντονες εκφάνσεις του φαινομένου το κομματικό σύστημα και συνολικά το σύστημα πολιτικής επικοινωνίας τείνει να ευθυγραμμίζεται με την κυβέρνηση. Η κατάσταση, το ζήτημα πολιτικής που κινητοποιεί τη συσπείρωση βγαίνει από τη σφαίρα της νομιμοποιημένης διαφωνίας όπου επιτρέπονται οι κομματικές αντιπαραθέσεις και μπαίνει στη σφαίρα της συναίνεσης. Για τη θεωρία της συσπείρωσης βλ. Baker & Oneal, (2001)· Baum, & Groeling, (2007).

⁷ Για τον ορισμό των εννοιών βλ. Hallin, 1994:54.

⁸ Σύμφωνα με τη θεωρία της αποφασιστικής αξιοποίησης (instrumental actualization) κατά τη διάρκεια μίας δημόσιας αντιπαράθεσης εμφανίζονται γεγονότα, που από τη φύση τους λειτουργούν υπέρ της μίας ή της άλλης πλευράς. Η ανάδυση και η αυξημένη δημοσιοποίηση αυτών των γεγονότων ενισχύει την πλευρά, υπέρ της οποίας λειτουργούν. Ουσιαστικά αυτή είναι μία διαδικασία πειθούς μέσω της χειραγώγησης της θεματολογίας και όχι μέσω επιχειρηματολογίας (Brosius & Kerplinger, 1992).

ότι δε βλέπουμε και τα λάθη και τις ευθύνες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που επέτρεψαν να φτάσουν τα πράγματα ως εδώ, την αδυναμία της να έχει έναν ισχυρό ρόλο, μια ισχυρή γεωπολιτική παρουσία, παρεμβατική στις διεθνείς εξελίξεις, την παθητικότητά της σε μια σειρά από παραβιάσεις του διεθνούς δικαίου στο παρελθόν. Ή μήπως δεν έγιναν όλα αυτά; Γιατί το διεθνές δίκαιο κανείς δεν μπορεί να το επικαλείται *à la carte*. Δεν έχει άλλη βαρύτητα σε άλλα μήκη και πλάτη γεωγραφικά του πλανήτη το διεθνές δίκαιο. Όσα έχουν γίνει στην Ευρώπη και στον κόσμο τις τελευταίες δεκαετίες οδήγησαν στην έκπτωση του διεθνούς δικαίου, στην παραβίαση και την επίκλησή του κατά βούληση και άνοιξαν τις κερκόπορτες, που επιτρέπουν στους ισχυρούς να επιβάλουν τη θέλησή τους στους λιγότερο ισχυρούς πολύ συχνά και με τα όπλα»

Στη δήλωση αυτή καταγράφεται μία διαδικασία ετεροποίησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης μέσω της οποίας της αποδίδεται μέρος της ευθύνης για τα γεγονότα. Δεν απορρίπτεται η σημασία της Ε.Ε. ούτε η συμμετοχή της Ελλάδας σε αυτή. Το πρώτο δίπολο αντιπαράθεσης έχει τη δομή «Ταυτότητα: Ευρωπαϊκή Ένωση (οργανισμός που ανήκει η Ελλάδα) ↔ Ετερότητα: Ρωσία». Αυτό το δίπολο, ωστόσο, βρίσκεται σε δεύτερο πλάνο. Το κυρίαρχο δίπολο της δήλωσης εδράζεται σε μία αντίστιξη ανάμεσα σε δύο ρόλους της Ευρωπαϊκής Ένωσης: ανάμεσα σε έναν θετικό, ιδεατό ρόλο και σε έναν υφιστάμενο αρνητικό. Το δίπολο των ρόλων της Ευρωπαϊκής Ένωσης δομείται ως εξής: «Ταυτότητα: Θετικός ρόλος Ευρωπαϊκής Ένωσης = ισχυρή γεωπολιτική παρουσία, παρεμβατική στις διεθνείς εξελίξεις ↔ Ετερότητα: Αρνητικός Ρόλος Ευρωπαϊκής Ένωσης = παθητικότητά της σε μια σειρά από παραβιάσεις του διεθνούς δικαίου στο παρελθόν, ενίσχυση ισχυρών». Το δίπολο αυτό ενισχύεται από την επιχειρηματολογική δομή των διπλών κριτηρίων.

Στα δύο δίπολα αντιπαράθεσης υπάρχει ταύτιση στη θέση της ταυτότητας. Η ταυτότητα στο δεύτερο δίπολο αντιπαράθεσης καθιστά την αντιπαράθεση ταυτότητας και ετερότητας στο πρώτο δίπολο αντιπαράθεσης διαυγή και ισχυρή. Υπονοείται ότι ο ρόλος της ετερότητας στα δύο δίπολα, εάν δεν ταυτίζεται τουλάχιστον έχει μεγάλη συνάφεια. Ουσιαστικά, όταν η ΕΕ υιοθετεί τον ρόλο που περιγράφει η ετερότητα στο κανονιστικό δίπολο είτε δεν έχει και μεγάλη διαφορά από την

ετεροποιούμενη Ρωσία, είτε αποτελεί μία προϋποτιθέμενη μεταβλητή για την ενεργοποίηση του Ρωσικού αναθεωρητισμού.

Στη συνέχεια, εξετάζονται τα δίπολα αντιπαράθεσης σε δύο δηλώσεις του Κυριάκου Βελόπουλου, Προέδρου του κόμματος Ελληνική Λύση. Η πρώτη αφορά στην ετεροποίηση του NATO και δείχνει την εργαλειοποίηση των ιστορικών αναλογιών⁹ στη δόμηση δίπολων αντιπαράθεσης:

Απόσπασμα 6: *«Κύριε Πρωθυπουργέ, είπατε ότι η Ρωσία δεν κινδυνεύει από κανέναν. Τι λέτε; Και το NATO τι δουλειά έχει στα σύνορά της, αφού δεν κινδυνεύει από κανέναν; Τι δουλειά έχει το NATO στα σύνορα της Ρωσίας; Να τα λέμε όλα εδώ. Το NATO λένε κάποιοι ότι είναι ένας αμυντικός μηχανισμός. Πόσο αμυντικός είναι ένας μηχανισμός, όταν βομβαρδίζει τη Γιουγκοσλαβία, δεν κατάλαβα ποτέ μου, αλλά δεν έχει σημασία. Κάνει τη δουλειά του»*

Η αρχιτεκτονική των δίπολων αντιπαράθεσης σε αυτή τη δήλωση έχει ως εξής: Πρώτο δίπολο αντιπαράθεσης – διακρατικό, ιστορική αναλογία. Δομή: «Ταυτότητα: Γιουγκοσλαβία ↔ Ετερότητα: NATO». Χαρακτηριστικά εικόνες: «Ταυτότητα: Αμυνόμενος / Διεθνές Δίκαιο ↔ Ετερότητα: Επιτιθέμενος / Παραβίαση Διεθνούς Δικαίου».

Δεύτερο δίπολο αντιπαράθεσης - διακρατικό, συγχρονία. Δομή δίπολου: «Ταυτότητα: Ρωσία ↔ Ετερότητα: NATO». Χαρακτηριστικά Εικόνες: «Ταυτότητα: Αμυντική χώρα, Απειλούμενη ↔ Ετερότητα: Επιθετική, απειλεί». Υπονοείται το «αναθεωρητική» αλλά δεν είναι ρητό. Τρίτο δίπολο αντιπαράθεσης, αφορά το ενδοκρατικό επίπεδο και σε αυτή τη δήλωση είναι υποβόσκων. Η δομή τους είναι: «Ταυτότητα: Ελληνική Λύση ↔ Ετερότητα: κυβέρνηση ΝΔ».

Σύμφωνα με τον Khong (1992) οι ιστορικές αναλογίες βοηθούν να οριστεί η φύση της κατάστασης, να καθοριστούν τα διακυβεύματα και να αξιολογηθεί η ηθική διάσταση των επιλογών. Με την ιστορική αναλογία

⁹ Μια ιστορική αναλογία είναι η σύνδεση ενός γνωστού γεγονότος του παρελθόντος με τρέχουσες περιστάσεις. Το ιστορικό γεγονός αποτελεί το γνωστό σύστημα (πηγή) με βάση το οποίο ερμηνεύεται η τρέχουσα κατάσταση η οποία και αποτελεί το άγνωστο σύστημα (στόχος). Οι ιστορικές αναλογίες διαφέρουν από κάθε άλλο είδος σύγκρισης, μεταφοράς ή αξιοποίησης του αναλογικού συλλογισμού στο ότι το σύστημα βάση αφορά αποκλειστικά αναγνωρισμένα ιστορικά γεγονότα (Ariely, 2020:2).

του βομβαρδισμού της Γιουγκοσλαβίας πραγματοποιούνται και οι τρεις αυτές λειτουργίες. Επιπλέον, ο ομιλητής συγκροτεί την εικόνα του NATO ως επιτιθέμενου για να ενισχύει την εικόνα της εξ ανάγκης επιθετικότητας της Ρωσίας ως μία πράξη άμυνας. Η ιστορική αναλογία εδώ, πέρα της διαγνωστικής αξίας της, λειτουργεί και ως εργαλείο διεθνοπολιτικής εικονοποιίας. Το NATO στην τρέχουσα ιστορική συγκυρία της Ρωσικής εισβολής στην Ουκρανία λειτουργεί ως σημαίνον μέρος της ταυτότητας και με αυτή την ιστορική αναλογία τοποθετείται στη θέση της ετερότητας, ενώ μέσω της ιστορικής αναγωγής αντλούνται αρνητικά χαρακτηριστικά εικόνες τα οποία το επαναπροσδιορίζουν. Καταγράφεται εδώ η στρατηγική της δια της ιστορικής αναλογίας κινητοποίηση της ετερότητας για να διεμβολήσει μία κυρίαρχη στη σύγχρονη διαδικασία δόμησης ταυτότητας.

Στη δεύτερη δήλωση του Κυριάκου Βελόπουλου καταγράφεται η χρήση δίπολων αντιπαράθεσης για την αποδόμηση της εικόνας της Κυβέρνησης:

Απόσπασμα 7: «Όμως, πρέπει να σας πω ότι οι Ισραηλινοί, τους οποίους θαυμάζω, κύριε Πρωθυπουργέ, τήρησαν μία στάση σιωπής. Είπαν να βοηθήσουν σιωπηρώς, όχι φωνάζοντας και αλαλάζοντας. Με σοβαρότητα, συνέπεια, υπογείως προσπάθησαν να βοηθήσουν. Παρά τη στενότητα σχέση με τις Ηνωμένες Πολιτείες, το Ισραήλ τήρησε μια στάση σοβαρή. Εύλογο, πολύ εύλογο, ξέρετε και για μένα σωστό να κοιτάς πρώτα το συμφέρον της πατρίδος σου και μετά να κοιτάς το συμφέρον οποιουδήποτε άλλου.»

Εδώ υπάρχει άρρητο δίπολο αντιπαράθεσης «Ρωσία ↔ Ουκρανία» το οποίο λειτουργεί ως φόντο για τη δόμηση της ετεροταυτότητας και δεν απασχολεί την ανάλυση. Η βασική αντίστιξη είναι σε διαφορετικές στάσεις κυβερνήσεων απέναντι στην κατάσταση.

Το βασικό δίπολο έχει δομή: «Ταυτότητα: Κυβέρνηση Ισραήλ ↔ Ετερότητα: Κυβέρνηση Ελλάδας». Πάνω σε αυτή τη δομή αντιπαραβάλλονται στη συνέχεια πράξεις οι οποίες με τη σειρά τους ανάγουν σε ιδιότητες. Με τον τρόπο αυτό ολοκληρώνεται μία διαδικασία αποδόμησης εικόνας. Το δεύτερο δίπολο που αφορά τις πράξεις δομείται ως εξής: «Ταυτότητα: Στάση σιωπηρής και υπόγεια υποστήριξης ↔

Ετερότητα: Υποστήριξη μέσω φωνών και αλαλαγμών». Με το τρίτο δίπολο γίνεται η αναγωγή από τις πράξεις στις ιδιότητες. Η δομή του είναι: «Ταυτότητα: Ικανοποίηση Εθνικού Συμφέροντος ↔ Ετερότητα: Ικανοποίηση αλλότριων συμφερόντων». Αυτό το σύστημα δίπολων μπορεί να επεκταθεί με την προθήκη σημασιολογικών δίπολων με βάση τα οποία γίνεται η αναγωγή από τις ιδιότητες στα χαρακτηριστικά εικόνες. Δίπολα ιδιοτήτων που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σε αυτή την περίπτωση είναι: «Ταυτότητα: Χρήσιμοι ↔ Ετερότητα: Άχρηστοι», «Ταυτότητα: Ικανοί ↔ Ετερότητα Ανίκανοι». Αυτή η αρχιτεκτονική των δίπολων συνιστά έναν τρόπο αξιοποίησης του διεθνοπολιτικού γεγονότος στην εικονοποιία της εσωτερικής πολιτικής σκηνής.

Η ανάλυση ολοκληρώνεται με τη διερεύνηση των δίπολων αντιπαράθεσης τα οποία οργανώνουν μία δήλωση του ΓΓ του ΚΚΕ Δημήτρη Κουτσούμπα:

Απόσπασμα 8: *«Δικό τους είναι το τάγμα Αζόφ που καμαρώνει με τα σύμβολα των Ες-Ες και είχαν συνεργασία εδώ, όπως ξέρετε όλοι σας, με την εγκληματική Χρυσή Αυγή. Η ομάδα αυτή πρωτοστατεί και σήμερα μέσα από τον κρατικό μηχανισμό του Ζελένσκι στις επιθέσεις κατά ρωσόφωνων και άλλων. Σήμερα το τάγμα αυτό συμμετέχει στις σφοδρές μάχες με τις ρωσόφωνες πολιτοφυλακές. Να σας πουν οι Έλληνες ομογενείς, κύριε Δένδια, της ανατολικής Ουκρανίας, για τους οποίους κόπτεστε, ποιος είναι ο ρόλος και τι κάνουν αυτά τα φασιστικά καθάρματα και σε βάρος της ελληνικής Ομογένειας, ιδιαίτερα περισσότερο όσοι είναι ρωσόφιλοι απ' αυτούς, που δεν είναι βέβαια –όπως ξέρετε- και λίγοι. Συνεπώς, είναι υποκρισία όσων κάνουν πως δεν ξέρουν μόνο και μόνο για να υπηρετούν την πολεμική προπαγάνδα υπέρ του ΝΑΤΟ και της Ευρωπαϊκής Ένωσης»*

Στη δήλωση αυτή η λειτουργία των δίπολων αντιπαράθεσης υποστηρίζεται από μία σειρά διαδικασιών συνταύτισης. Η πρώτη διαδικασία συνταύτισης εξομοιώνει το Τάγμα Αζόφ με τα Ες-Ες και τη Χρυσή Αυγή και μέσω αυτής της εξομοίωσης το νοηματοδοτεί και κατασκευάζει την εικόνα του. Οι συνταυτίσεις τοποθετούν το Ταγμα Αζόφ στη θέση της δαιμονοποιημένης ετερότητας.

Δύο δίπολα αντιπαράθεσης κινητοποιούνται άρρητα και συνεισφέρουν στη δαιμονοποίηση του Τάγματος Αζόφ: Το πρώτο δίπολο έχει δομή: «Ετερότητα: Ες-Ες ↔ Ταυτότητα: Δημοκρατία, Σύμμαχοι, Πολιτισμένος κόσμος». Η ταύτιση με τα Ες-Ες συνιστά ιστορική αναλογία και συνάδει με έναν από τους βασικούς τόπους που χρησιμοποιεί η Ρωσία για να απονομιμοποιήσει την Ουκρανία, αυτόν της ναζιστοποίησης. Το δεύτερο δίπολο έχει τη δομή: «Ετερότητα: Χρυσή Αυγή ↔ Ταυτότητα: Δημοκρατικό τόξο» και νοηματοδοτεί το Τάγμα Αζόφ μέσω της σύνδεσης του με εγκώριες αντιπαραθέσεις ενεργές και με υψηλό αξιολογικό φορτίο.

Η δεύτερη διαδικασία συνταύτισης εξομοιώνει το Τάγμα Αζόφ με τον «κρατικό μηχανισμό του Ζελένσκι». Στη δήλωση αυτή ο Ζελένσκι λειτουργεί ως προσωποποίηση της Ουκρανίας. Μέσω της διαδικασίας συνταύτισης αρνητική αξιολόγηση και χαρακτηριστικά εικόνας διαχέονται από τα Τάγματα Αζόφ μέσω της εικόνας του Ζελένσκι στην εικόνα της Ουκρανίας.

Στη συνέχεια, χρησιμοποιείται ένα απλό δίπολο αντιπαράθεσης χωρίς σαφή προσδιορισμό της ετεροταυτότητας: «Τάγμα Αζόφ ↔ Ρωσόφωνες πολιτοφυλακές». Ακολουθεί ένα ακόμα δίπολο: «Ετερότητα: Τάγμα Αζόφ ↔ Ταυτότητα: Ελληνική Ομογένεια». Εδώ, η ενεργοποίηση του στοιχείου της ετεροταυτότητας γίνεται με δύο τρόπους: πρώτον, το στοιχείο της θυματοποίησης που έχει σαφές πρόσημο και δεύτερον, την αναφορά σε «Έλληνες» και «ελληνικό» όρους οι οποίοι ευθέως ανάγουν στην εθνική ταυτότητα.

Η συσχέτιση με το ελληνικό κομματικό σύστημα γίνεται με το δίπολο υπό τη δομή: «Ταυτότητα: ΚΚΕ ↔ Ετερότητα: Κυβέρνηση ΝΔ – Κόμματα κατά Ρωσίας». Ακολουθεί η τρίτη διαδικασία συνταύτισης όπου η Κυβέρνηση (ΝΔ) και τα λοιπά κόμματα κατά της Ρωσίας εξομοιώνονται με το ΝΑΤΟ και Ευρωπαϊκή Ένωση». Ακολουθεί ένα δίπολο αντιπαράθεση με το οποίο επιδιώκεται η ενίσχυση της ιδεολογικής εικόνας του κόμματος μέσω της αντιδιαστολής με διεθνοπολιτικούς δρώντες. «Ταυτότητα: ΚΚΕ ↔ Ετερότητα: ΝΑΤΟ και Ευρωπαϊκή Ένωση».

4. Επίλογος

Η ανάλυση του εμπειρικού υλικού αναδεικνύει τις δυνατότητες που προσφέρει η εργαλειοποίηση των δίπολων αντιπαράθεσης στην εξέταση της στρατηγικής χρήσης της ετεροταυτότητας καθώς και τις κρίσιμες πτυχές των ρητορικών τρόπων αξιοποίησης των δίπολων αντιπαράθεσης, κατά τη διαδικασία ενσωμάτωσης του διεθνοπολιτικού στο εγχώριο πλαίσιο αναφοράς. Στις δηλώσεις που εξετάστηκαν, καταγράφηκε μία σύνθετη χρήση δίπολων αντιπαράθεσης η αρχιτεκτονική των οποίων, αποκαλύπτει τη σύνδεση της στρατηγικής χρήσης της ετεροταυτότητας στο διεθνοπολιτικό επίπεδο με την πολιτική εικονοποιία στο πλαίσιο του κομματικού συστήματος.

Ένα αρχικό συμπέρασμα που προκύπτει από την εμπειρική ανάλυση είναι ότι εντός του ενδοκρατικού πολιτικού παιγνίου οι επιλογές που γίνονται σε σχέση με το επίπεδο της διεθνούς πολιτικής καθώς και η δημόσια διαβούλευση γι' αυτές τις επιλογές υποστηρίζονται από επικοινωνιακές στρατηγικές οι οποίες επιτρέπουν στα δρώντα πολιτικά υποκείμενα να προστατεύουν την εικόνα τους, να ενισχύουν τη θέση τους εντός του πολιτικού συστήματος και παράλληλα να απονομιμοποιούν και να αποδομούν συστηματικά τους πολιτικούς αντιπάλους τους.

Η παρούσα έρευνα θέτει επισταμένως το ζήτημα της περαιτέρω διερεύνησης των αποκλίσεων και των συγκλίσεων ανάμεσα στον λόγο που αρθρώνεται εντός του ελληνικού κοινοβουλίου και στη διεθνή πολιτική ρητορική. Η βασική στρατηγική αφήγηση της Δύσης αναπαριστά τη σύγκρουση στην Ουκρανία σε όρους διπολικής αντιπαράθεσης *«μεταξύ των δυνάμεων της Δύσης, φορέων ενός πολιτισμού οι αξίες του οποίου διαμορφώθηκαν από τον Διαφωτισμό και οι οποίες εκπροσωπούνται από την Ε.Ε. και μίας απολίτιστης Ανατολής η οποία έλκεται από τον αυταρχισμό και τη βία και εκπροσωπείται από τη Ρωσία, με την Ουκρανία να αποτελεί το πεδίο της σύγκρουσης»* (Barkhoff & Leerssen, (2021:1). Η παρούσα ανάλυση ιχνογραφεί τρόπους με τους οποίους η Ελληνο-Τουρκική σύγκρουση και ο Τουρκικός επεκτατικός αναθεωρητισμός εμπλουτίζει και διαφοροποιεί αυτή την αφήγηση εντός του Ελληνικού κοινοβουλίου οδηγώντας σε διακριτούς τρόπους ετεροποίησης της Ρωσίας.

Η παρούσα έρευνα είναι πιλοτικού χαρακτήρα. Η εμπειρική ανάλυση αποδεικνύει δια της επιδείξεως τη λειτουργικότητα του δίπολου

αντιπαράθεσης. Αναδεικνύεται έτσι, η ανάγκη για μία μεγαλύτερης έκτασης ανάλυση αποσκοπούσα στην καταγραφή του συνόλου του ελληνικού θεσμικού λόγου για τη Ρωσική εισβολή στην Ουκρανία.

Βιβλιογραφία

- Abrams, D., & Hogg, M. A. 1990. "Social identification, self-categorization and social influence". *European Review of Social Psychology*, 1(1), 195-228.
- Amossy, R. 2001. "Ethos at the crossroads of disciplines: Rhetoric, pragmatics, sociology". *Poetics Today*, 22(1), 1-23.
- Ariely, G. 2022. "Historical analogies under dispute: Reactions of Israeli Jews to analogies between the Holocaust and the plight of African asylum seekers in Israel". *Memory Studies*, 15(5), 1011-1026.
- Baker, W. D. & Oneal, J. R. 2001. "Patriotism or opinion leadership? The nature and origins of the "rally'round the flag" effect". *Journal of Conflict Resolution*, 45(5), 661-687.
- Ballard, A. O., DeTamble, R., Dorsey, S., Heseltine, M., & Johnson, M. 2023. "Dynamics of polarizing rhetoric in congressional tweets". *Legislative Studies Quarterly*, 48(1), 105-144.
- Barkhoff, J. & Leerssen, J. 2021. "Introduction", 1-12. In *National Stereotyping, Identity Politics, European Crises*, edited by Barkhoff, J., & Leerssen, J. Brill.
- Baum, M. A., & Groeling, T. 2007. "Crossing the water's edge: Elite rhetoric, media coverage and the rally-round-the-flag phenomenon, 1979-2003". KSG Working Paper No. RWP07-013.
- Boulding, K. 1956. "The Image". Ann Arbor: University of Michigan Press, 174.
- Burton, M.J. & Shea, D.M., 2003. "Campaign Mode; Strategic Vision in Congressional Elections". Lanham: Rowman and Littlefield.
- Βρύζας Κ. 1997. "Παγκόσμια Επικοινωνία – Πολιτιστικές Ταυτότητες", Αθήνα: Gutenberg.

Cuche D. 2001. “Η έννοια της Κουλτούρας στις Κοινωνικές Επιστήμες”, Αθήνα: Τυπωθήτω.

Brosius, H.-B., & Kepplinger H. M. 1992. “Beyond Agenda Setting: The Influence of Partisanship and Television Reporting on the Electorate's Voting Intentions”. *Journalism Quarterly*, 69(4):893-901.

Hallin, D. 1994. “We Keep America on Top of the World”, London: Routledge.

Herrmann, R.K. 2003. “Image Theory and Strategic Interaction in International Relations”. 285-314. In *Oxford Handbook of Political Psychology*, edited by Sears D.O., Leonie H. & Jervis R, Oxford and New York: Oxford University Press.

Khong, Y. F. 1992. “Analogies at War: Korea, Munich, Dien Bien Phu, and the Vietnam Decisions of 1965”. Princeton University Press.

Σαμαράς, Αθ.Ν. 2008. “Τηλεοπτική Πολιτική Διαφήμιση Στην Ελλάδα, 1993-2007”, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτης - Ινστιτούτο Οπτικοακουστικών Μέσων.

Σαμαράς, Αθ.Ν. 2014. “Εικόνες Κρατών – Θεωρητικό Πλαίσιο και Εφαρμογές”.13-40, στο *Εικόνες Κρατών – Στρατηγική Επικοινωνία, Ήπια Ισχύς και Μέσα Ενημέρωσης*, Σαμαράς, Αθ.Ν. (Επιμ.), Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

Sumner, W. G. 1940. “Folkways: A Study of the Sociological Importance of Manners, Customs, Mores and Morals”. New York: Ginn.

Van Dijk, T. A. 1998. “Opinions and ideologies in the press”. In *Approaches to media discourse*, published by Bell, A., & Garrett, P. D. Wiley-Blackwell.

Van Dijk, T. A. 2005. “War rhetoric of a little ally: Political implicatures and Aznar’s legitimatization of the war in Iraq”. *Journal of language and politics*, 4(1), 65-91.

Van Dijk, T.A. 1997. “What is political discourse analysis?”. *Belgian journal of linguistics*, 11(1), 11-52.

**Ο ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΚΡΙΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ ΜΕ ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ
ΤΟ ΚΑΣΤΕΛΛΟΡΙΖΟ.ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ
ΠΩΣ ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΟΥΝ; ΤΙ ΕΙΔΟΥΣ ΕΠΙΡΡΟΕΣ ΔΕΧΟΝΤΑΙ ΚΑΙ ΠΩΣ
ΑΝΑΠΑΡΑΓΟΝΤΑΙ ΣΕ ΠΕΡΙΟΔΟΥΣ ΚΡΙΣΕΩΝ;**

Αλεξία Κουλούρη¹⁰ - Βουλή των Ελλήνων

Περίληψη

Το κείμενο που ακολουθεί, πραγματεύεται τον τρόπο με τον οποίο το Καστελλόριζο αναπαράγεται στο δημόσιο λόγο, ως τόπος υψηλών συμβολισμών για την ακριτική Ελλάδα. Στο επίκεντρο της ανάλυσης τίθενται, τα μηνύματα της Προέδρου της Δημοκρατίας, Κατερίνας Σακελλαροπούλου, πρωθυπουργών και πολιτικών αρχηγών, καθώς και υπουργών άμυνας, με φόντο τις προκλήσεις της τουρκικής πλευράς και την επιθετική ρητορική των γειτόνων. Στην ανάλυση εντάσσονται πρόσωπα όπως η κυρά της Ρω, (Δέσποινα Αχλαδιώτη) σύμβολα όπως η ελληνική σημαία και ο εθνικός ύμνος, καθώς και η δημόσια και πολιτιστική διπλωματία, ως δίαυλοι επικοινωνίας θεμάτων εξωτερικής πολιτικής.

Λέξεις κλειδιά: Καστελλόριζο, σύνορα, Ελλάδα, Ευρώπη, σύμβολα, Μεγίστη, Τουρκία, διάγγελμα

Abstract

The following text deals with the way in which Kastellorizo is reproduced in public discourse, as a place of high symbolism for uncritical Greece. At the center of the analysis are the messages of the President of the Republic, Katerina Sakellaropoulou, prime ministers and political leaders, as well as defense ministers, against the background of the

¹⁰ Αλεξία Κουλούρη - Δημοσιογράφος – Συγγραφέας, Προϊσταμένη Τομέα Ενημέρωσης και Προβολής του Κοινοβουλευτικού Έργου στη Βουλή των Ελλήνων - a.koulouri@parliament.gr

provocations of the Turkish side and the aggressive rhetoric of the neighbors. The analysis includes persons such as the lady of Rho (Despina Achladioti), symbols such as the Greek flag and the national anthem, as well as public and cultural diplomacy, as channels of communication of foreign policy issues.

Keywords: Kastellorizo, borders, Greece, Europe, symbols, Megisti, Turkey, sermon

1. Εισαγωγή

Οι «εσχατιές» των συνόρων μας, διέπονται διαχρονικά από έναν υψηλό συμβολισμό. Κυρίως σε περιόδους κρίσης. Εξάλλου στο Βυζάντιο, οι ακρίτες - οι φύλακες των «άκρων» - ήταν εκείνοι που προστάτευαν από τους εξωτερικούς κινδύνους. Τα ακριτικά μας νησιά και ιδιαιτέρως το Καστελλόριζο, λόγω και της ιστορικής του διάστασης, καθώς και της γειτνίασής του με την Τουρκία - απέχει μόλις 1,25 ναυτικά μίλια - έχει αποκτήσει στη σύγχρονη ρητορική των πολιτικών, μια πιο αναβαθμισμένη θέση στο δημόσιο λόγο.

Ωστόσο τα τελευταία χρόνια, η φράση «εσχατιά των συνόρων μας», έχει πλέον αντικατασταθεί από τη φράση, «από εδώ ξεκινά η Ελλάδα»....ή... «Εδώ είναι τα σύνορα της Ευρώπης». Το Καστελλόριζο λοιπόν, αποτελεί σημείο αναφοράς, ως σύμβολο και ως η αρχή των συνόρων της Ελλάδας και της Ε.Ε. Κατά συνέπεια, ανεξάρτητα από τους κώδικες επικοινωνίας που θα αναλύσουμε, θα πρέπει να λάβουμε υπόψιν, τον υψηλό συμβολισμό του νησιού, τόσο λόγω γεωγραφικής θέσης, όσο και λόγω ιστορικότητας. Πρόκειται για δύο παραμέτρους που προσδιορίζουν τους κανόνες της επικοινωνίας και την ρητορική της πολιτικής επικοινωνίας. Με αυτό τον τρόπο, το μήνυμα ισχυροποιείται και γίνεται πιο στιβαρό, απέναντι στις πάσης φύσεως επιβουλές.

Διαχρονικά, το «μικρό ή μεγάλο νησί» του Νοτιοανατολικού Αιγαίου, το Καστελλόριζο ή Μεγίστη έχει συνδεθεί με αρνητικά και θετικά μηνύματα.

Σε αυτό το φόντο στις 23 Απριλίου 2010, μεσούσης της οικονομικής κρίσης, μαγνητοσκοπήθηκε το διάγγελμα του πρώην πρωθυπουργού Γιώργου Παπανδρέου, στο οποίο ανακοίνωνε την προσφυγή της Ελλάδας στον μηχανισμό στήριξης της Ε.Ε. ή αλλιώς στο πρώτο μνημόνιο.

Επτά χρόνια αργότερα, στις 20 Ιουνίου 2017, ως Πρωθυπουργός ο Αλέξης Τσίπρας επισκέφθηκε το Καστελλόριζο, για τα εγκαίνια δύο νέων μονάδων αφαλάτωσης, εκπέμποντας μηνύματα, για την έξοδο της χώρας από τα μνημόνια και απαντώντας στην τουρκική προκλητικότητα.

Το Καστελλόριζο ήταν στο επίκεντρο της προεκλογικής εκστρατείας του Κυριάκου Μητσοτάκη, τον Ιούνιο του 2019, ενώ με φόντο την έξαρση της επιθετικής ρητορικής από την τουρκική ηγεσία, η Πρόεδρος της Δημοκρατίας Κατερίνα Σακελλαροπούλου, τον Σεπτέμβριο του 2020, παρέστη στον εορτασμό της 77ης επετείου απελευθέρωσης του νησιού.

Τι είδους μηνύματα εξέπεμπαν όλες αυτές οι πολιτικές παρουσίες; Και σε ποιές έννοιες βασίζονταν για να έχουν το επιθυμητό αποτέλεσμα;

2. Στην τέχνη της επικοινωνίας, η ρητορική έχει βαθιές ρίζες

Οι μεν σοφιστές εξυψώνουν τη δυναμική που χαρακτηρίζει την έννοια της πειθούς. Αντιθέτως ο Πλάτωνας, υποστηρίζει την δύναμη και τη μοναδικότητα της αλήθειας και όχι της πειθούς. Ο Σωκράτης αναφέρεται στον συσχετισμό της πειθούς, με την ίδια την αλήθεια. Ο Αριστοτέλης στη ρητορική του, συνδυάζει τον λόγο, με το ήθος και το πάθος, θέλοντας να προβάλλει την ικανότητα και το ήθος του ρήτορα, σε συνάρτηση με την διέγερση των παθών του ακροατηρίου του.

2.1. Η θεωρία της ρητορικής, ως αρχής στην επικοινωνία, και οι στρατηγικές πειθούς

Το πάθος, το ήθος και ο λόγος, είναι οι τρόποι με τους οποίους οι ρήτορες επηρεάζουν τον θεατή ή τον αναγνώστη. Το πάθος ισοδυναμεί με προσφυγή στο συναίσθημα, μέσω της χρήσης συναισθηματικά φορτισμένων λέξεων, ενώ το ήθος αντανakλά στην ηθική ή στην πνευματική υπεροχή και στην αξιοπιστία του ομιλούντος.

Η επίκληση στο ήθος του πομπού, συνδέεται με την απόπειρα απόκτησης της εμπιστοσύνης του δέκτη, μέσω της προβολής της ακεραιότητας και της εντιμότητας, του ήθους του πομπού. Η δε επίθεση στο ήθος του αντιπάλου, επιχειρεί να καταδείξει ότι είναι αναξιόπιστος.

Στη θεωρία της ρητορικής, ο λόγος συνεπάγεται επίκληση στη λογική με επιχειρήματα, ορθολογική προσέγγιση και τεκμήρια, ενώ η επίκληση στην αυθεντία, επιτυγχάνεται μέσω της αναφοράς στα λόγια μιας προσωπικότητας. Όπως σε αποφθέγματα, ρητά, γνωμικά, παροιμίες, στίχους.

2.2. Ο ρόλος της εικόνας στην επικοινωνία

Τη γλώσσα συμπληρώνει και ενισχύει η εικόνα. Η γλώσσα και η εικόνα αποτελούν κώδικες επικοινωνίας μέσα από τους οποίους ο άνθρωπος νους δέχεται ερεθίσματα. Η εικόνα αποτελεί αναπαράσταση της πραγματικότητας (Μπαμπινιώτης 1980:132) προσφέρει οπτικό ερέθισμα, ενεργοποιώντας την ανθρώπινη αντίληψη και τις νοητικές λειτουργίες.

Η εικόνα παράγει συναισθήματα. Μπορεί να κάνει τον άνθρωπο να ανατριχιάσει, ή να συγκινηθεί να θαυμάσει να χαμογελάσει ή να λυπηθεί. Δίνει τροφή για σκέψη και εγείρει προβληματισμούς. Εντέλει, έχει κάποιο μήνυμα να μεταδώσει (Arendt, 2006).

2.3. Ο ρόλος των κυρίαρχων συμβόλων, όπως η σημαία και ο εθνικός ύμνος

Στη ρητορική της εικόνας κυρίαρχα σύμβολα όπως η σημαία ή ο εθνικός ύμνος προκαλούν συγκίνηση και συνδέουν το υποκείμενο και το συλλογικό ασυνείδητο, με την εθνική ταυτότητα. Η δε εθνική ταυτότητα, συνδέεται με τις ιδιότητες του ηρωισμού, της φιλοπατρίας, της λεβεντιάς, του φιλότιμου κ.ά. Κατά συνέπεια η αλληλεπίδραση, ανάμεσα στον πομπό (πολιτικό πρόσωπο, που ποζάρει στην εικόνα) και τον δέκτη (αναγνώστη, θεατή) είναι αδιάλειπτη, γεγονός που παράγει πολλαπλά μηνύματα.

2.4. Ο ρόλος της δημόσιας διπλωματίας στην εξωτερική πολιτική

Η δημόσια διπλωματία αποτελεί ακρογωνιαίο λίθο στην ενίσχυση των διεθνών σχέσεων καθώς, ενισχύει τις διεθνείς σχέσεις, επηρεάζει την κοινή

γνώμη, και συμβάλλει στην εξωτερική πολιτική. Η ανάπτυξη νέων διαύλων επικοινωνίας, μεταξύ επιστημόνων των διεθνών σχέσεων, ειδικών της επικοινωνίας, διπλωματών και ξένων ανταποκριτών ΜΜΕ, σε μια διαδικασία διαπολιτισμικής επαφής, είναι μερικές από αυτές τις όψεις. Η διασυνοριακή ροή πληροφοριών και ιδεών, αποτελεί την κεντρική έννοια της δημόσιας διπλωματίας, καθιστώντας την, ως έναν από τους πιο κρίσιμους πυλώνες, για την αντιμετώπιση προκλήσεων από ένα κράτος στη σύγχρονη εποχή (Ραγιές Ι., 2014:41-42).

Κατά συνέπεια, δηλώσεις πολιτικών από το Καστελλόριζο, λειτουργούν ως πομποί, οι οποίοι μεταδίδουν το μήνυμα στους πολλαπλούς δέκτες, εντός και εκτός συνόρων. Το μήνυμα αναπαράγουν δημοσιογράφοι, πολίτες, διεθνή φόρα, ευρωπαϊκά θεσμικά όργανα, ενώ σημαντικός είναι και ο ρόλος των ομογενών.

3. Η ρητορική της εικόνας σε περιόδους κρίσης

Σε περιόδους κρίσης, η ρητορική της εικόνας, αποτελεί ρητορική ουσίας. Συνεπώς, κατά την επίσκεψη της Προέδρου της Δημοκρατίας στη νήσο Ρω και την κατάθεση στεφάνου στον τάφο της Δέσποινας Αχλαδιώτη (Κυράς της Ρω) στις 13.9.2020, διαφαίνεται ο συνδυασμός της ρητορικής της εικόνας, με αυτή του λόγου και των πολλαπλών πολιτικών μηνυμάτων, που εκπέμπει στη δεδομένη στιγμή, η Κυρά της Ρω, ως πρόσωπο υψηλού συμβολισμού, για την προάσπιση της ελληνικότητας της νήσου, καθώς επί 40 χρόνια, από το 1943 ως το θάνατό της, ύψωνε την ελληνική σημαία στη Ρω, όπου είχε εγκατασταθεί με τον άντρα της και την τυφλή μητέρα της από το 1924.

Τα μηνύματα που εκπέμπει η ομιλία της Προέδρου της Δημοκρατίας Κατερίνας Σακελλαροπούλου, στην ομιλία της στο Καστελλόριζο, με αφορμή την επέτειο για τα 77 χρόνια από την απελευθέρωση, στις 14/09/2020, είναι πολυσήμαντα.

Η «ιστορική Μεγίστη» περιγράφεται και καταγράφεται ως «τόπος μακράς ιστορίας και αδιάσπαστης ελληνικότητας».

Τα πολιτικά μηνύματα είναι σαφή. « Η Ελλάδα, επιλέγει το δρόμο της διπλωματίας και του διαλόγου, ενώ συνεργάζεται με τη διεθνή κοινότητα και τους εταίρους της. Δεν έχει αντιπαλότητα με τη γείτονα χώρα, αλλά βασίζεται

*στην εθνική αυτοπεποίθηση, στην υπερηφάνεια για την μακραίωνη ιστορία
του νησιού και στην άσβεστη μνήμη».*

Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στις ιστορικές στιγμές, που ο πολιτικός οφείλει να υπενθυμίζει, τόσο στο εσωτερικό, όσο και στο εξωτερικό ακροατήριο, καθώς η εικόνα αναπαράγεται.

*«Κ. Σακελλαροπούλου: Εβδομήντα επτά χρόνια από τη μέρα που κατέπλευσε
στο λιμάνι το αντιτορπιλικό «Ναύαρχος Κουντουριώτης», ενώ ακόμα μαινόταν
ο πόλεμος σ' όλη την Ευρώπη. Ήταν το πρώτο κομμάτι ελληνικής γης που
απελευθερώθηκε».*

Ο παραλληλισμός ανάμεσα στον στίχο του Οδυσσέα Ελύτη, «υπακούουν
τα πράγματα στα ονόματά τους», συνδέεται άμεσα με το αρχαίο όνομα του
νησιού «Μεγίστη» παραπέμποντας όχι στο μέγεθος της έκτασης, αλλά σε
αυτό της ισχύος, ιστορικής και αποτρεπτικής.

*«Κ. Σακελλαροπούλου: Με ακατάβλητο πείσμα και επιμονή. Φέρνοντας στο
νουν του στίχο του Γιώργου Σεφέρη:*

Στίχος: «Φτέρνα της δύναμης/ θέληση ανίσκιωτη».

Αυτή η αποστροφή του λόγου της Προέδρου της Δημοκρατίας, παραπέμπει στην επίκληση στην αυθεντία και τη δύναμη των λόγιων, που έχουν διαπεράσει με το έργο τους τα σύνορα. Ο στίχος τονώνει το πατριωτικό φρόνημα, εντείνοντας τη δύναμη και τη θέληση.

Από την πλευρά του τουρκικού τύπου, διαφαίνεται η επίκληση στο συναίσθημα των τούρκων πολιτών, με τη χρήση συναισθηματικά φορτισμένων λέξεων και η διάθεση υποτίμησης του θεσμικού ρόλου της Προέδρου της Δημοκρατίας, μέσα από έμφυλα στερεότυπα και τεχνικές προπαγάνδας, που διαστρεβλώνουν την πραγματικότητα και την ιστορία.

Το αναλυτικό ενδιαφέρον εστιάζει και στην αναπαραγωγή αναθεωρητικών αφηγήσεων, μέσω του τουρκικού τύπου για το Καστελλόριζο.

Yenicag Gazetesi - «Τι κάνει η γυναίκα Πρόεδρος της Ελλάδας;

Ήρθε στο κάτω μέρος της μύτης μας».

Sabah - «Μια προκλητική κίνηση από την Ελλάδα στην Ανατολική Μεσόγειο.

Πρώτα προσγειώθηκαν στρατιώτες στο νησί Καστελλόριζο και τώρα η Πρόεδρος της Ελλάδας»....στη λεγόμενη τελετή απελευθέρωσης του νησιού, με ελικόπτερο του στρατού και

συνοδευόμενη από 4 αεροσκάφη F-16, τα οποία όμως δεν μπορούν να πετούν στην περιοχή σύμφωνα με διεθνείς συμφωνίες».

Η αναπαραγωγή αναθεωρητικών αφηγήσεων, συνεχίζεται μέσω του κρατικού πρακτορείου ειδήσεων Anadolu, κατά την επίσκεψη του τούρκου Υπουργού Εθνικής Άμυνας Χουλουσί Ακάρ στο Κας, στα Τουρκικά παράλια, απέναντι από το Καστελλόριζο.

Με φόντο το Καστελλόριζο, δίνει συνέντευξη στο κρατικό πρακτορείο ειδήσεων Anadolu, όπου χαρακτηρίζει «προκλητική» την επίσκεψη της Ελληνίδας Προέδρου στο Καστελλόριζο και αμφισβητεί την κυριαρχία νησιών στο Αιγαίο, δηλώνοντας ότι:

«Υπάρχουν νησιά, νησίδες και βραχονησίδες, των οποίων η κυριαρχία δεν έχει μεταβιβαστεί στην Ελλάδα με κάποια συμφωνία ».

Είναι σαφές ότι, αξιοποιώντας τεχνικές επικοινωνίας και μεθόδους προπαγάνδας, ο Τούρκος Υπουργός Εθνικής Άμυνας, επιχειρεί να διαστρεβλώσει την αλήθεια και να αμφισβητήσει την ιστορία και τις συνθήκες, προκειμένου να ενισχύσει το αναθεωρητικό αφήγημα της χώρας του, χωρίς τεκμήρια και λογικά επιχειρήματα.

«Να, πόσο κοντά είναι σε εμάς τα νησιά. Αν απλώσουμε το χέρι μας, το Καστελλόριζο –που λέει ο λόγος- το ακουμπάμε. Σαν να μην υπάρχει άλλο νησί για να γιορτάσουν, έρχονται συνέχεια στο Καστελλόριζο και φυσικά η τουρκική κοινή γνώμη ενοχλείται και όλα αυτά τα βλέπουμε ως προκλητικά. Δυστυχώς, οι Έλληνες γείτονές μας, συμπεριφέρονται εξαιρετικά εγωιστικά, ερμηνεύοντας το δίκαιο κατά το δοκούν».

Η συγκεκριμένη αναφορά, συνιστά επίκληση στο συναίσθημα του εσωτερικού ακροατηρίου της Τουρκίας, ενώ δεν υπάρχει λογική στην επιχειρηματολογία.

Αντιστοίχως, κατά την 78η επέτειο απελευθέρωσης του νησιού, η επίσκεψη του Υπουργού Εθνικής Άμυνας Νίκου Παναγιωτόπουλου και του Αρχηγού ΓΕΕΘΑ Κωνσταντίνου Φλώρου στο Καστελλόριζο, καθώς και η

φωτογραφία που τη συνόδευε, στέλνει πολλαπλά μηνύματα για το αξιόμαχο των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων και την ελληνικότητα του νησιού, με την ελληνική σημαία να δεσπόζει στο κέντρο.

«Η αίσθηση είναι ότι δεν βρισκόμαστε σε μία εσχατιά της Ελλάδας, αλλά ακριβώς στο σημείο απ' όπου αρχίζει η Ελλάδα και ο νησιωτικός χώρος της, ακριβώς όπως ο Έβρος είναι το σημείο όπου αρχίζει η Ελλάδα και ο χερσαίος χώρος της».

Αυτό δηλώνει ο Νίκος Παναγιωτόπουλος, ως Υπουργός Εθνικής Άμυνας, στις 13.9.2021, στέλνοντας διπλό μήνυμα ως εκ του θεσμικού του ρόλου, συμπεριλαμβάνοντας στο αφήγημα των θαλασσίων συνόρων και του νησιωτικού συμπλέγματος του Καστελλόριζου, τον Έβρο και τα χερσαία σύνορα, καθώς έχει προηγηθεί η απόπειρα εισβολής μέσω Τουρκίας, από καθοδηγούμενους παράτυπους μετανάστες.

Το αφήγημα ενισχύουν και άλλες φωτογραφίες, οι οποίες αναρτώνται στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, όπως το στιγμιότυπο στο οποίο απεικονίζεται ο Αλκιβιάδης Στεφανής, πρώην αρχηγός ΓΕΣ και πρώην υφυπουργός Εθνικής Άμυνας, επίτιμος Δημότης Καστελλόριζου, να ποζάρει σε ψαροκάικο, κρατώντας την ελληνική σημαία, μαζί με δύο ψαράδες. Η φωτογραφία στέλνει το μήνυμα της ελληνικότητας του νησιού, του πατριωτισμού και της υπεράσπισής του, από την πολιτική και στρατιωτική ηγεσία αλλά και τους κατοίκους του.

Ιδιαίτερα μηνύματα και συμβολισμούς εκπέμπουν και οι επισκέψεις της πολιτικής ηγεσίας, σε σκάφη του Λιμενικού και σε πυραυλάκατους, φύλακες των συνόρων, καθώς και στο Στρατόπεδο Δυνάμεως Αμύνης Νήσου (ΔΑΝ) Μεγίστης, για την τόνωση του φρονήματος, όσων υπηρετούν, ιδιαίτερα σε ημέρες γιορτής για το Χριστιανισμό, όπως τα Χριστούγεννα κατά τη διάρκεια των οποίων, βρίσκονται μακριά από τις οικογένειές τους. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, το μήνυμα μεταδίδεται μέσω ανάρτησης στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης.

«Από το υπερήφανο Καστελλόριζο & την Πυραυλάκατο ΓΡΗΓΟΡΟΠΟΥΛΟΣ του Πολεμικού μας Ναυτικού, μαζί με τα στελέχη μας, τους ακοίμητους φρουρούς του Αιγαίου μας, στέλνουμε τις πιο ζεστές ευχές μας. Καλά Χριστούγεννα! Με την Ελλάδα πάντα στην καρδιά μας... « #semperfi

#sempereparati αναφέρει σε ανάρτησή του ο υφυπουργός Εθνικής Άμυνας
Νίκος Χαρδαλιάς.

4. Ο ρόλος της πολιτιστικής διπλωματίας, στην ενίσχυση των ελληνικών θέσεων

Μέσα από την έκθεση για τους εϋζώνες, με τίτλο «ΕΥΖΩΝΕΣ ΟΙ ΦΥΛΑΚΕΣ ΤΩΝ ΑΦΑΝΩΝ», με 45 εκθέματα της Προεδρικής Φρουράς, την οποία εγκαινιάζει στο Καστελλόριζο, ο τότε υφυπουργός Εθνικής Άμυνας Αλκιβιάδης Στεφανής, αναδεικνύεται ο ρόλος της πολιτιστικής διπλωματίας, στην ενίσχυση των ελληνικών θέσεων.

Εξάλλου όπως επισημαίνει η σχετική αναφορά του Τμήματος Διπλωματίας των ΗΠΑ, «*Η πολιτιστική διπλωματία αποκαλύπτει την ψυχή ενός έθνους, η οποία με τη σειρά της δημιουργεί επιρροή*». (U.S. Department of State, Advisory Committee on Cultural diplomacy, Diplomacy Report).

5. Τα μηνύματα των πολιτικών επισκέψεων στο Καστελλόριζο

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα μηνύματα των επισκέψεων των πρωθυπουργών, είτε είναι εν ενεργεία, είτε βρίσκονται στον προθάλαμο της εξουσίας.

Ο Κυριάκος Μητσοτάκης στις 09/06/2019, παρουσιάζει την προεκλογική του δέσμευση, στέλνοντας πολλαπλά μηνύματα ως προς τις εσωτερικές πολιτικές, αλλά και την εξωτερική πολιτική που θα ακολουθήσει.

«Θα είμαι πάντα στην ακριτική Ελλάδα...Η παρουσία μου εδώ, δεν είναι μόνο συμβολική. Δηλώνει την ενότητα του Έθνους μας... ασπίδα για την ασφάλεια της πατρίδας...»

«το Καστελλόριζο έχει όλα τα απαραίτητα δικαιώματα που προβλέπει το Διεθνές Δίκαιο της θάλασσας».. «προσήλωσή μας στην ειρήνη και τη σταθερότητα που στηρίζονται πάντα στο Διεθνές Δίκαιο».

Ένα χρόνο πριν, στις 17 Απριλίου 2018, ως πρωθυπουργός ο Αλέξης Τσίπρας, με φόντο το Καστελλόριζο, επικοινωνεί τη θετική είδηση της εξόδου

της χώρας από τα μνημόνια, εγκαινιάζει δύο μονάδες αφαλάτωσης και στέλνει μήνυμα στη γείτονα, ότι η Ελλάδα δεν απειλεί κανέναν, αλλά δεν φοβάται και κανέναν.

Έχει προηγηθεί ο θάνατος του σημαναγού Γιώργου Μπαλταδώρου (12 Απριλίου 2018) το αεροσκάφος του οποίου κατέπεσε και συνετρίβη, κατά την επιστροφή του από αποστολή αναχαίτησης τουρκικών αεροσκαφών.

«Δεν παζαρεύουμε, δεν εκχωρούμε σπιθαμή των εδαφών της Ελλάδας. Από το Διδυμότειχο ως τη Γαύδο, και από τους Οθωνούς ως το Καστελλόριζο»

αναφέρει μεταξύ άλλων ο Αλέξης Τσίπρας.

Ανάλογη φρασεολογία χρησιμοποιείται και από τον Γιώργο Παπανδρέου, στις 23 Απριλίου 2010, με φόντο το Καστελλόριζο και με αφορμή την είσοδο στο πρώτο μνημόνιο.

«Πίστη μας τούτος εδώ ο τόπος, από το Καστελλόριζο μέχρι την Κέρκυρα και από την Κρήτη μέχρι τον Έβρο»... «Εθνική και επιτακτική ανάγκη, να ζητήσουμε και επισήμως από τους εταίρους μας στην Ε.Ε., την ενεργοποίηση του μηχανισμού στήριξης, που απο κοινού δημιουργήσαμε»

Κι ενώ οι εταίροι εμφανίζονται ως εκείνοι που προσφέρουν σωσίβιο διάσωσης, οι αναφορές στην Ελληνική Μυθολογία μέσα από το έπος της Οδύσσειας, όπως:

«Δύσκολη πορεία, νέα Οδύσσεια, στο δρόμο για την Ιθάκη»

«Έχουμε χαρτογραφήσει τα νερά»« Θα φθάσουμε ασφαλείς...» δίνουν μια δραματοποιημένη εικόνα στην αφήγηση, καθώς το λιμάνι που υπάρχει είναι η Ιθάκη έχοντας στο τιμόνι έναν διαχρονικό ήρωα, τον Οδυσσέα, βασιλιά της Ιθάκης, πρωταγωνιστή στο έργο του Ομήρου, Οδύσσεια.

6. Το Καστελλόριζο ως πεδίο πολιτικής αντιπαράθεσης

Το Καστελλόριζο όμως, πέρα από τους υψηλούς συμβολισμούς, γίνεται και πεδίο πολιτικής αντιπαράθεσης, με διαφορετικές αναγνώσεις, ανάλογα με το κόμμα και με προφανή στόχο την υποστήριξη των πολιτικών του.

Φώφη Γεννηματά, ΚΙΝΗΜΑ ΑΛΛΑΓΗΣ: « Η χώρα μπορεί και θα βγεί στο ξέφωτο, μόνο που για τον κ. Τσίπρα «...δεν έχει πια πλοίο, δεν έχει οδό!»

Γιώργος Παπανδρέου (ΚΙΔΗΣΟ) «Ο κ. Τσίπρας και ο κ. Σαμαράς, ο ΣΥΡΙΖΑ και η Ν.Δ., όφειλαν να είναι παρόντες εκεί, τον Απρίλιο του 2010, όταν η χώρα είχε ανάγκη την εθνική συνεννόηση, όταν έδινε τον αγώνα της επιβίωσης, της εξεύρεσης αναγκαστικής για τα δεδομένα της εποχής επιλογής».

*Μητσοτάκης: «Ο κ. Τσίπρας έχει το θράσος να μιλά για τάχα καθαρή έξοδο»...
«η Ελλάδα δεν αντέχει ούτε άλλα ψέματα, ούτε άλλους πειραματισμούς.
Πόσο μάλλον ερασιτεχνισμούς στα εθνικά θέματα».*

Κ.Κ.Ε. Ο -κατά τον κ. Τσίπρα- «καθαρός ουρανός» του Καστελλόριζου έχει γίνει σουρωτήρι από τις καθημερινές παραβιάσεις, αλλά και απ' τα σύννεφα πολέμου που πυκνώνουν στην περιοχή, εξαιτίας των ΑμερικανοΝΑΤΟϊκών σχεδιασμών, στους οποίους η κυβέρνηση συμμετέχει ενεργά».

7. Συμπεράσματα

Η ρητορική των πολιτικών σε θέματα εξωτερικής πολιτικής είναι παρεμφερής. Διαφέρουν ωστόσο οι πολιτικές αφηγήσεις, ανάλογα με τη χρονική στιγμή.

Στο αφήγημα των εξωτερικών μας συνόρων, τα ακριτικά νησιά και ο Έβρος αποτελούν τα σύνορα της Ελλάδας και της Ευρώπης, ενώ η ελληνική σημαία και το σπράτευμα κυριαρχούν στην εικόνα. Το απομακρυσμένο Καστελλόριζο, αποτελεί σταθερό σημείο αναφοράς για την εξωτερική πολιτική της χώρας, αλλά και τόπο επικοινωνίας των πολιτικών μηνυμάτων. Η ανακοίνωση του μνημονίου, δεν επισκιάζει τον ισχυρό συμβολισμό του ακριτικού νησιού, καθώς περιορίζεται στο πλαίσιο της κομματικής αντιπαράθεσης.

Οι δηλώσεις έχουν ως στόχο, να στείλουν σαφή μηνύματα υπεράσπισης των κυριαρχικών μας δικαιωμάτων. Το Καστελλόριζο θέτει τα θαλάσσια όρια των ελληνικών και των ευρωπαϊκών συνόρων, στα νοτιοανατολικά σύνορα, όπως ο Έβρος θέτει τα όρια των χερσαίων συνόρων στα βορειο-Ανατολικά Ελλάδας – Ε.Ε. Και αυτό υποστηρίζεται σθεναρά από το σύνολο της διεθνούς

κοινότητας, του πολιτικού κόσμου, της ακαδημαϊκής κοινότητας, του τύπου και των πολιτών. Μέσω του δημοσίου λόγου, της διπλωματίας των συμμαχιών και της επικοινωνίας.

Βιβλιογραφία-διαδικτυακές πηγές

Αμπελίδης, Χ., Αγγελόπουλος Θ., Χάτσιος Α. 2021. *Πολιτικό μάρκετινγκ στην Ελλάδα*. Ανακτήθηκε από: http://eureka.teithe.gr/jspui/bitstream/123456789/13718/1/Ampelidis_Aggelopoulos_Chatsios.pdf

Arendt, H. 2006 (1965). *On Revolution*. New York: Penguin Books.

Aristotle. 1991. *The Art of Rhetoric*. Trans. H.C. Lawson-Tancred. Harmondsworth: Penguin.

- .1977. *The Rhetoric of Aristotle*. With a commentary by E.M. Cope, ed. J.E. Sandys. Cambridge: Cambridge UP.

Αργύρη, Α-Μ. 2022. Δημόσια διπλωματία και μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Ο ρόλος των social media στην άσκηση εξωτερικής πολιτικής μέσα από την πρακτική της επικοινωνίας μεγάλων πρεσβειών στο διεθνές περιβάλλον. Ανακτήθηκε από:

<https://repositoryesdda.ekdd.gr/jspui/bitstream/123456789/508/1/%CE%94%CE%B7%CE%BC%CF%8C%CF%83%CE%B9%CE%B1%20%CE%B4%CE%B9%CF%80%CE%BB%CF%89%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%AF%CE%B1%20%CE%BA%CE%B1%CE%B9%20%CE%BC%CE%AD%CF%83%CE%B1%20%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CF%82%20%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CF%84%CF%8D%CF%89%CF%83%CE%B7%CF%82.pdf>

Barthes, R. 1964. "Rhetoric of the Image", in J Evans, S Hall" (eds.), *Visual Culture: the reader*, Sage. Publications, London.

Δαλακίδου, Μ. 2019. *Πειστικός λόγος στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση-διαμεσολαβητικές τεχνικές στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση-επικοινωνία γονέων-υπηργαγείου*. Ανακτήθηκε από:

<http://dspace.uowm.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/1284/maria%20dalakidou.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Εδιάρογλου, Ρ., Χριστόφορου, Τ. 2017. *Η δημόσια διπλωματία των μικρών και μεσαίων χωρών- Η περίπτωση της Ελλάδας*, ΡΤΧ. Ανακτήθηκε από: <http://ikee.lib.auth.gr/record/292924>

Ertnews.gr, 13/09/2020, Ο Ακάρ στο Κας απέναντι από το Καστελόριζο: “Προκλητική η συμπεριφορά της Ελλάδας” Διαθέσιμο στο: <https://www.ertnews.gr/eidiseis/diethni/kosmos/aifnidiastiki-episkepsi-akar-sto-kas-apenanti-apo-to-kastelorizo/>

ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΠΑΤΡΙΣ (Τελευταία Ενημέρωση Απρ 18, 2018), Πολλαπλά μηνύματα για το Καστελόριζο, Διαθέσιμο στο: <https://www.patris.gr/2018/04/18/pollapla-minymata-gia-to-kastelorizo/>

Hellasjournal.com, (08/2020), Εύζωνες οι φύλακες των συνόρων μας, Διαθέσιμο στο: <https://hellasjournal.com/2020/08/evzones-i-filakes-ton-afanon-egkeniastike-sto-kastelorizo-parousia-stefani-i-ekthesi-fotografias/>

iefimerida.gr, 23/04/2016, Σαν σήμερα: Ο Παπανδρέου ανακοινώνει από το Καστελόριζο το πρώτο μνημόνιο [βίντεο], Διαθέσιμο στο: <https://www.iefimerida.gr/news/263617/san-simera-o-papandreou-anakoinonei-apo-kastelorizo-proto-mnimonio-vinteo>, Δήλωση

Πρωθυπουργού από Καστελόριζο, Διαθέσιμο στο:
https://www.youtube.com/watch?v=4pC_d1M82uQ

Κατσάνου Μ - 2018 Το βασικό επικοινωνιακό μοντέλο στη ρητορική του
Αριστοτέλη, Διαθέσιμο στο:
<http://dspace.uowm.gr/xmlui/handle/123456789/1108>.

[illegible]

Lifo. gr Ανδρονίκη Κολοβού (13.5.2020) Ποια ήταν η Κυρά της Ρω και γιατί υπήρξε τόσο σπουδαία στη μοναξιά της; Η ιστορία της γυναίκας-σύμβολο που πέθανε σαν σήμερα και ολόκληρη η θρυλική εκπομπή του Φρέντυ Γερμανού για τη θρυλική προστάτρια της ακριτικής νήσου,

Διαθέσιμο στο: <https://www.lifo.gr/san-simera/poia-itan-i-kyra-tis-ro-kai-giati-ypirxe-toso-spoydaia-sti-monaxia-tis>

Μπαμπινιώτης Γ. 1980. *Θεωρητική Γλωσσολογία - Εισαγωγή στην Σύγχρονη Γλωσσολογία*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.

Μενή, Ζ. 2008. *Πολιτιστική διπλωματία και ο ρόλος της Ελλάδας* - hellanicus.lib.aegean.gr

Πασματζόγλου, Α. 2016. Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Οικονομική και Πολιτική Διακυβέρνηση στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, *Δημόσια διπλωματία και διακυβέρνηση: η απεικόνιση Τουρκίας και Ελλάδος στην δημόσια ρητορική των κυβερνήσεων Γεωργίου. Α. Παπανδρέου και Ρετζέπ Ταγίπ Ερντογάν*. Ανακτήθηκε από:

<https://dspace.lib.uom.gr/handle/2159/19619>

Ραγιές, Ι. 2014. *Δημόσια Διπλωματία και Στρατηγική Επικοινωνία*. Αθήνα: Σταμούλη.

Τσαδήλας, Α. 2017. *Η συμβολή των κοινωνικών δικτύων στο πολιτικό μάρκετινγκ*, Διαθέσιμο στο: <https://hellanicus.lib.aegean.gr/bitstream/handle/11610/22495/ergasia.pdf?sequence=5&isAllowed=y>

Sheffield, F. 2019. The Greek Philosophers Against Arendt Abstract, <https://www.repository.cam.ac.uk/bitstream/handle/1810/299295/Greek%20Philosophers%20against%20Arendt%202019.pdf?sequence=1>

ΤΟ ΒΗΜΑ, (23.04.2022), Καστελόριζο, 12 χρόνια από το πρώτο μνημόνιο, Διαθέσιμο στο:

<https://www.tovima.gr/2022/04/23/politics/kastelorizo-12-xronia-apo-to-pto-mnimonio/>

Protothema.gr (01.01.2023), Νέες ευθείες απειλές Ακάρ: Λάθος οι υπολογισμοί της Ελλάδας για το Καστελόριζο, Διαθέσιμο στο: <https://www.protothema.gr/politics/article/1324222/nees-eutheies-apeiles-akar-lathos-oi-upologismois-tis-elladas-gia-to-kastelorizo/>

**ΕΠΑΥΞΗΜΕΝΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ: ΔΙΔΑΣΚΟΝΤΑΣ
ΜΕ ΤΟΥΣ ΔΑΣΚΑΛΟΥΣ ΜΑΣ ΣΤΙΣ ΑΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ**

Ροζελίτα Φραγκουδάκη¹¹ - Merrimack College - USA

Περίληψη

Διανύοντας την 5η Βιομηχανική Επανάσταση, η ψηφιακή καταγραφή και διανομή των πληροφοριών γίνεται με αστραπιαίες ταχύτητες επιτυγχάνοντας την εξάλειψη και των μεγαλύτερων γεωγραφικών αποστάσεων. Η τεχνολογική εξέλιξη στην καλπάζουσα πορεία της την τελευταία δεκαετία έχει προσφέρει εργαλεία εργασίας, εκμάθησης, έρευνας και ψυχαγωγίας όπως η τηλεδιάσκεψη, η επαυξημένη πραγματικότητα, και η εικονική

¹¹ Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Μηχανολογίας Merrimack College, USA. roselita.fragoudakis@gmail.com

πραγματικότητα. Θα διερευνήσουμε την πιθανή εφαρμογή τους στην εκπαιδευτική πραγματικότητα, εστιάζοντας στις απαιτήσεις και ιδιαιτερότητες της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στις ακριτικές περιοχές. Βασισμένοι στην επιτυχία της ομαδικής διδασκαλίας σε διεπιστημονικά προγράμματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, θα παρουσιάσουμε τα μοντέλα ομαδικής διδασκαλίας συνδέοντας τις προαναφερθείσες τεχνολογίες, προτείνοντας έτσι διδακτικά μοντέλα για τους δασκάλους στις ακριτικές περιοχές της χώρας.

Λέξεις-κλειδιά: Βιομηχανική Επανάσταση, Επαυξημένη Πραγματικότητα, Εικονική Πραγματικότητα, Τεχνολογία, Ομαδική Διδασκαλία

Abstract

Entering the 5th Industrial Revolution, digitization and fast speed information transport are successfully overcoming the longest geographical distances. Technology evolution over the last decade has offered a set of tools indispensable to most sectors of the business, education, research, and entertainment realms. Such tools include teleconferencing, augmented reality, as well as virtual reality. This paper investigates the possible application of the aforementioned technologies in educational environments of K-12, focusing on the needs and special characteristics of schools in the remote regions of Greece. The success of team teaching in interdisciplinary college level educational projects, is merged with the use of the above technologies to suggest possible teaching models that may assist the K-12 instruction in these remote greek regions.

Keywords: Industrial Revolution, Augmented Reality, Virtual Reality, Technology, Group Teaching

1. Εισαγωγή

Η πανδημία του COVID-19 ανέτρεψε αναμφισβήτητα πολλές πρακτικές που θεωρούνταν δεδομένες φέρνοντας στο προσκήνιο τακτικές επικοινωνίας και μετάδοσης πληροφοριών που δεν ήταν σε μεγάλο βαθμό διαδεδομένες και ενταγμένες στην επαγγελματική και προσωπική καθημερινότητά μας.

Η 4η Βιομηχανική Επανάσταση (ή αλλιώς *Industry 4.0*, 2000-2020), όπως ονομάστηκε από τον ιδρυτή και επικεφαλής του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ Klaus Schwab, περιγράφει μία δομή όπου η ανθρωπότητα με τη βοήθεια της τεχνολογίας κινείται μεταξύ ψηφιακών πεδίων και της απογραμμικής (*offline*) πραγματικότητας για να διευθετήσει τις καθημερινές της υποχρεώσεις (Miller et al., 2016). Όπως και οι προηγούμενες Βιομηχανικές Επαναστάσεις είχαν ως αποτέλεσμα την άνθιση της παγκόσμιας οικονομίας, αλλά και θετικές επιδράσεις στη διαμόρφωση και εξέλιξη της εργασίας, των επαγγελμάτων, και της ποιότητας ζωής, ιδιαίτερα για το δυτικό κόσμο. Έτσι και η 4η Βιομηχανική Επανάσταση αποχωρεί έχοντας προσφέρει πολλά οφέλη στο οικονομικό και εργασιακό μέλλον της Δύσης.

Το διαδίκτυο και τα συστήματα που συνδέουν τον κυβερνοχώρο με το φυσικό περιβάλλον ήταν στο προσκήνιο της 4ης Βιομηχανικής Επανάστασης, ενώ από το 2020 με τις απαιτήσεις που δημιουργούνται από την εμφάνιση της πανδημίας του COVID-19, η ανάγκη συστημάτων που συνδέουν τον κυβερνοχώρο, το φυσικό περιβάλλον, αλλά και τους ανθρώπους, γίνονται οι πρωτεργάτες μιας εξέλιξης της 4ης Βιομηχανικής Επανάστασης στην 5η Βιομηχανική Επανάσταση ή αλλιώς Κοινωνία 5.0 (*Society 5.0*) (Sarfraz et al., 2021). Η Τεχνητή Νοημοσύνη, η Επιστήμη των Μαζικών Δεδομένων (*Big Data*), καθώς και το Διαδίκτυο των Πραγμάτων (*Internet of Things, IoT*), είναι από τα κύρια αποτελέσματα της 4ης Βιομηχανικής Επανάστασης, και γίνονται οι κύριες εναρκτήριες τεχνολογίες για την 5η Βιομηχανική Επανάσταση.

Θα μπορούσαμε λοιπόν να υποστηρίξουμε πως η πανδημία του COVID-19 δεν δημιούργησε καινούργιες τεχνολογίες αλλά την απαίτηση της άμεσης και καθημερινής αξιοποίησης και εξέλιξης ήδη υπάρχουσών τεχνολογιών. Αυτή η απαίτηση και άμεση αξιοποίηση είναι ιδιαίτερα αισθητές στο χώρο της εκπαίδευσης και πιο συγκεκριμένα στη διδασκαλία. Θα μπορούσαν ενδεχομένως να υποδείξουν τις κατάλληλες τεχνολογίες και υποδομές για

τη βελτιστοποίηση της διδασκαλίας από απόσταση και τη μεταφορά κρίσιμων πληροφοριών και διδακτικών πόρων στις ακριτικές περιοχές της Ελλάδας.

2. Η Χρήση της Τεχνολογίας στην Εκπαιδευτική Πραγματικότητα

Ανάμεσα στις τεχνολογίες που αναπτύχθηκαν τις τελευταίες δύο δεκαετίες υπάρχουν πολλές που έχουν ήδη γνωρίσει την εφαρμογή τους σε διδακτικά προγράμματα και εξελίσσονται συνέχεια από εταιρείες που ασχολούνται αποκλειστικά με μεθόδους και τεχνικές διδασκαλίας. Από απλές εφαρμογές κινητών έως λογισμικά με μεγάλο εύρος επιλογών, η Επαυξημένη Πραγματικότητα χρησιμοποιείται για την επίτευξη των στόχων των διδασκόντων.

Η Επαυξημένη Πραγματικότητα βασίζεται στη χρήση υπολογιστών για να προστεθούν στοιχεία όπως ο ήχος, οι εικόνες, τα βίντεο, γραφικά παντός τύπου, αλλά και δεδομένα τοποθεσίας, σε φυσικά περιβάλλοντα και να επαυξήσουν έτσι συγκεκριμένα στοιχεία των τελευταίων που κρίνονται κρίσιμα και χρήσιμα για τη διδασκαλία. Οι διαδραστικοί πίνακες που υπάρχουν πλέον σε πολλές αίθουσες διδασκαλίας στην ελληνική και όχι μόνο πρωτοβάθμια εκπαίδευση, όπως και η χρήση τρισδιάστατων κινουμένων σχεδίων ή *avatars*, είναι παραδείγματα επαυξημένης πραγματικότητας.

Τα διαδραστικά βιβλία, όπως είναι για παράδειγμα τα *iBooks* (πλέον *Apple Books*) της εταιρείας Apple Inc., επιτρέπουν στους μαθητές να έρθουν σε επαφή με μια πιο ζωντανή μορφή παραδειγμάτων του περιεχομένου ενός κεφαλαίου, μια και η απλή δισδιάστατη εικόνα ενός έντυπου βιβλίου μπορεί, στη συγκεκριμένη ηλεκτρονική μορφή βιβλίου, να αντικατασταθεί από σειρά εικόνων ή βίντεο. Αντίστοιχα, η περιγραφή ενός ήχου ή μουσικού κομματιού αποδίδεται με το άκουσμα του ήχου αυτού, προσδίδοντας έτσι στο περιεχόμενο του βιβλίου μια πιο απτή, κάποιες φορές πραγματική απόδοση της περιγραφής, που δεν βασίζεται απλά και μόνο στην κρίση ή φαντασία του αναγνώστη.

Μία άλλη τεχνολογία που έχει ίσως γίνει γνωστή στη γενιά των Μιλένιαλς από το χώρο των παιχνιδιών είναι η Εικονική Πραγματικότητα. Με τη

βοήθεια ειδικών γυαλιών και πολλές φορές και άλλου φορητού εξοπλισμού που εστιάζει στη χρήση των άκρων και των κινήσεων τους, οι χρήστες έχουν πρόσβαση σε ένα προσομοιωμένο ή και εντελώς φανταστικό περιβάλλον. Όπως αναφέρει ο Kavanagh η Εικονική Πραγματικότητα υπάρχει στο χώρο της εκπαίδευσης πάνω από μισό αιώνα, χωρίς όμως να έχει υιοθετηθεί από τα αρμόδια εκπαιδευτικά προγράμματα (Kavanagh, 2017). Στην τριτοβάθμια εκπαίδευση στο εξωτερικό έχει χρησιμοποιηθεί με επιτυχία σε μαθήματα των φυσικών επιστημών, πιο συγκεκριμένα στη βιολογία και στη χημεία, για την καλύτερη κατανόηση μικροσυστημάτων, μικρό- και νανο-δομών και μικροοργανισμών.

Αν η Επαυξημένη Πραγματικότητα διαδραματίζεται στο φυσικό περιβάλλον όπου αντικείμενα και πληροφορίες αναμειγνύονται και αλληλεπιδρούν και η Εικονική Πραγματικότητα βάζει το χρήστη σε ένα εντελώς ψηφιακό κόσμο, το πάντρεμα των δύο αυτών τεχνολογιών δημιουργεί ένα υβριδικό μοντέλο πραγματικότητας που ονομάζεται πλέον Μικτή Πραγματικότητα και αποσκοπεί στη σύζευξη πραγματικών και ψηφιακών πραγματικοτήτων. Στον εκπαιδευτικό χώρο δεν υπάρχουν ακόμα μοντέλα διδασκαλίας που να βασίζονται ή να χρησιμοποιούν Μικτές Πραγματικότητες. Το *Metaverse* αποτελεί ένα σχετικά καινούριο όρο και είναι βασισμένο στο παραπάνω υβριδικό μοντέλο της Μικτής Πραγματικότητας. Οι μεγάλες εταιρείες μέσω κοινωνικής δικτύωσης αποσκοπούν στη χρήση αυτού του μοντέλου ως ένα καινούργιο μέσο κοινωνικών επαφών.

Το 2017 ο υποψήφιος στις προεδρικές εκλογές της Γαλλίας Jean-Luc Mélenchon χρησιμοποίησε μία διδιάστατη παραλλαγή της τεχνολογίας των ολογραμμάτων για να παρουσιαστεί ταυτόχρονα σε επτά διαφορετικές πόλεις της Γαλλίας, μεταδίδοντας έτσι τον προεκλογικό του λόγο επί σκηνής με έναν πιο άμεσο τρόπο, ενώ στην πραγματικότητα βρισκόταν στην Ντιζόν. Αντίστοιχα, την άνοιξη του 2022 ο Ουκρανός πρόεδρος Volodymyr Zelensky εμφανίζεται σε τέσσερα διαφορετικά Ευρωπαϊκά φεστιβάλ τεχνολογίας χρησιμοποιώντας ένα τρισδιάστατο ολόγραμμά του. Η τεχνολογία των ολογραμμάτων που μέχρι πρόσφατα αποτελούσε εργαλείο της βιομηχανίας διασκέδασης και συναντάται συνήθως σε μεγάλα θεματικά πάρκα, βρίσκει

σιγά-σιγά καινούριες εφαρμογές στη χρήση ταυτόχρονης μετάδοσης διαλέξεων.

Οι τεχνολογίες που προαναφέρθηκαν πολύ περιληπτικά μπορούν να προσφέρουν μία άνθιση και εξέλιξη στον τομέα της διδασκαλίας που συνάδει με την εξέλιξη των γενεών των μαθητών και της προσαρμοστικότητας τους στην τεχνολογία από πολύ μικρή ηλικία. Με τον τρόπο αυτό μπορεί να επιτευχθεί η σύζευξη της εκπαίδευσης με τη διασκέδαση, δίνοντας πολλά ερεθίσματα στα παιδιά και επαυξάνοντας την εμπειρία τους με το αντικείμενο της διδασκαλίας. Οι τεχνολογίες αυτές καταφέρνουν να καταργήσουν τις αποστάσεις και το κόστος των ταξιδιών και να φέρουν μέσα στην αίθουσα διδασκαλίας καινούργιους κόσμους, ανθρώπους και κουλτούρες.

Στις ακριτικές περιοχές της χώρας μας όπου η διδασκαλία έχει πληθώρα περιορισμών όπως είναι για παράδειγμα οι πολύ μικρές ή πολυποίκιλες σε ηλικία μαθητών τάξεις, αλλά και η έλλειψη διδακτικού προσωπικού για όλες τις βαθμίδες και τα αντικείμενα, οι παραπάνω τεχνολογίες μπορούν να γίνουν ο τρόπος με τον οποίο θα ξεπεραστούν πολλά από τα εμπόδια που αντιμετωπίζουν οι δάσκαλοι των ακριτικών σχολείων. Με τη βοήθεια της εικονικής πραγματικότητας ένα ακριτικό σχολείο μπορεί να βρεθεί ανά πάσα στιγμή σε ένα μουσείο ανά τον κόσμο χωρίς τον κόπο, το κόστος και την ευθύνη του ταξιδιού, ενώ με τη χρήση ολογραμμάτων επισκέπτες καθηγητές μπορούν να βρεθούν σε ακριτικές αίθουσες διδασκαλίας και να μεταφέρουν στους εκεί μαθητές γνώσεις σε αντικείμενα διαφορετικών αυτών των δασκάλων τους.

Για την εφαρμογή και χρήση τέτοιων τεχνολογιών στις ακριτικές περιοχές θα πρέπει να εξεταστούν και να ξεπεραστούν πρώτα τα προβλήματα που έγκεινται σε τέτοιες αναγκαίες ενδεχομένως καινοτομίες. Τα προβλήματα αυτά συμπεριλαμβάνουν το κόστος αγοράς, τοποθέτησης και συντήρησης τέτοιων τεχνολογικών δομών, καθώς και το κόστος και το χρόνο εκπαίδευσης του χειριστή που θα πρέπει να είναι κατά βάση ο εκάστοτε δάσκαλος του σχολείου.

Πέραν όμως του οικονομικού και χρονικού κόστους, η χρήση τέτοιων τεχνολογιών μπορεί να σχετίζεται και με κάποιους κινδύνους. Η διδασκαλία πρέπει να παραμένει αμιγώς ένα όργανο εκπαίδευσης της νέας γενιάς,

ακόμα και όταν η έννοια του παιχνιδιού προστίθεται για να την κάνει πιο οικεία και προσιτή στους μαθητές. Παράλληλα η χρήση των τεχνολογιών αυτών θα πρέπει να γίνεται βάση συγκεκριμένων κανόνων ηθικής που προστατεύουν τους μαθητές αλλά και τους διδάσκοντες. Δυστυχώς όμως τα νομικά πλαίσια στον χώρο της ηθικής και σωστής χρήσης της τεχνολογίας βρίσκονται ακόμα σε πρώιμο αν όχι αδημιούργητο στάδιο και για τον λόγο αυτό ιδιαίτερη έμφαση στη δημιουργία και τήρηση κανόνων θα πρέπει να δοθεί από το εκάστοτε σχολείο ή από το αρμόδιο υπουργείου που χορηγεί την άδεια χρήσης αυτών των τεχνολογιών.

3. Ομαδική Διδασκαλία

Με τον όρο ομαδική διδασκαλία κατανοούμε την οργάνωση και παράδοση ενός μαθήματος με τη συμμετοχή περισσότερων από έναν διδασκόντων. Τα μοντέλα ομαδικής διδασκαλίας δεν είναι απόλυτα συγκεκριμένα ενώ είναι συνεχώς εξελισσόμενα και βασίζονται στις ανάγκες του μαθήματος και τη δημιουργικότητα των δασκάλων. Στον Πίνακα 1 παρουσιάζουμε κάποια μοντέλα ομαδικής διδασκαλίας που έχουν αναπτυχθεί τα τελευταία χρόνια, η αποτελεσματικότητα των οποίων τόσο στην επίτευξη των στόχων της τάξης όσο και στη επαγγελματική εξέλιξη των δασκάλων έχει εξεταστεί από μελετητές (Goetz, 2000 και Smith et al., 2020).

Τα μοντέλα που περιγράφονται στον Πίνακα 1 αποτελούν μία κατηγορία ομαδικής διδασκαλίας που εστιάζει στη διδασκαλία ενός συγκεκριμένου αριθμού μαθητών μέσα σε μία αίθουσα. Υπάρχει όμως και μία δεύτερη κατηγορία ομαδικής διδασκαλίας όπου οι δάσκαλοι δεν διδάσκουν απαραίτητα τους ίδιους μαθητές στην ίδια αίθουσα, αλλά συνεργάζονται μεταξύ τους. Η δεύτερη αυτή κατηγορία στην Ελλάδα συναντάται στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση σε σχολεία που έχουν πάνω από ένα τμήμα για κάθε τάξη. Σε αυτές τις περιπτώσεις, παρόλο που ένας δάσκαλος αναλαμβάνει εξ ολοκλήρου ένα τμήμα, υπάρχει συνεργασία για τη διδακτική ύλη με όλους τους διδάσκοντες όλων των τμημάτων.

Μαρτυρίες δασκάλων και μαθητών που έχουν την εμπειρία της ομαδικής διδασκαλίας μας δείχνουν πως αυτή η δομή κάνει το μάθημα πιο ευχάριστο και αποδοτικό. Οι μαθητές μπορούν να αντλήσουν βοήθεια από περισσότερους από έναν δάσκαλο, και αντίστοιχα οι δάσκαλοι έχουν μία

υποστήριξη από τους συναδέλφους τους σε περιπτώσεις αποριών ή αναζήτησης βοήθειας από τους μαθητές. Παράλληλα, οι μαθητές εκτίθενται σε διαφορετικούς τρόπους διδασκαλίας, αυτούς του κάθε διδάσκοντος, που βασίζονται στον χαρακτήρα, την εμπειρία, και την εκπαίδευση του τελευταίου. Το αποτέλεσμα είναι πως οι μαθητές πέραν του περιεχομένου του μαθήματος αποκτούν και μία κοινωνική εκπαίδευση καθώς μαθαίνουν να εναλλάσσουν την προσοχή τους σε διάφορους και διαφορετικούς χαρακτήρες, σημαντικό για τις σπουδές τους στη δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση, αλλά και τη μετέπειτα καριέρα τους όπου θα συναναστρέφονται με πολλούς διαφορετικούς ανθρώπους.

Αν και τα μοντέλα όπως παρουσιάζονται στον Πίνακα 1 μπορεί να παραπέμπουν σε μία αίσθηση απλουστεύσεως και διευκόλυνσης για τον δάσκαλο της προετοιμασίας και απόδοσης του μαθήματος, η συνεργασία και προετοιμασία ομαδικών μαθημάτων είναι κατά βάση χρονοβόρα και απαιτεί πολύ καλή διαχείριση των διαφορετικών ιδιοσυγκρασιών των διδασκόντων, καθώς και των απόψεών τους για τη διδακτική ύλη. Διενέξεις και συγκρούσεις μπορούν να προκληθούν όπως εξάλλου και σε κάθε άλλου είδους ομαδική δραστηριότητα και οι δύο πλευρές καλούνται να αντιμετωπίσουν τις καταστάσεις αυτές πριν την ώρα της διδασκαλίας. Εάν τέτοιου είδους πιθανά προβλήματα αντιμετωπιστούν έγκαιρα και λυθούν, τα οφέλη της ομαδικής διδασκαλίας, με οποιοδήποτε μοντέλο κι αν διεξάγεται, είναι πολλά και για τις δύο πλευρές: τους μαθητές και τους διδάσκοντες.

Πίνακας 1: Μοντέλα Ομαδικής Διδασκαλίας (Robinson et al., 1995).

Παραδοσιακό Μοντέλο Ομαδικής διδασκαλίας	Δύο ή περισσότεροι δάσκαλοι διδάσκουν μαζί και ταυτόχρονα το περιεχόμενο του μαθήματος μιας τάξης
Διδασκαλία Συνεργασίας	Βασισμένη στο παραδοσιακό μοντέλο ομαδικής διδασκαλίας, με τους δασκάλους να παρουσιάζουν τη διάλεξη σε μορφή συζήτησης ή διαλόγου μεταξύ τους
Συμπληρωματική/Υποστηρικτική Διδασκαλία	Ο ένας δάσκαλος αναλαμβάνει τη διάλεξη και ο άλλος τις εργασίες και δράσεις του μαθήματος. Οι ρόλοι αυτοί μπορεί να παραμένουν ίδιοι ή να εναλλάσσονται κατά τη διάρκεια του μαθήματος/χρονιάς/εξαμήνου
Παράλληλη Διδασκαλία	Η τάξη διαιρείται σε δύο ή περισσότερες ομάδες, ανάλογα με τον αριθμό των διδασκόντων, και ο κάθε δάσκαλος αναλαμβάνει το μάθημα σε μία ομάδα. Το περιεχόμενο της διαλέξεως είναι το ίδιο για όλες τις ομάδες. Το μοντέλο αυτό βρίσκει πολλές εφαρμογές όταν οι μαθητές αναλαμβάνουν ομαδικές εργασίες
Διαφοροποιημένη Τάξη	Στο μοντέλο αυτό η τάξη διαιρείται σε ομάδες ανάλογα με τις μαθησιακές ανάγκες και δυνατότητες των μαθητών. Ο δάσκαλος που αναλαμβάνει την κάθε ομάδα φροντίζει να προσαρμόσει το μάθημα στις ανάγκες αυτές
Επιβλέπων Δάσκαλος	Σε αυτό το μοντέλο ένας εκ των διδασκόντων αναλαμβάνει τη διεξαγωγή του μαθήματος και της διάλεξης ενώ ο άλλος παρακολουθεί τις αντιδράσεις και την κατανόηση των μαθητών

4. Ομαδική Διδασκαλία και Τεχνολογία στις Ακριτικές Περιοχές

Στις δύο παραπάνω ενότητες αναφερθήκαμε στις τεχνολογίες που ξεκίνησαν κατά την 4η Βιομηχανική Επανάσταση και βρίσκουν εφαρμογή ενώ διανύουμε τα πρώτα χρόνια της 5ης Βιομηχανικής Επανάστασης, καθώς και στα μοντέλα που υπάρχουν όσον αφορά στην ομαδική διδασκαλία και μπορούν να επεκταθούν παραπάνω και να προσαρμοστούν ανάλογα με τις ανάγκες του μαθήματος και των μαθητών. Εστιάζοντας στις ανάγκες των σχολείων και δασκάλων στις ακριτικές περιοχές της χώρας μας, μία εφαρμογή των παραπάνω αποτελεί η σύζευξη τεχνολογίας και ομαδικής διδασκαλίας.

4.1 Επαυξημένη Πραγματικότητα και Διδασκαλία Συνεργασίας

Η χρήση της τεχνολογίας αυτής μπορεί να φέρει μέσα στην τάξη δασκάλους και ομιλητές που σε συνεργασία με τον διδάσκοντα στην ακριτική περιοχή θα παρουσιάσουν στους μαθητές καινούρια γνωστικά αντικείμενα με παραδείγματα τα οποία είναι δύσκολο να υπάρχουν σε φυσική μορφή στο ακριτικό σχολείο. Για παράδειγμα στη διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής ιστορίας οι μαθητές μπορούν να έχουν τη δυνατότητα να περιηγηθούν σε ένα από τα αρχαιολογικά μουσεία της Ελλάδας και να ξεναγηθούν από δασκάλους ιστορίας ή ξεναγούς που βρίσκονται στο μουσείο. Η παρουσίαση μουσειακών εκθεμάτων και η ξενάγηση, που γίνεται κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας του μαθήματος, είναι τα αντικείμενα που επαυξάνουν το φυσικό περιβάλλον της αίθουσας διδασκαλίας στο ακριτικό σχολείο. Ο δάσκαλος στην ακριτική περιοχή, όπως φυσικά και οι μαθητές, μπορούν κατά τη διάρκεια του μαθήματος να είναι σε επικοινωνία με τον δάσκαλό ή ξεναγό στο μουσείο, ενώ και οι δύο διδάσκοντες μπορούν να απαντήσουν τα ερωτήματα των μαθητών, όπως και να θέσουν και να επιβλέπουν εργασίες.

4.2 Εικονική Πραγματικότητα και Συμπληρωματική/Υποστηρικτική Διδασκαλία

Η Εικονική Πραγματικότητα προσφέρει τη δυνατότητα στους μαθητές και διδάσκοντες να εισέλθουν σε ένα προσομοιωμένο ή εντελώς φανταστικό περιβάλλον. Στο προαναφερόμενο παράδειγμα της διδασκαλίας της αρχαίας ελληνικής ιστορίας, ο συνδυασμός της Εικονικής Πραγματικότητας και της Συμπληρωματικής/Υποστηρικτικής Διδασκαλίας μπορεί να επιτρέψει στους μαθητές να επισκεφτούν αρχαιολογικούς χώρους σε διάφορες περιοχές είτε στη σημερινή τους κατάσταση είτε προσομοιωμένους στον τρόπο με τον οποίο οι αρχαιολόγοι και ειδικοί εικάζουν πως ήταν σε διάφορες περιόδους της ιστορίας. Η Συμπληρωματική/Υποστηρικτική Διδασκαλία μπορεί να επιτευχθεί είτε με τον διδάσκοντα που δεν βρίσκεται στην ακριτική περιοχή να είναι μέρος του εικονικού περιβάλλοντος, παραδίδοντας τη διάλεξη όσο οι μαθητές διανύουν το ταξίδι στο εικονικό περιβάλλον, είτε ως σχεδιαστή του περιβάλλοντος και του αφηγήματός του. Το συγκεκριμένο μοντέλο συνδυασμού τεχνολογίας και ομαδικής διδασκαλίας έχει ως σημαντικό παράγοντα της επιτυχίας του τη σωστή και ηθική συνεργασία των

διδασκόντων ειδικά μια και ο δάσκαλος στην ακριτική περιοχή δεν μπορεί να επέμβει στην εικονική διάλεξη που δεν γίνεται σε πραγματικό χρόνο.

4.3 Ολογράμματα και Συμπληρωματική/Υποστηρικτική Διδασκαλία

Παρόμοιο με το μοντέλο της προηγούμενης ενότητας (4.2) είναι η χρήση ολογραμμάτων στην αίθουσα διδασκαλίας αντί για την Εικονική Πραγματικότητα που προαναφέραμε. Ο δάσκαλος που παρουσιάζεται στην τάξη με τη μορφή του ολογράμματος δεν έχει τη δυνατότητα περιήγησης σε εικονικά ή άλλα περιβάλλοντα, και δεν μπορεί χωρίς τη χρήση άλλης τεχνολογίας να επικοινωνήσει με τους μαθητές και τον συνάδελφό του. Συνεπώς όπως και πριν στο συνδυαστικό αυτό μοντέλο η ορθή συνεργασία των διδασκόντων είναι απαραίτητη, καθώς και η δυνατότητα του δασκάλου στην ακριτική περιοχή να ανταπεξέλθει και να δώσει απάντηση στα ερωτήματα των μαθητών.

Τα παραπάνω μοντέλα είναι μερικές σκέψεις της συγγραφέα για το συνδυασμό τεχνολογίας και ομαδικής διδασκαλίας με εφαρμογή στα ακριτικά σχολεία. Πολλοί ακόμα συνδυασμοί μπορούν να δημιουργηθούν ανάλογα με τις ανάγκες και απαιτήσεις των μαθητών, του σχολείου και του δασκάλου. Επιπλέον, οι τεχνολογίες μπορούν περαιτέρω να συνδυαστούν μεταξύ τους για να βελτιστοποιήσουν τα μοντέλα αυτά για να επιτευχθεί καλύτερα ο στόχος του μαθήματος.

5. Επίλογος

Οι προηγούμενες Βιομηχανικές Επαναστάσεις είχαν ως επί το πλείστον θετικές επιδράσεις στην πορεία της ανθρωπότητας. Αξιοποιώντας τις τεχνολογικές καινοτομίες που μας προσέφερε η 4η Βιομηχανική Επανάσταση, ο χώρος της εκπαίδευσης μπορεί να εμπλουτιστεί με ωφέλιμα εργαλεία και ερεθίσματα για τους μαθητές και τους δασκάλους.

Οι ακριτικές περιοχές της χώρας μας έχουν υπάρξει στο παρελθόν απομακρυσμένες και αποκομμένες σε πολλούς τομείς από τα καθημερινά δρώμενα της υπόλοιπης χώρας. Τις προηγούμενες δεκαετίες τέτοιοι αποκλεισμοί εντεινόνταν από την εκάστοτε κρίση που περνούσε η χώρα μας επηρεάζοντας τομείς όπως οι μεταφορές και συνεπώς η τροφοδότηση των

περιοχών και η επικοινωνία με την υπόλοιπη χώρα. Τα τεχνολογικά μέσα που διαθέτουμε σήμερα μπορούν να προστατεύσουν μεγάλο μέρος της καθημερινότητας των περιοχών αυτών, όπως για παράδειγμα την παιδεία, από τέτοιους αποκλεισμούς.

Οι απαραίτητες για την παιδεία τεχνολογίες υπάρχουν ήδη και είναι έτοιμες προς διάθεση ενώ οι περισσότερες δεν απαιτούν εκτενή εκπαίδευση των δασκάλων που θα τις χρησιμοποιήσουν. Η ανάγκη έγκειται στη δημιουργία των υποδομών για τη διανομή και τοποθέτηση των τεχνολογιών αυτών στα ακριτικά σχολεία και στις γέφυρες επικοινωνίας και συνεργασίας μεταξύ των διδασκόντων των ακριτικών περιοχών και της υπόλοιπης χώρας. Το κόστος των πρώτων θα πρέπει να επιληφθεί η πολιτεία με τη βοήθεια ενδεχομένως κονδυλίων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ενώ οι γέφυρες επικοινωνίας και συνεργασίας μπορούν να δημιουργηθούν με τη βοήθεια των συλλόγων των εκπαιδευτικών, συνεδρίων, αλλά και πιο απλά από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης.

Διδάσκοντας με τους δασκάλους μας στις ακριτικές περιοχές της χώρας χρησιμοποιώντας την τεχνολογία που πλέον έχει εξελιχθεί για τον χώρο της εκπαίδευσης δεν ωφελεί μόνο τους μαθητές και τους δασκάλους των ακριτικών περιοχών, αλλά και όλους όσους συνεργάζονται μαζί τους ανεξάρτητα από την περιοχή που βρίσκονται και το γνωστικό τους αντικείμενο. Συνεργασίες τέτοιου είδους αποτελούν εκπαιδευτικό όφελος για τους διδάσκοντες και είναι μία μέθοδος ανταλλαγής γνώσης, απόψεων και πολιτισμού.

Βιβλιογραφία

- Goetz, K. 2000. "Perspectives on Team Teaching." *EGALLERY*, 1 (4).
- Kavanagh, S., et al., 2017. "A systematic review of Virtual Reality in education. *Themes in Science and Technology Education*," 10(2), 85-119. <https://www.learntechlib.org/p/182115/>.
- Miller D., 2016. "Natural Language: The User Interface for the Fourth Industrial Revolution." Opus Research Report.
- Robinson, B. & Schaible, R. 1995. "Collaborative teaching: Reaping the benefits. *College Teaching*," 43(2), 57-60.

Sarfraz Z, et al. 2021. “Is COVID-19 pushing us to the Fifth Industrial Revolution (Society 5.0)?” *Pak J Med Sci.* 37(2), 591-594. doi: 10.12669/pjms.37.2.3387. PMID: 33679956; PMCID: PMC7931290.

Smith, R., et al. 2020. “Team Teaching and Learning: A Model of Effective Professional Development for Teachers.” *The Professional Educator*, 43(1), 80-90.

ΟΙ ΓΛΩΣΣΙΚΕΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ ΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΑΚΡΙΤΙΚΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ

Παναγιώτης Γάκης¹² - Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Θεόδωρος Κόκκινος¹³ - Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
Χρήστος Τσαλίδης¹⁴ - Neurolingo Company

Περίληψη

Στην παρούσα έρευνα παρουσιάζεται ο φορμαλισμός υλοποίησης (Mnemosyne) για την κατασκευή του ελληνικού γραμματικού διορθωτή που χρησιμοποιήθηκε) και παρουσιάζονται οι ιδιαιτερότητες της ελληνικής γλώσσας που δυσχεραίνουν την υπολογιστική επεξεργασία της. Ο γραμματικός διορθωτής αποτέλεσε και τη βάση για την ανάπτυξη ενός σύγχρονου καινοτόμου και state-of-the-art υπολογιστικού περιβάλλοντος, για τη δημιουργία ψηφιακών εκπαιδευτικών παιχνιδιών που απευθύνονται σε μαθητές (πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης) για: α) τη βελτίωση του γλωσσικού και γενικότερα μαθησιακού τους επιπέδου και β) την ανάπτυξη ποικίλων δεξιοτήτων τους σχετικά με το λεξιλόγιο και τη γλώσσα γενικότερα, αλλά και το περιεχόμενο ειδικών γνωστικών αντικειμένων (π.χ. γεωλογία-γεωγραφία, βιολογία, κ.τλ.).

Λέξεις κλειδιά: Υπολογιστική γλωσσολογία, ΤΠΕ, εκπαιδευτικό λογισμικό, Διδακτική της Νεοελληνικής Γλώσσας

Abstract

In this paper, the implementation formalism (Mnemosyne) for the construction of the Greek grammar checker and the particularities of the Greek language that make its computational processing difficult are

¹² Παναγιώτης Γάκης -Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου - gakis@sch.gr

¹³ Θεόδωρος Κόκκινος, - Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο - theokokkinos@yahoo.gr

¹⁴ Χρήστος Τσαλίδης - Neurolingo Company - tsalidis@neurolingo.gr

presented. It should be noted that the grammar checker was also the basis for the development of a modern innovative and state-of-the-art computing environment, for the creation of digital educational games aimed for students (primary and secondary education) in order to: a) improve their language and learning level in general and b) develop various lingual and vocabulary skills not only on a general basis, but also in the context of specific subjects (e.g. geology-geography, biology, etc.).

Keywords: Computational linguistics, ICT, educational software, Didactics of the Modern Greek Language

1. Εισαγωγή

Η γλώσσα είναι ένα πολύπλοκο σύστημα επικοινωνίας που χρησιμοποιείται από τον άνθρωπο για την επικοινωνία του με τους άλλους ανθρώπους. Η γλώσσα μπορεί να μελετηθεί είτε ως σύστημα είτε ως όργανο επικοινωνίας, κάτι που γίνεται από τους διάφορους κλάδους της Θεωρητικής Γλωσσολογίας. Μπορεί επίσης να μελετηθεί από βιολογική και ψυχολογική άποψη, κάτι που γίνεται από διάφορους διεπιστημονικούς τομείς (Παπαδοπούλου, 2007).

Παραδοσιακά, η Επεξεργασία της Φυσικής Γλώσσας περιοριζόταν στην περιοχή της Επιστήμης της Πληροφορίας (Information Science), ενώ αργότερα αποτέλεσε πεδίο της Τεχνητής Νοημοσύνης (Artificial Intelligence). Αυτή η μετάβαση οφείλεται ουσιαστικά στο πέρασμα της σχετικής έρευνας από έναν πρακτικό σε έναν πιο αυστηρό -από επιστημονικής πλευράς- προσανατολισμό. Τέλος, μια νέα ερευνητική κατεύθυνση με διεπιστημονικό χαρακτήρα η Υπολογιστική Γλωσσολογία (Computational Linguistics), αξιοποιεί τη γλωσσολογική θεωρία και γνώση στην Επεξεργασία της Φυσικής Γλώσσας (Μαΐστρος & Μαρκαντωνάτου, 2004).

Η υπολογιστική γλωσσολογία (Computational Linguistics) είναι ένας νέος σχετικά κλάδος της γλωσσολογίας και σχετίζεται με την επεξεργασία φυσικής γλώσσας. Στο πεδίο αυτό εντάσσονται πολλές εφαρμογές, οι οποίες

αξιοποιούν από τη μια μεριά τις τεχνολογικές γνώσεις και επιτεύγματα του κλάδου της πληροφορικής και από την άλλη τα πορίσματα της γλωσσικής επιστήμης. Η επεξεργασία φυσικής γλώσσας, με όλες τις εφαρμογές της, αποτελεί μέρος της έρευνας που γίνεται στον χώρο της πληροφορικής και της γλωσσολογίας. Ως εκ τούτου τα θέματα που έθετε η επεξεργασία φυσικής γλώσσας αποτελούσαν το έναυσμα για δημιουργία νέων γλωσσών προγραμματισμού από την πληροφορική. Κατ' αυτό τον τρόπο η Prolog είναι μια γλώσσα που επιτρέπει στον χρήστη να απεικονίζει γλωσσικές δομές χωρίς να παρεμβάλλεται η απεικόνιση των διαδικασιών προγραμματισμού. Και για τη γλωσσολογία όμως η τυπική και ρητή απεικόνιση της δομής και λειτουργίας της γλώσσας που απαιτούσε η πληροφορική, αποτελούσε την αφετηρία της έρευνας (Σταύρου & Τζεβελέκου, 2000).

2. Ιδιαιτερότητες της ελληνικής γλώσσας

Προκειμένου να δημιουργηθούν καλύτερα υπολογιστικά μοντέλα για τη γλώσσα, είναι σημαντικό να κατανοηθεί πρώτα η ίδια η δομή της γλώσσας. Με αυτό τον σκοπό έχει μελετηθεί ενδελεχώς η ελληνική γλώσσα και συνεχίζεται διαρκώς η έρευνα, για να κατανοηθεί η λειτουργία της γλώσσας σε δομικό επίπεδο.

Η επεξεργασία της ελληνικής γλώσσας από υπολογιστικά συστήματα καθίσταται επιβαρυντική, δεδομένων των ιδιαιτεροτήτων της. Η ελληνική γλώσσα με τη διπλή παράδοση, τον λεκτικό πλούτο και την πολυτυπία της είναι η αιτία για τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει ο χρήστης, όταν γράφει, καθώς έχει τη δυνατότητα να επιλέξει ανάμεσα σε τύπους που μοιάζουν πάρα πολύ μεταξύ τους, αλλά διαφοροποιούνται περισσότερο ή λιγότερο στη μορφή ή τη σημασία τους.

Τα ελληνικά είναι μια γλώσσα με πλούσιο κλιτικό σύστημα και συγκεκριμένα διαθέτουν τέσσερις πτώσεις για το ονοματικό σύστημα, δύο αριθμούς και τρία γένη. Το πλούσιο κλιτικό σύστημα προκαλεί προβλήματα σε συστήματα γλωσσικής τεχνολογίας, όπως στη λημματοποίηση, με το πρόβλημα να εστιάζεται στην αναγνώριση κλιτικών τύπων που ανήκουν σε διάφορα μέρη του Λόγου (ΜτΛ). Το γεγονός αυτό προκαλεί λεξική ασάφεια η οποία είναι επιβαρυντική για τον υπολογιστή, δεδομένου ότι η φυσική γλώσσα είναι εκ φύσεως ασαφής (Gakis et al., 2013). Κάθε λέξη έχει σχεδόν

πολλαπλές ερμηνείες και χρήσεις. Στην ομιλία (γραπτή ή προφορική) των ανθρώπων αυτή η ασάφεια αίρεται, καθώς ο άνθρωπος επεξεργάζεται διαρκώς τη γλώσσα του και κάνει διαρκώς επιλογή μεταξύ διαφορετικών ερμηνειών χρησιμοποιώντας αφενός τα γλωσσικά συμφραζόμενα και αφετέρου τις γνώσεις του για τον κόσμο και τον πολιτισμό.

Για να μπορέσει ο υπολογιστής να κατανοήσει και να επιλύσει την ασάφεια, πρέπει να κάνει κτήμα του αυτή τη γνώση, η οποία είναι τόσο μεγάλη σε όγκο και τόσο πολύπλοκη, που η υπάρχουσα τεχνολογία δεν μπορεί να την χειριστεί. Οι άνθρωποι χρησιμοποιούν τη γλώσσα μέσα σε συγκεκριμένες περιστάσεις επικοινωνίας. Η γνώση της περίπτωσης μπορεί να παράσχει μέχρι και το 90% της πληροφορίας που είναι απαραίτητη για την επικοινωνία και επιτρέπει στα λεγόμενα που αναφέρονται στο πλαίσιο της περίπτωσης να είναι σαφή (Lyons, 1977).

Επιπλέον η σειρά των λέξεων στα ελληνικά είναι ελεύθερη και επιτρέπει στον ομιλητή να σχηματίζει εκφωνήματα με ποικίλους τρόπους. Αυτές οι παραλλαγές όμως αποτελούν μεγάλες προκλήσεις για την υπολογιστική γλωσσολογία (Orphanos, 2000).

3. Ο ελληνικός γραμματικός διορθωτής

Μέχρι σήμερα η ανεύρεση λάθους βασιζονταν κυρίως στη λέξη προς λέξη προσέγγιση. Με αυτή την προσέγγιση όμως δεν μπορούσαν να εντοπιστούν λάθη συμφωνίας. Επιπλέον οι προσεγγίσεις αυτές αντιμετωπίζουν τις λέξεις που δε συμπεριλαμβάνονται στο λεξικό τους σαν απλές συμβολοσειρές. Αναγκάζεται έτσι ο χρήστης να επαναλαμβάνει τη διαδικασία «εισαγωγής άγνωστης λέξης στο λεξικό» για κάθε κλιτό τύπο άγνωστου λήμματος. Επιπλέον, τα υπάρχοντα μορφολογικά ηλεκτρονικά λεξικά υποστηρίζουν μόνο τη δημοτική γλώσσα και αγνοούν φράσεις ή τύπους λόγιας προέλευσης οι οποίοι έχουν καθιερωθεί πλέον στην κοινή νεοελληνική και είναι ακόμη σε ισχύ.

Τα αποτελέσματα της εφαρμογής αυτής συγκρίθηκαν με τα αποτελέσματα της διόρθωσης των ίδιων κειμένων από άνθρωπο. Επιπλέον εξετάστηκαν παράμετροι (φύλο, κειμενικό είδος) για να συσχετιστούν τα λάθη που αναγνώριζε τόσο η εφαρμογή όσο και ο άνθρωπος με αυτές τις παραμέτρους.

Ένα τέτοιο εργαλείο απουσιάζει από την εκπαιδευτική πρακτική και δεν περιλαμβάνεται στους επεξεργαστές κειμένου. Αποτελεί, ως εκ τούτου, καινοτόμο και αναγκαίο εργαλείο για την ελληνική γλώσσα τόσο για τους μαθητές όσο και για τους απλούς χρήστες της γλώσσας.

Με δεδομένη την απουσία ενός τέτοιου εργαλείου για τα ελληνικά, η ανάπτυξη του προϊόντος βασίζεται καταρχήν στη λεπτομερή καταγραφή, ανάλυση και τυποποίηση των λαθών του γραπτού λόγου και στη συνέχεια στην επιλογή του λογισμικού εκείνου που περιγράφει φορμαλιστικά τα γραμματικά λάθη.

Ο γραμματικός διορθωτής, μέσω ενός μενού επιλογών, προσφέρει τη δυνατότητα επιλογής επιπέδου γλώσσας ή κειμενικού είδους (επίσημο, ανεπίσημο, προφορικό), για να καλύπτει ακόμη και τις πιο εξειδικευμένες ανάγκες των χρηστών (Gakis et al., 2016).

Ο χώρος αναφοράς της έρευνας είναι η υπολογιστική γλωσσολογία και πιο συγκεκριμένα το εργαλείο αυτό εντάσσεται στα γλωσσικά προϊόντα. Η συμβολή της στον χώρο αυτό θεωρείται σημαντική, από τη στιγμή που δεν έχει κατασκευαστεί ανάλογος διορθωτής για τα ελληνικά.

Για την υλοποίηση της εφαρμογής αυτής αναγκαία είναι μια τυπική γραμματική, μια αφηρημένη δομή, δηλαδή, μια τυπική γλώσσα. Η γραμματική αυτή αποτελείται από ένα σύνολο κανόνων και ένα σύνολο πεπερασμένου μήκους στοιχείων (συμβολοσειρών).

Ο Chomsky (1956) πρώτος περιέγραψε τις γραμματικές αυτές το 1956 και τις ταξινόμησε σε τέσσερεις τύπους, που είναι γνωστοί ως η ιεραρχία του Chomsky. Η διαφοροποίηση των γραμματικών αυτών έγκειται στο ότι διαδοχικά οι τύποι αυτοί έχουν κανόνες κλιμακούμενης αυστηρότητας και μπορούν, επομένως, να εκφράσουν τις λιγότερο τυπικές γλώσσες. Οι γραμματικές αυτές έχουν χαρακτηριστικά που θεωρήθηκαν από αρκετούς πρωτοπόρους της γνωστής επιστήμης ως εγγενή στοιχεία της γλώσσας.

Στη συντακτική ανάλυση ο γραμματικός διορθωτής αναλύει μικρές φραστικές ενότητες, μικρούς συνδυασμούς λέξεων. Τέτοιες μικρές φραστικές ενότητες είναι το ονοματικό και το ρηματικό σύνολο, που στη συνέχεια χωρίζονται σε μικρότερες ενότητες μέχρις ότου φτάσουμε στις μεμονωμένες λέξεις. Όλη αυτή τη συντακτική γνώση μπορούμε να τη μοντελοποιήσουμε με ειδικού τύπου γραμματικές.

Οι πιο σημαντικοί τύποι των γραμματικών είναι η γραμματική χωρίς συμφραζόμενα (context-free grammar) και οι συμφραστικές γραμματικές (context-sensitive grammar). Τα σύμβολα που χρησιμοποιούνται στις γραμματικές χωρίς συμφραζόμενα (context-free grammar) χωρίζονται σε δύο κατηγορίες. Τα τερματικά (terminal symbols) και τα μη τερματικά σύμβολα (non terminal symbols). Τα τερματικά είναι τα σύμβολα ή οι λέξεις που αποτελούν τις συμβολοσειρές της γλώσσας. Μπορεί να είναι γράμματα (Α, Β, Γ, ...) ή λέξεις (*το, καλό, δίνω, ...*). Τα μη τερματικά σύμβολα (non terminal symbols) κατηγοριοποιούν υποφράσεις της γλώσσας.

Η περιγραφή των λαθών από τον γραμματικό διορθωτή γίνεται σε περιβάλλον γραμματικών χωρίς συμφραζόμενα (context-free grammar) και συμφραστικών γραμματικών (context-sensitive grammar), όπου τέτοια λάθη μπορούν να οριστούν με έναν μαθηματικό, φορμαλιστικό και χωρίς ασάφειες τρόπο. Το περιβάλλον αυτό έχει ήδη χρησιμοποιηθεί για αναγνώριση πολυλεκτικών όρων, καθώς και για την υλοποίηση ηλεκτρονικών γραμματικών που στοχεύουν στην αυτόματη εξαγωγή πληροφορίας.

Οι συντακτικοί αναλυτές (parsers) είναι υπολογιστικά συστήματα που επεξεργάζονται τη φυσική γλώσσα και προσδιορίζουν αν μια πρόταση παράγεται από μια συγκεκριμένη γραμματική. Στην παρούσα έρευνα παρουσιάζεται ο συντακτικός αναλυτής (parser) Mnemosyne¹⁵, ο οποίος και αναλύει τα λάθη της ελληνικής γλώσσας.

Η τυποποίηση των γραμματικών λαθών και η κατηγοριοποίησή τους έγινε με τη δημιουργία ειδικών σχεδιστύπων (templates). Η συλλογή των γραμματικών λαθών μέσα από ένα αυθεντικό σώμα κειμένων ειδικής χρήσης (specialized corpus) αποτελεί σημαντικό πόρο του εκπαιδευτικού αυτού εργαλείου, ως εργαλείου ελέγχου και αξιολόγησης του γραμματικού διορθωτή.

4. Σχεδιασμός εφαρμογής

¹⁵ http://www.neurolingo.gr/el/online_tools/ggc.

Μέχρι σήμερα οι όποιες προσπάθειες ανεύρεσης λαθών βασιζόνταν κυρίως στη λέξη προς λέξη προσέγγιση, με αποτέλεσμα να αποτυγχάνουν να εντοπίσουν λάθη συμφωνίας. Επιπλέον οι προσπάθειες αυτές αντιμετωπίζουν τις λέξεις που δε συμπεριλαμβάνονται στο λεξικό τους ως απλές συμβολοσειρές και αναγκάζουν τον χρήστη να επαναλαμβάνει τη διαδικασία «εισαγωγής άγνωστης λέξης στο λεξικό» για κάθε κλιτό τύπο άγνωστου λήμματος. Τα υπάρχοντα μορφολογικά ηλεκτρονικά λεξικά, τέλος, αγνοούν κάποιους τύπους λόγιας προέλευσης οι οποίοι έχουν καθιερωθεί πλέον στην κοινή νεοελληνική.

Ο γραμματικός διορθωτής υπερβαίνει τα υπάρχοντα εργαλεία και εξετάζει και ελέγχει «ορθογραφικά» κάθε λέξη ξεχωριστά, αλλά και σε σχέση με το άμεσο περιβάλλον της, π.χ. την πρόθεση με το ουσιαστικό, το άρθρο με το επίθετο και το ουσιαστικό, το ρήμα με τις αντωνυμίες και το συμπλήρωμά του κτλ. Ο συντακτικός έλεγχος επικεντρώνεται κυρίως στον εντοπισμό των τύπων που περιγράφονται ως προβληματικοί (μορφολογικά ή υφολογικά). Αν η λέξη ή η φράση έχει πράγματι τα χαρακτηριστικά που επιβάλλουν οι χρησιμοποιούμενοι κανόνες συντακτικού ελέγχου, τότε θεωρείται σωστή. Στην αντίθετη περίπτωση, είτε προτείνονται τα σωστά χαρακτηριστικά (π.χ. η ίδια λέξη σε άλλη πτώση: *πληγέντων περιοχών* το διορθώνει σε *πληγεισών περιοχών*) είτε προτείνεται μια άλλη λέξη με τα σωστά χαρακτηριστικά (π.χ. *πιο καλύτερος* θα διορθωθεί σε: *πιο καλός*).

Ο συντακτικός διορθωτής έχει σχεδιαστεί έτσι, ώστε να επισημαίνει και την υφολογική διαφοροποίηση των λεκτικών τύπων. Αυτό σημαίνει ότι ο γραμματικός διορθωτής βασίζεται στο ηλεκτρονικό μορφολογικό λεξικό στο οποίο η κλιτική αναπαραγωγή κάθε λήμματος επιτρέπει τη μορφολογική ποικιλία των τύπων (π.χ. «γυρνάνε», «γυρνάν», «γυρνούν», «γυρνούνε» ή «αγαναχτούν», «αγαναχτούνε» και «αγανακτούν», «αγανακτούνε»). Κατ' αυτό τον τρόπο ο χρήστης θα μπορεί να επιλέγει εκ των προτέρων το ύφος κειμένου που επιθυμεί και, κατά συνέπεια, να έχει και τον ανάλογο έλεγχο ύφους από τον γραμματικό διορθωτή.

Υπάρχει επιπλέον η δυνατότητα διευκόλυνσης του χρήστη, καθώς θα ενημερώνεται για τη σημασία μιας λέξεως η οποία είναι ομόηχη ή «προϊόν» εννοιολογικής σύγχυσης και, ως εκ τούτου, μπορεί να χρησιμοποιείται λανθασμένα σε συγκεκριμένο περιβάλλον.

Ο γραμματικός διορθωτής επεκτείνει τη λειτουργικότητά του από το επίπεδο της λέξης στο επίπεδο της φράσης, γεγονός που αυξάνει εκθετικά την πολυπλοκότητα ενός τέτοιου εργαλείου. Η δυσκολία έγκειται κυρίως στο γεγονός ότι ο διορθωτής αναγνωρίζει τις λανθασμένες -γραμματικά-φράσεις της νέας ελληνικής. Αν ληφθούν υπόψη και οι εγγενείς ιδιαιτερότητες της νέας ελληνικής, που περιλαμβάνει ευρύτατο κλιτικό σύστημα (μέχρι και 300 κλιτικοί τύποι για ένα ρήμα με υψηλό βαθμό ασάφειας, έναντι μόλις 20 της αγγλικής) και την ελεύθερη μετακίνηση των όρων της πρότασης (free-word-order), η λειτουργικότητα αυτού του εργαλείου καθίσταται ακόμη πιο σύνθετη. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι σε πλήθος 119.420 λέξεων που συλλέχθηκαν από σώμα κειμένων οι 24.565 ήταν ασαφείς ως προς το ΜτΛ, σε ποσοστό, δηλαδή, 20,57% (Ορφανός, Γάκης & Ιορδανίδου, 1999).

4.1. Δυνατότητες Γραμματικού Διορθωτή

Ο γραμματικός διορθωτής μέσω ενός μενού επιλογών μπορεί να προσφέρει τη δυνατότητα επιλογής επιπέδου γλώσσας ή κειμενικού είδους με σκοπό να καλύπτει ακόμη και τις πιο εξειδικευμένες ανάγκες των χρηστών. Αποτελεί πολύτιμο εργαλείο για όσους διδάσκονται την ελληνική γλώσσα (είτε ως πρώτη είτε ως δεύτερη) αφού, εκτός της ανίχνευσης των γραμματικών λαθών, συμπεριλαμβάνει και σχετικές υποδείξεις για κάθε λάθος που περιγράφεται το οποίο και επεξηγείται και ακολούθως προτείνεται η ανάλογη διόρθωση.

Οι βασικές περιοχές γραμματικών λαθών όπου παρεμβαίνει ο γραμματικός διορθωτής θα είναι: θέματα τονισμού και στίξης, ζητήματα συμφωνίας στοιχείων της ονοματικής φράσης ή της ρηματικής φράσης, ζητήματα καθιερωμένης γραφής της νέας ελληνικής γλώσσας (στερεότυπες φράσεις, λόγιοι τύποι), υφολογικά ζητήματα, ζητήματα ορθογραφικής σύγχυσης (ομόηχες λέξεις), ζητήματα σύνταξης ρημάτων, τελικό -υ, ζητήματα λεξιλογίου (περιπτώσεις εννοιολογικής σύγχυσης, ελληνικές αποδόσεις ξένων λέξεων, πλεονασμός, χρήση εσφαλμένης φράσης ή λέξης), ζητήματα κλίσης ονομάτων και ρημάτων, περιπτώσεις ορθογραφικών λαθών που δεν μπορεί να διορθώσει ο ορθογραφικός διορθωτής.

Οι εφαρμογές του Γραμματικού Διορθωτή στο εκπαιδευτικό πλαίσιο είναι πολυάριθμες, αφού μπορεί να αποτελέσει ένα δυναμικό διδακτικό

περιβάλλον και χρήσιμο εργαλείο για τους εκπαιδευτικούς. Οι Gakis και συν. (2020) διερεύνησαν αρχικά την τυποποίηση γραμματικών λαθών μέσα από σχεδιάτυπα, στοιχείο που οδήγησε στην ανάπτυξη του ελληνικού γραμματικού διορθωτή. Επίσης, η μελέτη τους αναζήτησε την αξιοποίηση του συγκεκριμένου εργαλείου στο πλαίσιο της σχολικής τάξης και τη συμβολή του στη διδασκαλία της νεοελληνικής γλώσσας. Ακόμη, οι Kokkinos και συν. (2020) διερεύνησαν τον ρόλο του ελληνικού γραμματικού διορθωτή στη γραμματική ικανότητα μαθητών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στο πλαίσιο της διαφοροποιημένης γλωσσικής διδασκαλίας. Οι μαθητές υψηλής μαθησιακής ετοιμότητας, παρόλο που έκαναν περισσότερα λάθη σε σχέση με τους υπόλοιπους συμμετέχοντες μαθητές, αποδέχτηκαν τις προτάσεις του Διορθωτή με περισσότερη προθυμία.

4.2. Ηλεκτρονικό λεξικό

Βάση για την υλοποίηση του γραμματικού διορθωτή είναι το μορφολογικό υπολογιστικό λεξικό που δεν προορίζεται για ανθρώπους-χρήστες αλλά για υπολογιστικές εφαρμογές όπως ο μορφοσυντακτικός σχολιασμός (morphosyntactic tagging), η συντακτική ανάλυση (parsing), ο σημασιολογικός σχολιασμός (semantic tagging) κ.ά.

Το μοντέλο προσέγγισης που υιοθετήθηκε για το συγκεκριμένο λεξικό¹⁶ (Gakis et al., 2012) σχεδιάστηκε ειδικά και εξ αρχής για τη νεοελληνική γλώσσα. Ο σχεδιασμός του έγινε βάσει αλγορίθμων απλών στον σχεδιασμό τους αλλά αποτελεσματικών ως προς τη διαδικασία παραγωγής και αναγνώρισης οποιουδήποτε τύπου καθώς και ως προς την ταχύτητα πρόσβασης στα δεδομένα με δυνατότητα διαρκούς συντήρησης, εμπλουτισμού και βελτίωσης.

Σε πρώτο επίπεδο τυποποιήθηκε το σύνολο των αρχών της μορφοποίησης και της μορφολογικής περιγραφής των καταλήξεων της νεοελληνικής γλώσσας με την ταξινόμησή τους σε διακριτούς τύπους των ξεχωριστών

¹⁶ Το λεξικό υλοποιήθηκε από την εταιρεία Neurolinguo (<http://www.neurolingo.gr>) και είναι ενσωματωμένο στα τρία γλωσσικά εργαλεία ([Ορθογράφος](#), [Συλλαβιστής](#), [Θησαυρός](#)) για το πακέτο εφαρμογών MicrosoftOffice 2008* που λειτουργεί σε υπολογιστές AppleMac. Διατίθενται τώρα σε CD-ROM.

μερών του λόγου. Ταξινομώντας τα κλιτά λήμματα σε κατηγορίες, ανάλογα με το μέρος του λόγου, ελαχιστοποιούμε τις πληροφορίες που απαιτούνται να αποθηκευτούν και μεγιστοποιούμε συγχρόνως την ταχύτητα των διαδικασιών αναγνώρισης και παραγωγής των τύπων τους. Με τον τρόπο αυτόν το λεξικό εμπλουτίζεται πιο εύκολα καθώς η μόνη πληροφορία που χρειάζεται να καταχωρηθεί για κάθε καινούρια λέξη είναι η κλίση και τα θέματά της.

Για τα ~90.000 λήμματα παράγονται συνολικά 1.200.000 κλιτικοί τύποι. Οι τύποι αυτοί φέρουν πληροφορία: α) ορθογραφική (ορθή γραφή του κλιτικού τύπου), β) μορφηματική (το είδος των μορφημάτων: πρόθημα, θέμα, επίθημα ¹⁷, κατάληξη, που απαρτίζουν τον κλιτικό τύπο), γ) μορφοσυντακτική (μέρος του λόγου, γένος, πτώση, πρόσωπο κτλ.), δ) υφολογική (τα υφολογικά χαρακτηριστικά του τύπου: προφορικός τύπος, λόγιος τύπος κτλ.) και ε) ορολογική (επιπλέον πληροφορία για το αν ο τύπος αποτελεί μέρος ειδικού λεξιλογίου).

4.3. Το Mnemosyne

Το mnemosyne είναι ένα πλήρες σύνθετο σύστημα επεξεργασίας φυσικής γλώσσας που εφαρμόζεται τόσο για την ανάκτηση δομημένης πληροφορίας (information retrieval and information extraction) σε ελεύθερα κείμενα. Βασικό πλεονέκτημα είναι ότι ενσωματώνει δεδομένα γλωσσολογικής πληροφορίας. Έχει χρησιμοποιηθεί ήδη σε περιβάλλοντα με στοιχεία μεγάλης ποσότητας με πολύ καλά αποτελέσματα σχετικά με το μέγεθος των δεδομένων εισόδου, την ταχύτητα επεξεργασίας και την ακρίβεια εξόδου. Η γλώσσα των κειμένων ήταν τα ελληνικά αλλά το Mnemosyne μπορεί να χειριστεί όλες τις ευρωπαϊκές γλώσσες.

Η ανάλυση του κειμένου περιλαμβάνει α) μορφολογικό χαρακτηρισμό των λέξεων¹⁸ β) επισήμανση των λαθών του κειμένου.

¹⁷ Για τεχνικούς λόγους (ταχύτητα λεξικού) οι παραγωγικές καταλήξεις έχουν διαχωριστεί σε επίθημα και κατάληξη (π.χ. η παραγωγική κατάληξη -ικός έχει διαχωριστεί σε -ικ (επίθημα) και -ος (κατάληξη). Ο χρήστης του λεξικού δεν ενημερώνεται για τον τρόπο περιγραφής των μορφημάτων παρά μόνο για την κλιτική παραγωγή του λήμματος και τα μορφολογικά χαρακτηριστικά κάθε τύπου.

¹⁸ Ο μορφολογικός χαρακτηρισμός των λέξεων σε αυτό το επίπεδο γίνεται χωρίς το χαρακτηρισμό του σχολιαστή (tagger) και χωρίς να λαμβάνεται υπόψη ο τονισμός. Ως εκ τούτου ο αναλυτής αποδίδει στις λέξεις την πρώτη ετικέτα που συναντά. Σε μετέπειτα στάδιο αποδίδεται ο σωστός μορφολογικός σχολιασμός των λέξεων. Οι τύποι εξετάζονται χωρίς τον τονισμό τους, επειδή πολλές φορές ο χρήστης

Πιο συγκεκριμένα ο χρήστης μπορεί να ζητήσει -μέσω της αντίστοιχης επιλογής- τον μορφολογικό χαρακτηρισμό των βασικών συστατικών του κειμένου (επίθετα, ουσιαστικά, ρήματα και επιρρήματα) τα οποία και εμφανίζονται με διαφορετικό χρωματισμό.

Με την επιλογή «γραμματικός έλεγχος» τίθενται σε λειτουργία οι κανόνες του Μnemosyne. Οι κανόνες ομαδοποιούνται στις πιο κάτω κατηγορίες: α) λάθος (error) β) επισήμανση (info) και γ) πληροφορία (warning).

Στην κατηγορία του λάθους (error) περιγράφονται τα λάθη που αποκλίνουν από τη γλωσσική νόρμα, στην κατηγορία της πληροφορίας (info) περιγράφονται κυρίως κανόνες που αφορούν στο ύφος και στην κατηγορία επισήμανση (warning) οι κανόνες που αφορούν στη σημασιολογική πληροφόρηση του χρήστη για λέξεις με εννοιολογική σύγχυση. Ο χρήστης μπορεί να επιλέξει μέρος ή το σύνολο των πιο πάνω ομάδων (χρωματίζονται διαφορετικά) και να λάβει την πληροφορία που επιθυμεί.

5. «Λεξιπαίγνιο»

Όλες οι προαναφερθείσες τεχνολογίες συνδυάστηκαν στην υλοποίηση ψηφιακών παιχνιδιών στο πλαίσιο του έργου «Λεξιπαίγνιο» (<http://lexipaignio.cti.gr/>). Το συγκεκριμένο έργο περιλαμβάνει την ανάπτυξη ενός καινοτόμου υπολογιστικού περιβάλλοντος, για τη δημιουργία ψηφιακών εκπαιδευτικών παιχνιδιών, βασισμένα σε υποδομές και τεχνολογίες επεξεργασίας φυσικής γλώσσας. Τα ψηφιακά αυτά παιχνίδια απευθύνονται σε μαθητές της υποχρεωτικής εκπαίδευσης (πρωτοβάθμια / δευτεροβάθμια) και στοχεύουν στην ανάπτυξη τόσο των γλωσσικών τους δεξιοτήτων όσο και του γενικότερου μαθησιακού τους επιπέδου, προσεγγίζοντας διάφορα γνωστικά αντικείμενα (π.χ. γλώσσα, γεωλογία-γεωγραφία, βιολογία, κτλ.).

Συγκεκριμένα, τα παιχνίδια που αναπτύχθηκαν είναι ο «Εκατομμυριούχος», «Βρείτε τη Λέξη», «Πέφτουν γράμματα», «Κρεμάλα» και «Χωρίς 2η ευκαιρία». Γίνεται κατανοητό ότι τα συγκεκριμένα παιχνίδια μπορούν να αξιοποιηθούν με ποικίλους τρόπους από όλους τους εκπαιδευτικούς αλλά και από τους εκπαιδευτικούς των ακριτικών περιοχών

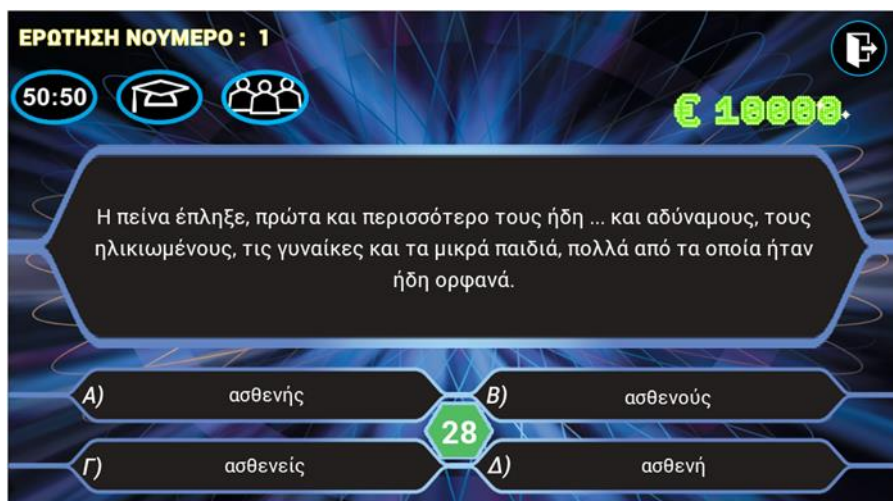
είτε -από λανθασμένη πληκτρολόγηση- παρατονίζει τις λέξεις είτε δεν τις τονίζει καθόλου. Ως εκ τούτου οι λέξεις αυτές θα θεωρούνταν «άγνωστες» και δεν θα μπορούσε να γίνει περαιτέρω ανάλυση.

είτε στο πλαίσιο της τηλεεκπαίδευσης είτε της δια ζώσης διδασκαλίας. Οι δυνατότητες που προσφέρονται από τις συγκεκριμένες τεχνολογίες πολλές φορές ξεπερνούν τα όρια που θέτουν τα συμβατικά σχολικά βιβλία και μπορούν να αξιοποιηθούν ως ένα δυναμικό μαθησιακό περιβάλλον πέρα και πάνω από περιορισμούς που το «στατικό» μαθησιακό υλικό υποδεικνύει.

5.1. Εκατομμυριούχος

Σε ό,τι αφορά το πρώτο παιχνίδι, τον «Εκατομμυριούχο», πρόκειται για παραλλαγή του ομώνυμου γνωστού τηλεοπτικού παιχνιδιού, με εκπαιδευτικό περιεχόμενο. Ο χρήστης μπορεί να ξεκινήσει το παιχνίδι επιλέγοντας ένα από τα προτεινόμενα γλωσσικά φαινόμενα. Όλα τα γλωσσικά φαινόμενα του συγκεκριμένου παιχνιδιού -όπως και όλων των υπόλοιπων- είναι διαβαθμισμένα και προσδιορίζονται με βάση το σύνολο των κειμένων των σχολικών βιβλίων των τάξεων του Δημοτικού και του Γυμνασίου. Ο μαθητής μπορεί να απαντήσει σε 11 ερωτήσεις πολλαπλής επιλογής έχοντας στη διάθεσή του τη βοήθεια του κοινού, τη γνώμη του ειδικού και το 50-50. Από τις ρυθμίσεις, μπορεί να οριστεί η διάρκεια που δίνεται για κάθε απάντηση (χρόνος) και ο ήχος.

Εικόνα 1. «Εκατομμυριούχος»

5.2. «Βρείτε τη λέξη»

Το συγκεκριμένο παιχνίδι αφορά τη δημιουργία σύνθετων λέξεων. Αρχικά ο χρήστης θα πρέπει να επιλέξει την εκπαιδευτική βαθμίδα, το επίπεδο

δυσκολίας, το «πρώτο συνθετικό» των σύνθετων λέξεων τις οποίες θα αναζητήσει (μπορεί να αφήσει και την προεπιλογή: «τυχαία επιλογή»). Επιπλέον, ο χρήστης (μαθητής/εκπαιδευτικός) μπορεί να επιλέξει τον αριθμό των «πρώτων συστατικών» αλλά και τις λέξεις ανά «πρώτο συστατικό». Από τις ρυθμίσεις μπορούν να οριστούν η διάρκεια του παιχνιδιού (χρόνος) και η ταχύτητα. Όταν ξεκινήσει το παιχνίδι, στην προσπάθεια να «βρείτε τη σύνθετη λέξη» θα πρέπει να συνδυαστούν το/τα πρώτο/α συνθετικό/ά (φαίνονται στο πάνω δεξιά μέρος της οθόνης) με τις λέξεις που πέφτουν και να πληκτρολογηθεί το αποτέλεσμα. Θα πρέπει να χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά κεφαλαία γράμματα. Οποιαδήποτε στιγμή ο χρήστης μπορεί να πατήσει «παύση», ενώ, πατώντας πάνω στα πρώτα συνθετικά, μπορεί να αντλήσει ετυμολογικές πληροφορίες γι' αυτά.

Εικόνα 2. «Βρείτε τη λέξη»

5.3. «Πέφτουν γράμματα»

Στο συγκεκριμένο παιχνίδι ο χρήστης καλείται να μαντέψει και να συνθέσει λέξεις. Ξεκινάει το παιχνίδι επιλέγοντας το γλωσσικό φαινόμενο στο οποίο επιθυμεί να εστιάσει στο πλαίσιο του παιχνιδιού. Στη συνέχεια, με βάση την πρόταση (συμπλήρωση όρου, ερώτηση, συμπλήρωση φράσης, κ.α.), θα πρέπει να «πετύχει» τα σωστά από τα γράμματα που πέφτουν και σχηματίζουν τη σωστή απάντηση. Από τις ρυθμίσεις, μπορεί να ορίσει τον αριθμό των λέξεων, την ταχύτητα που «πέφτουν» τα γράμματα, τη διάρκεια του παιχνιδιού (χρόνος) και να τον ήχο.

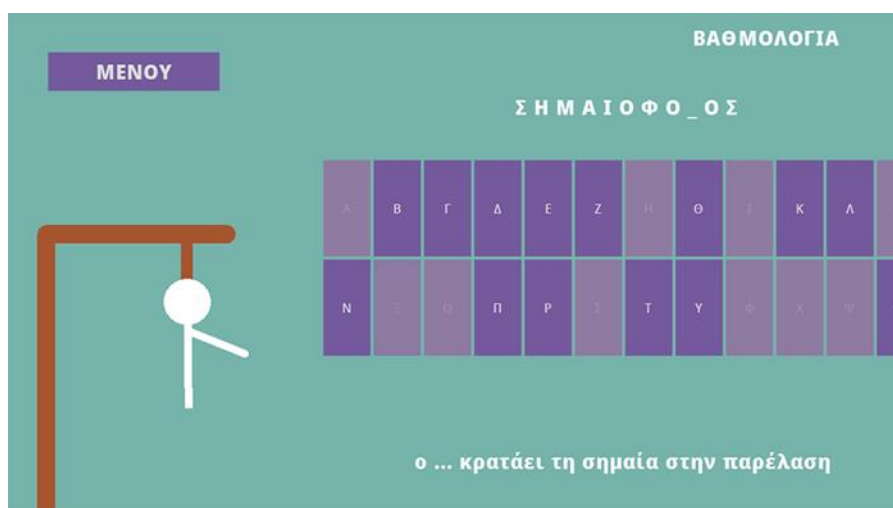
Εικόνα 3. «Πέφτουν γράμματα»

5.4. «Κρεμάλα»

Πρόκειται για το κλασικό παιχνίδι όπου ο χρήστης ξεκινά το παιχνίδι επιλέγοντας το γλωσσικό φαινόμενο στο οποίο θέλετε να εστιάσει. Έπειτα, διαβάζει την πρόταση στο πάνω μέρος της οθόνης και βρίσκει τη λέξη που λείπει ή ζητείται. Από τις ρυθμίσεις, μπορούν να οριστούν ο αριθμός των λέξεων και η διάρκεια του παιχνιδιού (χρόνος) για κάθε λέξη.

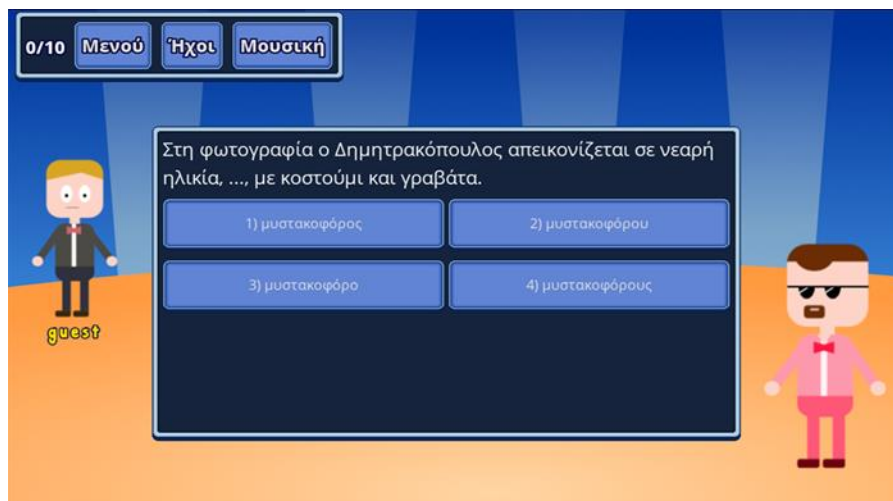
Εικόνα 4. «Κρεμάλα»

5.5. «Χωρίς 2^η ευκαιρία»

Είναι παιχνίδι πολλαπλών επιλογών, όπου ο χρήστης θα πρέπει να επιλέξει τη σωστή απάντηση με προσοχή καθώς έχει μία μόνο ευκαιρία! Ξεκινά το παιχνίδι επιλέγοντας το γλωσσικό φαινόμενο στο οποίο θέλει να εστιάσει στο πλαίσιο του παιχνιδιού. Από τις ρυθμίσεις, μπορούν να οριστούν ο αριθμός των ερωτήσεων και η διάρκεια του παιχνιδιού (χρόνος) για κάθε λέξη.

Εικόνα 5. «Χωρίς 2η ευκαιρία»

Βιβλιογραφία

Chomsky, N. 1956. "Three Models for the Description of Language." *IRE Transactions on Information Theory* 3: 113-124.

Gakis, P., Kokkinos, T., & Tsalidis, C. 2020. "Towards the development of a grammar checker and its utilization in the teaching of Modern Greek as mother tongue." *Digital Scholarship in the Humanities* 36(1): 87-100. <https://doi.org/10.1093/llc/fqz095>.

Gakis, P., Panagiotakopoulos, C., Sgarbas, K., Tsalidis, C., Verykios, V. 2016. "Design and construction of the Greek grammar checker." *Digital Scholarship in the Humanities* 32(3): 554-576. <http://dx.doi.org/10.1093/llc/fqw025>.

Gakis, P., Panagiotakopoulos, Ch., Sgarbas, K. & Tsalidis, Ch. 2012. "Design and implementation of an electronic lexicon for Modern Greek." *Literary and Linguistic Computing* 27(2): 155-169. <http://dx.doi.org/10.1093/llc/fqs002>.

- Gakis, P., Panagiotakopoulos, Ch., Sgarbas, K. & Tsalidis, Ch. 2013. "Analysis of lexical ambiguity in Modern Greek using a computational lexicon". *Digital Scholarship in the Humanities* 30(1): 20–38. <https://doi.org/10.1093/llc/fqt035>.
- Gavriilidou, Z., Chadjiapa, E., Papadopoulou, E. & Giannakopoulou, A. 2008. "The new Greek Nooj Module", In *Proceedings of the 2007 International Nooj Conference*, edited by X. Blanco and M. Silberztein, 96–103. Springer Verlag.
- Kokkinos, T., Gakis, P., Iordanidou, A., & Tsalidis, C. 2020. "Utilizing grammar checking software within the framework of differentiated language teaching." In the *Proceedings of 2020 9th International Conference on Educational and Information Technology (ICEIT 2020)*, 234–240. St Anne's College, University of Oxford, United Kingdom.
- Lyons, J. 1977. *Semantics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Orphanos, G. 2000. "*Computational morphosyntactic analysis of Greek*." PhD diss., University of Patras.
- Μαϊστρος, Γ. & Μαρκαντωνάτου, Σ. 2004. *Εισαγωγή στις γλώσσες προγραμματισμού*. Ε.Μ.Π.
- Ορφανός, Γ., Γάκης, Π. & Ιορδανίδου, Α. 1999. «Μορφοσυντακτική ασάφεια στη νέα ελληνική: Η περίπτωση επιθέτου - ουσιαστικού – επιρρήματος», *Πρακτικά της 20^{ης} Συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας του Τμήματος Φιλολογίας*, Θεσσαλονίκη.
- Παπαδοπούλου, Μ. 2007. *Εισαγωγή στη γενική γλωσσολογία*. Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας (έντυπη μορφή διδακτικών σημειώσεων).
- Σταύρου, Μ. & Τζεβελέκου, Μ. 2000. *Οι γλωσσικές προδιαγραφές του συστήματος EUROTRA*. Αθήνα: Καστανιώτη.

**Ο ΠΛΑΤΩΝΑΣ ΣΤΗ SILICON VALLEY.
ΓΛΩΣΣΑ ΚΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ GOOGLE.**

Θεόδωρος Παπαϊωάννου¹⁹ – Study in Greece

Περίληψη

Παρά την πρακτική της διάσταση, η ουσία της ψηφιακής τεχνολογίας είναι μυστηριακή. Μετατρέποντας αυτό που άλλοτε φάνταζε μεταφυσικό σε αυτονόητο, ο ψηφιακός κόσμος με τα παράγωγα και τις λειτουργίες του, μεταμορφώνει την πραγματικότητα κι επαναπροσδιορίζει τον τρόπο που προσλαμβάνουμε τον κόσμο, τα πράγματα, τον άλλο και τον εαυτό μας, αναδιαμορφώνοντας ακόμα και τον ανθρώπινο εγκέφαλο. Από την εποχή του Πλάτωνα, τα κύρια ζητούμενα για το ανθρώπινο ον και τον πολιτισμό του, τα οποία προσεγγίζονται μέσω της γλώσσας και της εκπαίδευσης, είναι η αλήθεια και η αυτογνωσία. Περνώντας από τον κόσμο των ιδεών στον κόσμο του διαδικτύου, ποια είναι η μοίρα των φυσικών γλωσσών σε ένα σύμπαν κυριαρχούμενο από γλώσσες προγραμματισμού και ποιος ο ρόλος του εκπαιδευτικού στην εποχή του *Google search*; Πώς νοεί την αλήθεια ο πολιτισμός του *metaverse* και τι είναι η αυτογνωσία στην κοινωνία των *avatars*; Ισορροπώντας μεταξύ της επιστημονικής έρευνας και του ποιητικού στοχασμού, η παρούσα εισήγηση αποπειράται να κομίσει προτάσεις ή/και να δώσει απαντήσεις στα θεμελιώδη αυτά, για τον σύγχρονο κόσμο, ζητήματα.

¹⁹ Υπεύθυνος Ακαδημαϊκών Θεμάτων – Study in Greece - theopap@studyingreece.edu.gr

Λέξεις κλειδιά: ψηφιακός κόσμος, Πλάτωνας, Google, νους, τεχνητή νοημοσύνη.

Abstract

In today's technological world, tech companies' algorithms determine the whole spectrum of our lives – both private and public. The internet has intrinsic properties that shape the nature of its impact on human beings and societies, and A.I. is a new form of intelligence that challenges human noetic life and affects our behavior. The question of the essence of technology is not techno-logical but profoundly onto-logical in nature since disruptive technologies propose -indirectly impose- new ways to perceive reality, to conceive truth and address the question of being. How far or near is the Platonic world of ideas from a virtual reality consisting of billions of data produced and collected from our activity in the cyberspace which has become the horizon of our life? Are we liberated or narcotized when information raw is held on an external hard drive outside of our heads? Can we talk about an existential threat and extinction or a new form of cognition? This paper exposes and reflects on the aforementioned questions in an attempt to find and propose instructive ways of use of digital tools in order to reinvent true education and critical thinking in the age of digital reason.

Keywords: digital world, Plato, Google, mind, artificial intelligence.

1. Φιλοσοφία των ιδεών και πραγματικότητα των πληροφοριών

Η αλήθεια υπάρχει αφ' εαυτής. Ο τρόπος προσέγγισης και απόδοσής της αλλάζει από τόπο σε τόπο και από εποχή σε εποχή. Τα τελευταία 3.000, περίπου, χρόνια, το ανθρώπινο ον μετέχει στην πραγματικότητα χρησιμοποιώντας, κυρίως, τον νου. Από το βασίλειο του θείου λόγου ως το σύμπαν της ψηφιακής τεχνολογίας και από τον κόσμο των ιδεών -του

Πλάτωνα- μέχρι τον κόσμο του διαδικτύου, περιπλανιόμαστε σε άλλες εκδοχές νοόσφαιρας. Η μεταμόρφωση -του ανθρώπου και του πολιτισμού του- είναι ταυτοτικό χαρακτηριστικό της εξέλιξης – ροπής εγγεγραμμένης στο γενετικό υλικό της ανθρωπότητας. Βεβαίως, οι δυνάμεις και οι τρόποι που οδηγούν, κάθε φορά, στη μεταμόρφωση ποικίλουν. Και, όπως άλλοτε η θρησκευτική φαντασία πρωτοστάτησε στη δημιουργία μίας υβριδικής υπαρξιακής σφαίρας εντός της οποίας η φυσική πραγματικότητα συναιρούνταν με τη μεταφυσική ενατένιση κι ερμηνεία και η οποία φιλοξένησε τον άνθρωπο και τον πολιτισμό του για περίπου 2.000 χρόνια, έτσι και σήμερα η τεχνολογία, δηλαδή η υλοποιημένη σκέψη στον πυρήνα της οποίας η επιστημονική ανακάλυψη συναντά την εφευρετικότητα, άγει τον άνθρωπο και τον πολιτισμό του σε ακόμα ένα υβριδικό περιβάλλον, εισάγοντάς μας στον κόσμο του internet, των social media, των big data, της artificial intelligence, των avatars και του metaverse.

Χάρισμα και αμαρτία, δώρο και δέλεαρ, η δια του Λόγου γνώση - νοούμενη και ως αυτογνωσία- αποτελεί τον στόχο του νοός και σε αυτό το μεταίχμιακό εξελικτικό στάδιο του ίδιου και του πολιτισμού του. Ζώντας σε έναν κόσμο – παράγωγο σύγκλισης της φύσης με την τεχνολογία, πολλές φορές, καλούμαστε, έμφυτα ή/και ενοχικά να διακρίνουμε την πραγματικότητα από τη μεταπραγματικότητα, το κανονικό από το εικονικό, το φυσικό από το τεχνητό. Υπέρμαχος της μη χειραγώγησης από οποιοδήποτε εργαλείο, και της επίγνωσης ότι τα μέσα δεν είναι σκοποί, θεωρώ δυνάμεις όπως η θρησκεία, η ιδεολογία, η επιστήμη και η τεχνολογία μέσα με ουσιαστικά χρηστική αξία που συνεισέφεραν και εξακολουθούν να συνεισφέρουν αποφασιστικά στην εξέλιξη του είδους, παράθυρα στον κόσμο και σχηματοποιήσεις του απολύτου. Όμως, ο κόσμος δεν είναι το παράθυρο και ο βαθύτερος στόχος του νοήμονος όντος δεν είναι η εμμονή στην πραγματικότητα που παράγεται από την εκάστοτε σχηματοποίηση, αλλά η μέθεξη στην ποίηση του Είναι.

Η διάσωση του εσωτερικού ανθρώπου, ο οποίος είναι σε θέση να επίσταται και να διαχειρίζεται, αποφεύγοντας επιδέξια το να υφίσταται και να χειραγωγείται, απαιτεί ορθολογική κριτική και ποιητική ενατένιση. Με τον κίνδυνο να χαρακτηριστώ ιδεαλιστής, αλλά υποστηρίζοντας ένα ρεύμα σκέψης και στάσης ζωής που εκκινεί από τον Πλάτωνα και φτάνει ως τον

Chomsky και άλλους συγχρόνους, συμπεριλαμβάνοντας, με κάποιες, βεβαίως, παραλλαγές, μεταξύ άλλων, τον Πλωτίνο, τον Γρηγόριο Παλαμά, τον Descartes και τον Kant, θεωρώ ότι αυτό που μπορεί να μας εξασφαλίσει, ως κάποιο βαθμό, την ελευθερία μας, προσφέροντας μία οδό αυστηρής κριτικής στο πλαστό δεδομένο και το τεχνητά εμπειρικό είναι ο προσανατολισμός στην αλήθεια των ιδεών.

Στη φιλοσοφία του Πλάτωνα, η πραγματικότητα του κόσμου των ιδεών αποτελεί την υπερχρονική αλήθεια των όντων, και η ύπαρξη πηγάζει από τη μέθεξη – δηλαδή από τη συμμετοχή τους στον κόσμο των ιδεών. Με άλλα λόγια, η πραγματικότητα του κόσμου των ιδεών δεν είναι αποτέλεσμα διανοητικής αφαίρεσης, αλλά κάθε τι λαμβάνει χώρα σε σχέση με την πραγματικότητα του κόσμου των ιδεών. Αντιλαμβανόμενος την ενότητα της ιδέας ως μία καθολική πνευματική αναφορά, ο Πλάτων αντιλαμβάνεται την πνευματική ενότητα ποικίλων εμπειρικών μορφών – αυτή είναι η ουσία της διαλεκτικής του Πλάτωνα, στο πλαίσιο της οποίας μία πολλαπλότητα φαινομένων αναφέρεται στην ενότητα της αντίστοιχης ιδέας – από τα πολλά αναδύεται το εν. Στον κόσμο του Πλάτωνα, τα είδη και οι ιδέες διακηρύσσουν την ορατή, ορθολογική μορφή του ζωαρχικού και του συνέχοντος τα πάντα Ενός, και στο πλαίσιο του Ενός, το οποίο μπορούμε να συλλάβουμε και να προσεγγίσουμε ερωτικά μέσω του νοός, η αλήθεια της ιδέας ταυτίζεται με την πραγματικότητα της ουσίας Laos (2015). Σύμφωνα με τον Πλάτωνα και τους μεταγενέστερους πνευματικούς του συγγενείς, η αλήθεια και η πραγματικότητα είναι αδιαχώριστες μεταξύ τους. Σε αυτό το φάσμα, ούτε η φαντασία – θεμέλιος λίθος της τέχνης και της θρησκείας, ούτε η εφευρετικότητα – απαραίτητο συστατικό της τεχνολογίας μπορούν να δημιουργήσουν σημασία από το μηδέν. Οι εικόνες και τα τεχνητά έργα εφοδιάζουν τις σημασίες με λογικά σχήματα, δηλαδή μετασχηματίζουν το νόημα σε κάτι αισθητό, και με αντικείμενα. Όμως, η δημιουργία μίας καθολικώς αποδεκτής εικόνας κι ενός έργου προϋποθέτει την καθολικότητα του αντίστοιχου νοήματος, δηλαδή εξαρτάται από τη σημασία. Συνεπώς, η σημασία πάντοτε υπερβαίνει τα όρια οποιασδήποτε εικόνας και οποιουδήποτε έργου της, και αυτό το γεγονός αποτελεί και φανερώνει το όριο της φαντασίας και της εφευρετικότητας, των οποίων η δημιουργικότητα δεν είναι αυθεντική διότι εξαρτάται από μία συγκεκριμένη προγενέστερη

σημασία. Με άλλα λόγια, η σημασία προηγείται της φαντασίας και της εφευρετικότητας.

Υπό αυτό το πρίσμα η αλήθεια και ο εαυτός, χωρίς να τα αναιρούν, κείνται πέραν της μετα-αλήθειας του ψηφιακού μετα-κόσμου και του εαυτού του εικονιστικού υποκειμένου που τον κατοικεί.

Η αλήθεια του κόσμου και του ανθρώπου, αν και εμπεριέχει, μάλλον υπερβαίνει τα θρησκευτικά και ιδεολογικά αφηγήματα του εκάστοτε δόγματος που τους ερμηνεύει και τους μορφοποιεί κατά το δοκούν όπως, αν και αντανakλούν μερικώς μέρος τους μέσω της προσομοίωσης και της ψηφιακής αναπαράστασης, είναι κάτι παραπάνω από τα μεταδεδομένα της ύπαρξης στον κυβερνοχώρο.

2. Προς την ανάδυση ενός νέου λόγου μέσα από το -ψηφιακό- χάος;

Προσπερνώντας την άκριτη άρνηση που καταντά οπισθοδρόμηση όπως και την άνευ όρων παράδοση σε κάθε νέα πολιτισμική παραγωγή, που οδηγεί στην χειραγώγηση, καθήκον του στοχαστή είναι να θέτει εκ νέου τα ερωτήματα της αλήθειας και της ελευθερίας, προσαρμόζοντάς τα στα δεδομένα κάθε γίνεσθαι, αναζητώντας, επίσης, μία νέα γλώσσα -δηλαδή έναν κώδικα που, να μεν εφάπτεται στη νέα συνθήκη, αλλά και την αναστοχάζεται, αναδεικνύοντας την υπερβατικότητα της ανθρώπινης συνείδησης κι ευνοώντας το πέρασμα αυτής από τη σύγχυση στη σύνθεση.

Από την εποχή του Ανθρωπισμού, έχοντας ως γνώμονα την πρόοδο, το πρόταγμα της εκπαίδευσης είναι η καλλιέργεια της κριτικής συνείδησης και η διαμόρφωση ελεύθερων και δημιουργικών ατόμων που είναι σε θέση να διαχειρίζονται την ίδια τους την ύπαρξη και να συγκροτούν κοινωνίες με δομές λειτουργικές και ολοένα πιο εξελιγμένες. Η γλώσσα ως μέσο έκφρασης και διαλόγου, κώδικας επικοινωνίας, διατύπωσης εννοιών και αποτύπωσης της ποιητικής ενατένισης και της επιστημονικής ανακάλυψης, εργαλείο θεωρητικής σκέψης και πολιτικής, βρίσκεται στον πυρήνα της γραμματικής παιδείας ως επιγενόμενο αλλά και παραγωγός νοημοσύνης.

Στην εποχή του Μετα-ανθρώπου, του ψηφιακού μετασχηματισμού και της τεχνητής νοημοσύνης, μεταβαίνουμε από ένα παράδειγμα σε ένα άλλο σχεδόν σε όλους τους τομείς της ιδιωτικής και δημόσιας ζωής – από την οικονομία, την ενέργεια και την πολιτική μέχρι τον έρωτα και τη λειτουργία του νευρικού μας συστήματος.

Το *great reset* υπαγορεύει το *re-invent everything*, αφού η μόνιμη αλληλεπίδρασή μας με τα διάφορα μέσα της ψηφιακής εποχής, επιδρά αποφασιστικά στον τρόπο λειτουργίας του ανθρώπινου εγκεφάλου. Ο ψηφιακός κομπιούτερ, για παράδειγμα, διευρύνει τις ικανότητες επεξεργασίας δεδομένων / πληροφοριών του κεντρικού μας νευρικού συστήματος και, ταυτόχρονα, τις τροποποιεί. Τα ηλεκτρονικά μέσα είναι τόσο αποτελεσματικά στο να μεταβάλουν το νευρικό σύστημα, επειδή και εκείνα λειτουργούν, περίπου, με τον ίδιο τρόπο με αυτό και, επίσης, συνδέονται με αυτό με πολλούς τρόπους. Χάρη στην πλαστικότητα του, το νευρικό σύστημα δύναται να εκμεταλλεύεται αυτή τη συμβατότητα στις λειτουργίες των δύο συστημάτων – φυσικού και ηλεκτρονικού και, αλληλεπιδρώντας με τα μέσα αυτά, να επεκτείνεται, δημιουργώντας ένα μεγαλύτερο σύστημα. Η ομοιογένεια, η ομοιομορφία, η συνέχεια, που αποτελούν τα βασικά χαρακτηριστικά της γουτεμβεργιανής – γραμμικής σκέψης και νεωτερικής κοσμοαντίληψης, αποδομούνται. Η εξειδίκευση της εκμηχανισμένης βιομηχανίας και η οργάνωση της αγοράς, που ήθελε το νεωτερικό υποκείμενο να προσεγγίζει όλα τα πράγματα και τις λειτουργίες ένα κάθε φορά, δίνουν τη θέση τους στο multitasking του ψηφιακού κόσμου των πολυποίκιλων εφαρμογών. Αυτή η ίδια η τεχνική του κατακερματισμού, που ήταν η ουσία της μηχανικής τεχνολογίας, και η βαθιά επίδρασή της στην ανθρώπινη διάνοια, αρχίζει να ηττάται αργά και σταθερά, αφού η ουσία της τεχνολογίας του αυτοματισμού είναι το αντίθετο. Είναι συνενωτική και αποκεντρωτική σε βάθος. Το διαδίκτυο διαβιβάζει εκείνο ακριβώς το είδος των αισθητηριακών και νοητικών ερεθισμάτων – επαναλαμβανόμενα, εντατικά, διαδραστικά, εθιστικά, κάτι για το οποίο έχει αποδειχθεί ότι ευθύνεται σημαντικά για την αλλαγή των κυκλωμάτων και των λειτουργιών του εγκεφάλου Carr (2010). Κάθε τεχνολογική μας προέκταση συνεπάγεται τον αυτό-ακρωτηριασμό του μέλους του φυσικού μας σώματος το οποίο προεκτείνεται τεχνολογικά Mc Luhan, M. (2003). Στο σύγχρονο σύμπαν της

ψηφιοποιημένης πληροφορίας, η αλγοριθμοποίηση πολλών στοχαστικών διαδικασιών συμπίπτει με την εξωσωματοποίηση μέρους των διανοητικών μας λειτουργιών Stiegler (2019). Οι απόψεις αναφορικά με την πορεία της ανθρώπινης σκέψης και της εκπαίδευσης διίστανται. Κάποιες φωνές θεωρούν ότι οδηγούμαστε, σταδιακά, σε μία μορφή αναπηρίας και τύφλωσης. Ο Virilio, αναφερόμενος στον αυτοματισμό και τις γλώσσες προγραμματισμού που κυριαρχούν στην εκπαίδευση, διαπιστώνει την αδυνατότητα κριτικής ικανότητας του υποκειμένου – μαθητή/φοιτητή μέσα στην ψηφιακή συνθήκη: «Αν η εμπειρία της σκέψης εδράζεται στις επιστήμες του πειράματος, δεν μπορούμε σήμερα παρά να διαπιστώσουμε την φθίνουσα πορεία αυτής της αναλογικής διαδικασίας, για χάρη των ψηφιακών διαδικασιών, που είναι ικανές, όπως μας λένε, να προωθούν τη γνώση. Η πραγματικότητα της λειτουργίας του τεχνολογικού αντικειμένου και η αναλυτική αλήθεια της επιστημονικής σκέψης, δύο θεμελιωδώς διαφορετικές εκφάνσεις της γνώσης, εδώ συγχωνεύονται χωρίς κανείς να κρούει τον κώδωνα του κινδύνου» Virilio (2008). Ο Virilio μας μιλά για μια επιστήμη που προσανατολίζεται περισσότερο προς την αποτελεσματικότητα παρά την αλήθεια, ναρκωμένη από την τέλεια λειτουργία των εργαλείων της. Στον αντίποδα, ο Michel Serres δηλώνει πως ακόμα και αν η ροή της πληροφορίας λαμβάνει χώρα εκτός του εγκεφάλου του, το σύγχρονο υποκείμενο και η αντίληψή του χαρακτηρίζονται από μία ιδιαίτερη και άνευ προηγουμένου λάμψη, η οποία και θα το καταστήσει μελλοντικά, για πρώτη φορά μέσα στην ιστορία του είδους, όντως ευφυές. Η ουσιαστικότερη αποστολή, την οποία και θα φέρουν εις πέρας οι επόμενες γενιές της ψηφιακής επανάστασης αφορά τη μετάβαση από το στάδιο της αποχαύνωσης των ατροφικών ασκήσεων ανάλυσης σε αυτό της πολύπλευρης εφευρετικότητας. Υπό αυτό το πρίσμα, η απίσχναση παλιότερων λειτουργιών συνεπάγεται την ανάπτυξη νέων δεξιοτήτων Serres (2012). Ως εκ τούτου, το αίτημα της σύγχρονης εκπαίδευσης είναι, βασικά, η διαχείριση των αποτελεσμάτων της αλληλεπίδρασης του υποκειμένου με τα τεχνολογικά αντικείμενα, η άρθρωση μίας νέας κριτικής και η ανάπτυξη μίας νέας ισορροπίας που θα του επιτρέπουν να είναι μεν, πάντα ενταγμένο, αλλά ποτέ υποταγμένο στο νέο. Σήμερα, για πρώτη φορά στην ιστορία, μπορούμε να μιλάμε για επικαιροποιημένη και υψηλής ποιότητας γνώση

διαθέσιμη on-line, για ψηφιακές βιβλιοθήκες και διαδικτυακά μαθήματα. Το επόμενο βήμα της εξατομικευμένης εκπαίδευσης θα μπορούσε να είναι η χρήση ηλεκτρονικών παιχνιδιών τα οποία θα επιτρέπουν στους συμμετέχοντες με τρόπο διαδραστικό κι εμπειρικό να διδάσκονται τις διάφορες επιστήμες από τη φυσική έως την ιστορία. Σε αυτό το πλαίσιο, μεταβάλλεται, σαφώς, και ο ρόλος των διδασκόντων, από πομπό πληροφορίας σε καθοδηγητή των μαθητών-παικτών του κόσμου της προσομοίωσης, εμπνευστή των χαρισμάτων τους και καλλιεργητή κριτικής ικανότητας. Υπό αυτές τις εξελικτικές συνθήκες, στο άμεσο μέλλον οφείλουμε να ξεχάσουμε την τυποποιημένη εκπαίδευση και να επενδύσουμε στην ανάδυση της φαντασίας, της δημιουργικότητας, της εφευρετικότητας και την καλλιέργεια του κριτικού και συνεργατικού πνεύματος. Ας αφήσουμε κατά μέρους τη μέθοδο του προ-κανονισμένου συνόλου πραγμάτων-γνώσεων που πρέπει οπωσδήποτε να μάθουν και ας τους καθοδηγήσουμε στο πώς θα φιλτράρουν με τον πιο οξύ και ωφέλιμο τρόπο την πληροφορία που είναι ήδη διαθέσιμη στον διαδικτυακό εγκέφαλο. Αντί να τους απαγορεύουμε τη χρήση των tablets & smartphones, ας τους δείξουμε πώς θα καταστούν επιδέξιοι χειριστές τους με τρόπο ωφέλιμο για τον εαυτό τους και την κοινωνία.

Η συμφιλίωση με το νέο σημαίνει δημιουργική αφομοίωση του παλαιού και αυτό ισχύει και στη χρήση της γλώσσας και του τρόπου χρήσης της. Λιγότερο γραμμική και περισσότερο άναρχη, πιο σύντομη και αποσπασματική και λιγότερο περιγραφική και ορθολογική, η γλώσσα των νέων και, όπως όλα δείχνουν, των ακόμα αγέννητων, είναι και θα είναι ένας εντελώς αλλότριος κώδικας-τοπίο. Η εκπαίδευση οφείλει και εδώ – στην πρωταρχική πηγή παραγωγής σκέψης, γνώσης και νοήματος να συνδυάσει το κλασικό με το σύγχρονο. Ευτυχώς ή δυστυχώς, ακόμα και τα emoticons σημαίνουν κάτι, ακόμα και οι συντομογραφίες δεικνύουν κάτι, αυτό δε σημαίνει ότι το υποκείμενο που τα χρησιμοποιεί πρέπει να είναι ανορθόγραφο επειδή εκθρεύεται ή/και αντιδρά σε ένα απαρχαιωμένο σύστημα που του επιβάλλεται. Επαφίεται στον σύγχρονο εκπαιδευτικό να του εμψυχήσει το μεράκι της σύνθεσης – του παντρέματος της ανάλυσης με την αφαίρεση. Αν δεν εμπνεύσουμε τον έρωτα για το κλασικό, πώς θα ανατρέψουμε την ακύρωσή του ως κάτι αναχρονιστικό;

3. Από την αναρχία στη -νέα- ισορροπία

Στόχος είναι η ομαλή μετάβαση σε έναν επόμενο πολιτισμό -με όλη τη σημασία του όρου-, η αποφυγή της δυστοπίας και η αναβάθμιση της κοινωνίας με τη χρήση των νέων τεχνολογικών μέσων. Γι' αυτό, όμως, απαιτείται η προσεκτική ανάγνωση και αποκωδικοποίηση των σύγχρονων αφηγημάτων και η ανατομία των κινήσεων και των συμπεριφορών των διαφόρων δρώντων του συστήματος, οι οποίοι προσφέρουν μεν, αλλά εργαλειοποιούν δε, με σκοπό το κέρδος. Συσσωρεύοντας και τροφοδοτώντας μας με ωκεανούς πληροφορίας, παρέχοντάς μας τρόπους και λειτουργίες απαραίτητες για όλους τους τομείς της ύπαρξής μας -δημόσιας και ιδιωτικής, μεταφέροντάς μας σε νέους κόσμους, η Silicon Valley και οι GAFAM δεν είναι ο Θεός αλλά το σύγχρονο ιερατείο, το οποίο, εμμέσως ή αμέσως, ερμηνεύει και νοηματοδοτεί το σύνολο του επιστητού, καθορίζοντας, σε μεγάλο βαθμό, την πορεία της ανθρωπότητας. Επειδή, όπως προείπαμε, η αλήθεια και η ελευθερία, άμεσα συνυφασμένες με τη διαύγεια του νούς υπάρχουν και μας καλούν να τις μεθέξουμε, όλοι αυτοί οι σύγχρονοι παραγωγοί πραγματικότητας μπορεί να έχουν τρομερή χρηστική αξία αλλά δεν αποτελούν τον όντως ορίζοντα.

Ο στοχασμός εκτός κάδρου είναι πράξη επικίνδυνη αλλά όντως δημιουργική. Είναι αυτό που μας επιτρέπει να γευόμαστε που και που το νέκταρ της μη λήθης, αυτό που μας οπλίζει με την τόλμη σημαντικών για την εξέλιξή μας αποφάσεων. Ο Θεός είναι άθεος και κάποιες φορές η τεχνητή νοημοσύνη συνιστά τεχνητή ηλιθιότητα. Κείμενοι μεταξύ του συμβιβασμού και της υπέρβασης, του μέτρου και του τραγικού, μπορούμε να φτάσουμε, έστω και στιγμιαία από την έκλειψη στην έκλαμψη, στο πλαίσιο μίας ακόμα μεταμόρφωσης του είδους μας και του πολιτισμού του.

Βιβλιογραφία

- Laos, N. 2015. *The Metaphysics of World Order*. Pickwick Publications.
- Carr, N. 2010. *The Shallows: How the Internet is changing the way we think, read and remember*. London: Atlantic Books.

Stiegler, B. 2019. *The Age of Disruption: Technology and Madness in Computational Capitalism*. Polity Press.

Virilio, P. 2008. *Open Sky*. Verso.

Michel S, 2012. *Thumbelina, The Culture and Technology of Millenials*, 2012.